

На жена ми Ирина!
To my wife Irina!

ARCHAEOLOGIA BULGARICA
SUPPLEMENTS

Editors:

Lyudmil F. Vagalinski
Nicolay Sharankov

Volume 4.1 Text

Editors of the volume:

Dilyana Boteva
Zdravko Dimitrov

This book is printed with the help of V. V.

On the cover: a marble head of a goddess, 1st century BC (photo by K. Georgiev).

© The author and NOUS Publishers LTD, 2022

Graphic design Rositsa Kaneva

www.archaeologia-bulgarica.com

ISSN 2683-0477

ISBN 978-619-92330-1-6 (print)

ISBN 978-619-92330-0-9 (pdf)

ARCHAEOLOGIA BULGARICA
SUPPLEMENT 4.1 TEXT

Людмил Ф. Вагалински
Lyudmil F. Vagalinski

ХЕРАКЛЕЯ СИНТИКА
История чрез археология

HERACLEA SINTICA
History through Archaeology

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

1. Увод / Introduction	9
1.1. Местоположение / Location.....	9
1.2. История на проучванията / History of research	9
1.3. Предмет на изследването / Subject of research	12
1.4. Цел на изследването / Aim of research	12
1.5. Методи / Methods.....	13
2. Разкрита архитектура на града / Unearthed architecture of the city	13
2.1. Централният площад (обект 2) / The central square	13
2.1.1. Северен портик / North portico.....	13
2.1.2. Източен портик / East portico.....	21
2.1.3. Южен портик / South portico	26
2.1.4. Западен портик / West portico	29
2.1.5. Открита араа / Open area.....	47
2.1.6. Гражданска базилика / Civic basilica	50
2.1.7. Раннохристиянска базилика / Early Christian basilica	53
2.1.8. Канализация и водоснабдяване / Sewerage and water-supply.....	55
2.1.9. Хронология и характеристика на централния площад / Chronology and characteristic features of the central square.....	58
2.2. Жилищни квартали / Residential districts	61
2.2.1. Северно от централния площад / North of the central square	61
2.2.2. Източно от централния площад (обект 3) / East of the central square (site 3).....	65
2.2.3. Западно от гражданската базилика / West of the civic basilica	66
2.2.4. Хронология и характеристика на проучените жилища / Chronology and characteristic features of the studied dwellings.....	68
2.3. Акропол / Acropolis	69
2.4. Укрепителна система / Fortifications	75
2.4.1. Източна крепостна стена (обект 1) / East fortress wall (site 1).....	75
2.4.2. Крепостни стени на Акропола / Fortress walls on the Acropolis.....	75
2.4.3. Хронология на укрепителната система / Chronology of the fortifications	76
3. Некрополи и погребален обред / Necropoleis and burial rite	77
3.1. Западен некропол в местността Метлата / West necropolis in Metlata locality	77

3.2. Западен некропол в местността Червените скали / West necropolis in Chervenite Skali locality	79
3.3. Южен некропол в местността Айдарица / South necropolis in Aydaritsa locality.....	80
3.4. Некропол в местността Тофилица / Necropolis in Tofilitsa locality.....	81
3.5. Погребения в града / Burials in the city	82
3.6. Надгробни паметници в некрополите на Хераклея / Funerary monuments in the necropoleis of Heraclea	82
3.7. Обобщение за некрополите на Хераклея / Summary on Heraclea's necropoleis	83
4. Управлявана територия и административно устройство / Governed territory and administrative structure	84
4.1. Управлявана територия / Governed territory.....	84
4.2. Административно устройство / Administrative structure.....	86
4.2.1. Административно устройство в царска Македония / Administrative structure in royal Macedonia.....	86
4.2.2. Административно устройство в римска Македония / Administrative structure in Roman Macedonia.....	88
4.2.2.1. Между Пидна и Андриск / Between Pydna and Andriskos.....	88
4.2.2.2. В провинция Македония / In the province of Macedonia	90
5. Стопанство / Economy.....	96
5.1. Занаяти / Crafts.....	97
5.2. Селско стопанство / Farming	99
5.2.1. Земеделие / Agriculture	99
5.2.2. Животновъдство / Stock-breeding	100
5.3. Търговия / Trade.....	101
6. Религия и празници / Religion and festivals	103
6.1. Светилища и храмове / Sanctuaries and temples	103
6.2. Богове и празници / Gods and festivals	105
7. Етнически състав / Ethnic composition	108
8. Заключение / Conclusion	110
Библиография / Bibliography	111
SUMMARY	116

1. УВОД

1.1. Местоположение

Хераклея Синтика или Хераклея на Струма (*Heraclea Sintica* or *Herakleia on the Strymon*) е разположена в местността Рупите, в землището на едноименното село в община Петрич, в югозападния ъгъл на България (**фигури 1, 1А**). В миналото селото се казвало последователно Ширбаново и Мулетарово. Плодородното Петричко поле е ограничено на север от планината Огражден, а на юг – от Беласица (**фиг. 3**). Хераклея заемала основно южния склон на възвишението Кожух, известно като Джонков връх (висок 224 м н. в.), както и полето южно и западно от него (**фигури 4, 5, 5А**).

Кожух е скалисто възвишение, заемащо площ около 1 км². Разположено е на около 10 км североизточно от град Петрич и северно от мястото на вливане на Струмешница в Струма (**фигури 2-6**). С максимална височина от 281,10 м Кожух се издига рязко с около 200 м над околната алувиална равнина. В източното подножие на хълма се намират прочутите топли извори с температура около 74°C. Още от 20-те години на ХХ век се наложило мнение, че Кожух е най-младият изгаснал вулкан в България. Мнозина вярват, че вулканът дори унищожил древния град, копирайки съзнателно или не, трагичната, но световноизвестна съдба на италиейските градове Помпей, Стабий и Херкулан. Някои подкрепят тази драматична приказка за Хераклея с мними (или поне недоказуеми) изказвания на Ванга. Съвременен научно изследване установи, че Кожух не е резултат от наземно вулканично изригване, а представлява част от магмено субвулканско тяло (от така наречения „щок“), което си пробilo път към повърхността в резултат на размествания на земните пластове. Този геоморфоложки процес се осъществил през Средния Миоцен преди около 13 милиона години. Впоследствие вулканитът Кожух бил дооформен под силно и дълготрайно въздействие на нискотемпературни минерални води. Минерализацията продължава и днес в района на местните топли извори. И макар че Кожух не е угаснал вулкан, той е уникален геоложки обект за територията на България (Харковска et al. 2010).

На топографски карти от 1933 година се вижда, че ръкав на река Струма минавал непосредствено покрай източната страна на хълма Кожух (<https://kade.si/#bgt1933=14/2591704.59/5079584.66/0>). Впоследствие този терен бил отводнен чрез система от диги и канали (**фиг. 6**). Спасително археологическо проучване потвърди, че част от река Струма текла през това място (Вагалински 2021).

В Античността градът лежал близо до границата между Тракия и Македония (**фиг. 7**).

Доброто географско местоположение на Хераклея Синтика било основна предпоставка за дълготрайно и успешно развитие на града: преходно-средиземноморски климат, плодородна земя с много вода и гъсти гори. Хълмът Кожух доминира над околността, като осигурява защита на неговите жители и желания контрол върху пътищата, следващи двете реки. Животът на граница крие рискове и днес, особено когато централната власт е слаба. Несъмнено хераклеейци били наясно с тази опасност от самото начало на града им, защото той бил основан тук именно поради стратегически причини.

1.2. История на проучванията

Историческата география на района на Средна Струма, включително местоположението на Хераклея Синтика, е дълго време предмет на оживена научна дискусия. Учените – основно историци, изследващи Античността – се обосновават главно с писмени извори и епиграфски данни. Този академичен спор вече е разказан (Mitrev 2015; Nankov 2015, 7-12; Parissaki 2015). Повторното му проследяване не би допринесло за настоящата книга. Затова ще се ограничи до правилния извод на Мария-Габриела Парисаки относно корените на този столетен дебат: “Tribal territories should not be viewed in the same strict and well-defined way of civic territories” („Племенните територии не бива да бъдат възприемани като ясно очертани градски територии“, мой превод; Parissaki 2015, 42). През 2002 г. е намерен мраморен надпис, представящ рескрипт / rescript (официален отговор на молба) на император Галерий / Galerius и цезар Максимин Дая / Maximinus Daia до хераклеейци / Heracleans, издаден в периода 307-308 г. сл. Хр. (**фиг. 8**; Mitrev 2003; Sharankov 2016, 57, note 2, 61, 64; Sharankov 2020, 93, #43). Става ясно, че античното селище в местността Рупите е Хераклея Синтика. Този факт изяснява в значителна степен селищната система на Средна Струма през

Античността, но поставя въпроса какво знаем за града извън малкото древни писмени сведения и редки епиграфски паметници, тоест опираме до археологията. Какво всъщност е разкрила тя за Хераклея до 2002 година?

Първите археологически разкопки в античното селище на и около хълма Кожух са проведени през 1958 година от Атанас Милчев (Милчев 1960). Според него то е споменатият в писмени извори град Петра, който Филип V превзел през 181 г. пр. Хр. в тракийската племенна област Медика (Милчев 1960, 362). Проучени са 96 м² в южното подножие на Кожух, където местен учител открил през предходната 1957 година две каменни стъпала (Милчев 1960, 378). Непосредствено северно от стълбището А. Милчев разкрива градежи, които разпознава като тъкачна работилница и място за боядисване на платове (Милчев 1960, 378-381, обр. 3-5). До тях от север идва водопровод от глинени тръби, като авторът подчертава, че „в северозападния склон на местността Кожух изворна вода има и днес“ (Милчев 1960, 31). Намерената при разкопките керамика е датирана в III-IV век сл. Хр. (Милчев 1960, 383, 393). Монетите покриват периода Александър III (336-323 г. пр. Хр.) – Юстиниан I (527-565 г. сл. Хр.) и А. Милчев заключава, че град Петра съществувал в тези хронологични граници и „бил унищожен от славяните или аварите“ (Милчев 1960, 400-401). Резултатите от тези разкопки са обнародвани похвално бързо. Те са старателно илюстрирани, но липсват стратиграфски разрези. Авторът твърди, че „имаме само един културен пласт“, който „достига до 2,55 м дебелина“ (Милчев 1960, 378). Местоположението на сондажа не е показано на карта, което затрудни неговото намиране през 2007 година, когато възобновихме разкопките в античния град (Vagalinski 2015, 89).

Двадесет години след разкопките на Атанас Милчев българо-полска експедиция провежда през 1978-1980 г. археологическо проучване в района на Средна Струма. Резултатите са публикувани цялостно след още двадесет години (Домарадски et al. 2001). Основна задача на екипа е да осъществи „първа стъпка към създаване на археологическа карта на България“ (Домарадски et al. 2001, 4). Затова теренните издирвания са водещи, докато разкопките са ограничени до отделни сондажи. Авторите смятат, че античният град се ограничава със склоновете на южния връх (Джонков връх) на възвишението Кожух, а следите от трайно обитаване непосредствено южно, югозападно и северозападно от този хълм принадлежат на околни селища (Домарадски et al. 2001, 17). След 2007 година ще се установи, че така дори централният площад на града е изключен от неговите граници. Това наложи границите на Хераклея Синтика да бъдат определени наново през 2016 и 2020 година и одобрени със заповед на министъра на културата (фиг. 5А). Находките от теренното издирване върху Джонков връх са отнесени към „праисторическата, елинистическата, римската, късноантичната епоха и османския период“ (Домарадски et al. 2001, 17). Техните хронологични граници са определени така: „праистория (до VI-V в пр. н. е.), античност (V в. пр. н. е. – VI в. от н. е.), средновековие (VII-XIV в.), османски период (XV-XVIII в.)“ (Домарадски et al. 2001, 6). Що се отнася до археологическите находки, събрани по време на издирването от предполагаемите околни селища, а всъщност – части (включително предградия) на града, то те са датирани в периода IV в. пр. Хр. – VI в. сл. Хр. (Домарадски et al. 2001, 18). В една от местностите е разпозната средновековна керамика (Домарадски et al. 2001, 18, обект 5, селище D). През юли 1980 година, в рамките на две седмици, е направен сондаж във високата част на Джонков връх (Домарадски et al. 2001, 47). Размерите му, според сложения от авторите линеен мащаб на плана, са приблизително 12 X 5 м, тоест площ около 60 м² (Домарадски et al. 2001, табло 81). Точното местоположение на сондажа е трудно да се определи днес със сигурност, защото не е обозначено на топографска карта¹. Твърди се, че намерените находки датират от елинизма до късното средновековие. В северния край на сондажа е разкрит зид от „малки, необработени камъни, споени с хоросан“. Той е дебел около 0,70 м и стъпва върху скалата. В югоизточния край на сондажа е проучена голяма, правоъгълна, хоризонтирана каменна плоча (1,60 x 0,59 x 0,35 м дебелина), която стъпва върху стена с неописан от авторите градеж и пръст, смесена с хоросан. Културният пласт в сондажа е дебел 0,60-070 м (Домарадски et al. 2001, 47, табло 81). Той не е разграничен по слоеве. Липсва стратиграфски разрез. Каменните градежи в сонда-

¹ Община Петрич лежи в така наречената „гранична зона“, която включвала райони покрай границата с Турция, Гърция и Югославия. Достъпът до нея за външни хора бил силно ограничен от есента на 1944 до 1990 година. Вероятно заради тази рестрикция Атанас Милчев и Мечислав Домарадски не са приложили топографски карти в тези свои публикации.

жа са отнесени към Средновековието заради „керамиката, открита между камъните“ (Домарадски et al. 2001, 47). Едва 1% от намерената керамика е датиран в Средновековието (Домарадски et al. 2001, 47). Фрагменти (устия и стени) от нея са приписани на Ранното средновековие. Формите не са определени, но е описана технологичната характеристика: сиво-черна глина на петна със средно количество дребнозърнест примес; твърдо изпечена повърхност, украсена с врязан, геометричен орнамент (Домарадски et al. 2001, 48, група G). Евентуалната ранносредновековна керамика е илюстрирана само с едно парче от устие (Домарадски et al. 2001, табло 51/4). Неговата рисунка и изложената технологична характеристика съвпадат с керамика от VI век, която намерихме при разкопките ни през 2021 година на Акропола². Най-общо към Средновековието е отнесена керамика, „изработена от тъмносива глина, с черна и твърда повърхност, с голямо количество дребнозърнести примеси, украсена с врязан или щемпелуван орнамент“ (Домарадски et al. 2001, 48, група H). Тази керамика не е илюстрирана. Но такава сме намирали при разкопки на форума в антични контексти. Петнадесет чирепа са датирани XI-XV век (Домарадски et al. 2001, 48 група I). Илюстриран е само един (Домарадски et al. 2001, табло 51/7). Всички са покрити с глазура, но не е описано каква е тя. Глазирани съдове сме откривали на форума, особено от периода II-III век. Взираме се в определената като „средновековна“ керамика, защото не сме намирали какъвто и да е сигурен средновековен артефакт на Джонков връх (да не говорим за средновековна археологическа структура или културен пласт) както по време на теренни издирвания, така и при разкопките ни от 2021 година. Малкото на брой каменни, стъклени и железни находки от сондажа не са датирани (Домарадски et al. 2001, 48). Сред тях има две каменни тежести за стан. Такива намираме в пластове от V-VI век в Хераклея. Като цяло резултатите от българо-полската експедиция „Струма“ продължават да бъдат полезни и днес за всяко археологическо проучване в югозападния ъгъл на България.

През следващите двадесет и седем години не са провеждани археологически проучвания в града. Вниманието на археолозите се насочва към неговите некрополи.

През 1985-1988 г. са проучени 167 гроба от некропол на града, разположен в местността Метлата на около 500 м югозападно от хълма Кожух (Vozhinova 2015; **фигури 5А, 9**). Погребенията са извършени в периода края на IV в. пр. Хр. – края на IV в. сл. Хр. Резултатите са все още единствената достоверна информация за развитието на погребалния обред на хераклеяци през вековете. Пълното публикуване на този некропол по гробни комплекси с каталог остава неизпълнено желание.

Едва единадесет гроба са разкрити от археолози в големия некропол на града в местността Червените скали, разположен западно от града (**фигури 5А, 9**), който иманяри унищожават системно³. Информацията за резултатите от това проучване е изложена на половин страница в рамките на предварителен отчет без илюстрации (Топтанов / Данаилова 1996). Гробовете са датирани „от края на III до VI в. сл. Хр.“ въз основа на открития гробен инвентар: „сребърни обеци, глинени лампички, части от съдове“.

В резюме: до 2007 година се знае изключително малко за историята на Хераклея. От тази година до 2021 г. включително авторът на настоящата монография ръководи системни археологически проучвания – разкопки в града и теренни издирвания в него и в неговата административна територия⁴. Резултатите са обнародвани ежегодно като предварителни отчети в научната поредица „Археологически открития и разкопки“ (на Националния археологически институт с музей – Българска академия на науките), както и в десетина научни статии на английски език. Тези публикации ще бъдат посочени в хода на настоящото изложение.

Междувременно през 2015 година е издаден том, посветен на Хераклея Синтика (Vagalinski / Nankov 2015). Петнадесет специалисти (археолози, историци, епиграфи, нумизмати, изкуствоведи

² Виж точка 2.3.

³ Че некрополът е „почти унищожен“, археолозите установяват още през 1978-1979 година (Домарадски et al. 2001, 78). Разграбването му завършва след 1989 г., когато страхът от евентуални санкции изчезва напълно след политическите промени в страната, а държавната граница става услужливо пропусклива за незаконен износ на антики. В съспендането на некропола към местните иманяри се присъединяват гастролиращи хора „с жълт блясък в очите“ плюс родни колекционери, големите сред които са обявени за меценати. Иманярската истерия в България не е овладяна (не казвам спряна – все пак това е втората професия след проституцията) и днес, защото липсва политическа воля за това.

⁴ Разкопките в града са проведени през 2007, 2011-2021, или в рамките на 12 години с общо 27 месеца на терена. Теренните издирвания включват прилагане на ГИС, на геофизични методи и на LiDAR.

и реставратори) представят разнообразна информация за града. Сборникът е успешна акция за събиране и обобщаване на научни данни за него, които са непубликувани или са пръснати в малко известни издания.

Напоследък информацията за Хераклея се обогатява интензивно благодарение на епиграфа от Софийския университет „Свети Климент Охридски“ и НАИМ-БАН – Николай Шаранков (Sharankov 2016; 2021). Някои изводи в настоящото изследване се основават на негови научни резултати. Надеждна „каменна история“ на Средна Струма през Античността е студията му за 100 антични надписа от тази географска област (Sharankov 2020).

Пръв опит за кратка историческа интерпретация на натрупаната през последните години богата археологическа информация за Хераклея Синтика е направен през 2020 г. (Vagalinski 2020).

1.3. Предмет на изследването

Настоящото изследване е фокусирано върху резултати от археологическото проучване на Хераклея и нейната територия, проведено през 2007-2021 г. Акцент е разкритата архитектура и нейната хронология. Откритите при разкопките артефакти – керамика (битова и строителна), накити и други части на костюма, оръжие, монети, стъклени съдове, стенописи, скулптура, архитектурни елементи и пр. – ще бъдат обнародвани в самостоятелни изследвания с каталози. Отделни находки ще бъдат включени в книгата, защото аргументират изводи на автора. Ще спестя на читателя излишни описания и размери на архитектура или артефакти, особено когато са представени на чертежи или снимки.

1.4. Цел на изследването

Надеждна хронология за развитието на града е целта на настоящата монография. Само аргументираната, вярна датировка на регистрирано на терена събитие или на артефакт осигурява тяхното правилно историческо тълкуване.

Знанието ни за относителната и абсолютна хронология на града се развиваше заедно с археологическото му проучване. Още през първата година (2007) на археологически разкопки разграничихме четири селищни периода. Тогава те покриваха в общи линии първите четири века след Христа. В процеса на изследване през следващите години тази археологическа хронология, извлечена от работа на терена, беше разширена и уточнена. За да избегнем объркване, запазахме първоначалната номерация на периодите, въпреки че Хераклея има около 250-годишна история преди така наречения „първи“ период. Актуална хронология на града беше публикувана накратко преди две години (Vagalinski 2020, 1-11). Ще опитам в настоящата книга да я аргументирам подробно, както и да я обогатя с резултати от разкопките през 2020-2021 г.

Тук е мястото да обясня понятията за време, използвани в настоящото изследване: Античност = VI в. пр. Хр. – VI в. сл. Хр.; елинизъм (елинистическа епоха) = края на IV в. пр. Хр. (след смъртта на Александър Велики) – края на I в. пр. Хр. (до принципата на Август); ранен елинизъм = края на IV-III в. пр. Хр.; късен елинизъм = II-I в. пр. Хр.⁵; римски императорски период = Принципат = I-III в. сл. Хр.; късноримски период = последна четвърт на III – IV в. сл. Хр.; Късна античност = IV-VI в. сл. Хр.; ранновизантийски период = V-VI век сл. Хр. Граница между Античност и Средновековие в Източната римска империя са държавните реформи на император Ираклий (610 - 641).

С настоящата книга се опитвам да информирам и колеги (археолози, историци), и широка публика. Първите се старая да убедя в изводите си – особено за хронологията – като представям нужната графична и фотодокументация. Вниманието на вторите се опитвам да задържа с по-атрактивни факти и образи, с олекотен изказ, изчистен от професионална терминология. Заради масовия читател обяснявам на места известни на колегите термини. Видимият резултат от желанието ми да седя на два стола е... твърде много илюстрации. Но, както казва Мечо Пух: „Колкото повече, толкова повече!“

⁵ Отговаря на римски републикански период в Македония.

1.5. Методи

Предвид целта на изследването основен за настоящата книга е стратиграфският метод. Така хронологията е извлечена по археологически път, в резултат на теренна работа, а не чрез напасване на археологически данни към вече известни исторически събития. Последният подход бих определил като „лъже-археология“. Абсолютната хронология се основава главно на повече от 3000 стратифицирани монети. В хода на изложението ще се види, че са използвани всички археологически, както и редица интердисциплинарни методи.

2. РАЗКРИТА АРХИТЕКТУРА НА ГРАДА

2.1. Централният площад (обект 2)

Нарекохме мястото обект 2 по реда на археологическите ни разкопки в Хераклея Синтика (**фиг. 10**). Започнахме работа тук през 2007 година с надеждата, че ще локализираме сондажа на Атанас Милчев⁶, за да го разширим. Успяхме, като същата година разкрихме и част от жилищно-занаятчийски квартал⁷. Тогава не можехме да продължим разкопките на юг заради черен път, който опасваше основата на склона (**фигури 11-12**). Възобновихме разкопките на това място през 2012 година. Скоро се ориентирахме, че централният площад лежи непосредствено южно от склона. Кметът на община Петрич, Димитър Бръчков, прие аргументите ми и премести пътя в южна посока. Така получихме възможност да разкрием „сърцето“ на античния град – неговия централен площад (**фиг. 13**). Преди да започнем разкопки на форума/агората, проведохме геофизично изследване на неговия терен и на близката околност с магнитометър (Вагалински / Иванов 2012) и с георадар (Вагалински / Чолаков 2009; Вагалински / Велковски 2017). По този начин се ориентирахме предварително за налични архитектурни структури и за степента на тяхната запазеност (**фигури 14-21**). Резултатите от разкопките надминаха очакванията ни, основани на геофизичните данни.

2.1.1. Северен портик

Петнадесет засводени помещения лежат в редица по северната граница на форума (**фигури 13, 22, 23**). Номерирани са от запад на изток по реда на тяхното разкриване. Северните им (задни) стени се облягат на изсечения за целта долен край на южния склон на Джонков връх. Две обществени каменни стълбища фланкират веригата от помещения. Те осигурявали пешеходна връзка между форума и кварталите на хълма. Западното стълбище до гражданската базилика било използвано до края на живота в Хераклея Синтика (**фиг. 24**)⁸. Източното било преградено от северната стена на раннохристиянската базилика (**фиг. 25**). Тогава било запълнено/запушено и крайното източно (#15) помещение (**фигури 22, 26**). Верижните помещения били подредени по следния начин: три малки – едно голямо. Така се получават общо дванадесет малки и три големи помещения. Всички те били изградени от обработени варовикови камъни, които са подсилени и изравнени с пояси от по четири реда тухли (opus mixtum). Страниците на входовете, включително техните арки, били изсидани само с тухли. Спйката е здрав бял хоросан. Сводовете са каменни (**фигури 27-40**). В средата на северните стени, срещу входовете, били оформени ниши, чиито сводове били украсени отвътре с малки тухли. Следите/леглата на последните приличат днес на пчелна пита (**фиг. 29В**). Правоъгълните дупки в стените са следи от дървено строително скеле.

Облицовка с плочи от арагонит⁹ е запазена на място в долния край на три от стените на помещение 2. Тя е най-съхранена върху северната стена (**фиг. 28**). Интересно е, че тези плочи са залепени не с хоросан, а с глина, която е смесена със ситно счукана керамика (**фиг. 41**). Дали причината е влажната скала или твърде дебелият изравнителен слой (до 8 см)? Във всеки случай тази спояваща смес е устояла на времето. Петна от такава смес стоят на място по стените на помещение 3. Парче от

⁶ Виж точка 1.2.

⁷ Виж точка 2.2.1.

⁸ Горният край на това стълбище е разкрит през 1958 година от Атанас Милчев (виж 1.2).

⁹ Арагонит се добива до средата на миналия век на самото възвишение Кожух. Виж точка 5.1. Облицовката е консервирана на място от реставраторите главен асистент д-р Петя Пенкова и Здравка Съботинова (НАИМ-БАН).

мраморна облицовъчна плоча стои на място върху долния край на източната тухлена странища на помещението 12 (фиг. 42). В повечето от верижните помещения намирахме отделни парчета от мраморни облицовъчни плочи. Вероятно поне някои от тези стаи са имали такъв декоративен мраморен цокъл. В помещенията откривахме и парчета от декоративни мраморни корнизни, които били залепени с хоросан за горната част на стените (фиг. 43). В помещението 2 попаднахме на два мраморни, римо-коринтски, облицовъчни, пиластрови капители от украсата на неговите стени. Те съчетават мотиви от йонийския и от коринтския ордер. Абакът на първия е украсен с йонийска кима (фигури 43А, 43А-1). Тя е силно схематизирана, а страните на арката са изправени. Тези белези насочват към възможна датировка при управлението на Северите, тоест самия край на II – първа трета на III век¹⁰. Абакът на вторият облицовъчен капител е покрит с растителен орнамент от типа „бягаща вълна“ (фиг. 43В). Еднаквата за двата капители релефна украса в тясното най-горно поле е доста изтрита.

Цветна мазилка красяла верижните помещения на северния портик на римския форум. Долен пояс в червено е оцелял в помещението 12 (фиг. 37)¹¹. Хоризонтална черна линия го дели от горен бял пояс. Червената боя е нанесена върху два пласта хоросанова подложка. Долният е бял, а горният включва мраморни зрънца, подсилващи здравината на хоросановата основа, върху която се оцветява (фиг. 44). Парче от долен червен пояс е запазено върху източната стена на помещението 3 (фиг. 45). Върху източния зид на помещението 7 виждаме същото подреждане – долен червен и горен бял пояс (фиг. 46). В помещението 4 намерихме парче от зелена стенна хоросанова мазилка. Малки парчета от цветна мазилка стоят на място върху западната стена на помещението 11 зад каменната пейка (фигури 36А, 47, 47А, 47В). Жълт фон е разделен на пана чрез черни линии. Виждат се и червени участъци¹². Като цяло стенната живопис в тези помещения е доста скромна.

Оригиналната подова настилка на петнадесетте помещения е загадка. Открихме само глинени подови нива. В помещението 12 намерихме неравен пласт от ломени камъни, свързани с бял хоросан – вероятно подложка за проектиран под (фиг. 37). Във всички помещения липсваха следи от извадена каменна или тухлена настилка. Изключение е помещението 8, чийто под е покрит частично с каменни плочи, свързани с железни скоби, залети с олово – скъпа и, бих казал, закъсняла за времето на полагане (края на III – IV век) строителна практика (фигури 33, 33А, 33В, 33С). Дали липсващите днес плочи били извадени или подът останал недовършен? Както ще видим по-нататък, има и други археологически данни, че този последен строителен проект за централния площад на Хераклея не бил изпълнен докрай.

Прави впечатление, че на места в оригиналния градеж на помещенията са преизползвани архитектурни елементи от предходни сгради: бази за стълбове (фигури 29А, 29В); фризове, украсени с йонийска кима (фигури 36, 36А, 49); бази за римо-дорийски колони (фигури 66, 67); парчета от римо-коринтски капители, вложени в подиума на светилището на Немезида (помещението 11) и неговия олтар (фигури 36D, 36E).

Предназначението на тези верижни помещения остава несигурно. В началото на тяхното разкриване смятах, че малките са магазини, а големите – светилища. Впоследствие открихме каменни постаменти в средата на помещенията от двете групи, което не съответства на оборудването на магазини (фигури 29, 29В, 31, 33, 33С). Находките върху първото подово ниво на помещенията са изключително малко на брой. Видът на тези артефакти също не помага да се определи категорично оригиналната функция на верижните помещения¹³. Той подсказва по-скоро спорадичната им упо-

¹⁰ За облицовъчните пиластрови капители и за хронологичното развитие на лесбийската кима виж Димитров 2007, 164-166, 281-282.

¹¹ Цветната мазилка в помещението 12 е консервирана на място от реставратора Янко Петров (Симитли). Всички декоративни мазилки в Хераклея Синтика се обработват научно от проф. Юлия Вълева (София), която и ще ги публикува.

¹² Тази мазилка е консервирана на място от реставратора Дана Златанова (София).

¹³ Помещение 1: костена игла, две парчета от стъклена гривна, фрагмент от костена гривна, листовидно мраморно парче от украса/пано?, оловен нит (ПИН=полеви инвентарен номер 34-37 от 2013 г.). Помещение 2: железен нож (ПИН 154 от 2014). Помещение 3: керамична тежест за стан (ПИН 147 от 2014). Помещение 4: малка, бронзова, кръгла пластина; устие от стъклена чаша (ПИН 75-76 от 2017). Помещение 5: устие на кухненско гърне (ПИН 82 от 2017). Помещение 6: пирамидална, каменна тежест за вертикален стан и парче от мраморна, облицовъчна плочка (ПИН 83 от 2017). Помещение 10: запушалка, изрязана от керемидата (ПИН 175 от 2017). Помещение 11: малка, желязна кука; парче от бронзов, дъговиден обков?; оловна шайба (ПИН 161, 168, 174 от 2017). Помещение 13: две тежести за вертикален тъкачен стан – пирамидална, глинена и каменна, плоска (ПИН 144 от 2017); глинена, пирамидална тежест за стан; парче бронзова тел/игла?; изгладен за игра костен ашик; малка каменна запушалка (ПИН 153 от 2017). Помещение 14: половин стъклено мънисто с така наречената „пъпешовидна украса“ (ПИН 155 от 2017).

треба с битов характер. Изглежда тези стаи не били обзаведени според замислената им функция и така и не били използвани по предназначение¹⁴. Изключение е помещение 11, където имахме шанса да възстановим интересен епизод от дългата история на града. Покрай северната стена на стаята е изграден от сполни подиум – от фризове, украсени с йонийска кима, взети от предходни сгради (**фигури 36А, 49**)¹⁵. Съзнателно натрошени мраморни оброчни плочки с релефно изображение на Немезида и нейни посвещения лежаха върху глинения под (**фигури 48, 48А**). Анализ на ситуацията разкри, че най-вероятно ранни християни атакували светилището през 80-те години на IV век (Vagalinski et al., in the press). Силно земетресение в края на века запечатало историята до наши дни (**фиг. 36**). Пред входа на светилището стои неговият олтар, в чийто градеж също били вложени сполни, например парче от коринтски капител (**фигури 36С, 50**). Възможно е нишите и постаментите в останалите верижни помещения да са били планирани за изображения на божества. Очевидно култът към Немезида бил твърде важен в римска Хераклея, щом хераклеяци обзавели първо нейното светилище.

Стратиграфията на културния пласт в 15-те верижни помещения показва, че те са изградени върху опожарени рушевини (**фигури 51/8, 52/9, 53/7, 54/9, 56/7, 57/9, 60/7, 61/7**). Те съдържат: въглени, отухлен и неотухлен кирпич, фрагменти от късноелинистическа и римска (I-III век) керамика, парчета керемиди, буци бял хоросан, пръснати ломени камъни. В развалините под пода на помещения 5 и 6 намерихме безформени железни и оловни парчета, както и буци крица (**фиг. 62**). Изглежда на това място добивали желязо, въпреки че теренът лежи на северната граница на форума. Монетите от тези развалини датират от 187-31 г. пр. Хр., II век сл. Хр., III век сл. Хр. (ПИН 742, 743, 745, 825 848 от 2017 г.). Най-младата монета е отсечена по време на управлението на император Проб (276-282). Следователно 276 г. сл. Хр. е *terminus post quem* за изграждането на верижните помещения, а и на целия северен портик на форума в последния му строителен късноримски период. Неговите строители вадели камъни от заварените градежи, за да ги преизползват. Части от тези стени се запазили под подовите нива на верижните помещения (**фигури 30В, 32В, 54/8**) или пред тях (южно от тях; **фигури 63, 64**) под подовото ниво на портика. Те са изградени от ломени камъни, свързани с бял хоросан. Ориентацията на тези зидове е същата, както на верижните помещения. Тази предходна архитектура принадлежи на северния край на централния площад от периода I-III век. След пожара в града, станал след 276 г. сл. Хр., северната част на форума била променена. Издигнат бил северен стилобат (**фиг. 65/3, 72**) със свой портик, осигуряващ достъп към новоиздигнатата гражданска базилика (**фигури 22/16, 144**)¹⁶ и към синхронната ѝ срещуположна постройка (виж точка 2.1.7). Верижните помещения пострадали от земетресение, което разлюляло Хераклея по оста север-юг (**фиг. 68**). Мраморни елементи (колони, капители, архитрави, фризове, корнизи с лъвски глави) на архитектурния ордер на северния портик рухнали основно на юг върху плочника на ареата (**фигури 69-73**). Тухлените стени на засводените входове на верижните помещения се откъснали цели и паднали върху все още непавирания под на северния портик (**фигури 69, 74, 75**). Тежките мраморни блокове (преизползвани йонийски фризове) от втория ред на подиума в светилището на Немезида (помещение 11) били буквално изхвърлени на юг и паднали върху двете каменни пейки (**фиг. 36**). Видът на разрушенията е характерен за много силно – поне 8 степен по Рихтер – но далечно земетресение¹⁷. Това обяснява и липсата на загинали хора. Вероятно земетресението станало в светлата част на денонощието, което също помогнало на хераклеяци да реагират бързо. Монетите от рушевините в помещенията (**фигури 51/6, 52/7, 53/5, 54/6, 55/6, 56/5, 57/7, 58/3, 59/3b, 60/5, 61/5**) датират от втората половина на IV век сл. Хр., като най-младите са отсечени в 388 година¹⁸. Скоро след тази дата природата ударила града. След земетресението входовете на повечето верижни помещения били преградени с тухлена зидария на хоросанова спойка. В нея били

¹⁴ Нишите в северните стени на помещенията, постаментите в някои от тях, както и полукръглата форма на големите насочват към светилища.

¹⁵ Възстановката на цветната мазилка е направена, преди да открием през 2021 нови части от нея – виж **фигури 47-47В**.

¹⁶ Виж точка 2.1.6.

¹⁷ Мнение на проф. Бойко Рангелов (Минно-геоложки университет както и Геофизичен институт – БАН, София). Тук е мястото да припомним, че именно в района на Средна Струма е регистрирано най-силното земетресение в Европа за последните 150 години – 7,8 по скалата на Рихтер, април 1904 г., край симитлийското село Крупник.

¹⁸ ПИН 733, 734, 838, 845, 904, 907, 908, 910-914 / 2017 година.

оформени нови, по-тесни входове, чието ниво е средно с около 0,80 м по-високо от това на оригиналните (фигури 27, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 39). Причина за това повдигане били рухналите върху площада тежки каменни рушевини. Част от тях не можели да се преизползват, а преместването им изисквало значителни усилия. Хераклејци не били в състояние да възстановят своя форум. Затова просто заравнили рушевините, с което повдигнали значително дневната повърхност / ходовото ниво. Широкият оригинален тухлен вход на помещение 4 бил стеснен чрез каменна зидария на хоросанова спойка (фиг. 29). Западната страница на новия вход била оформена с мраморен блок с надпис от II в. сл. Хр. (фиг. 76). Градът почел своя починал съгражданин и благодетел Марк Улпий Есхиниан Лизандър, син на Пир и Юлия (Sharankov 2017, 30-35, fig. 26). Преизползването на постамент за почетна статуя, стояла на форума, показва коренна промяна както в архитектурата, така и в социалната йерархия на Хераклея. Тя била предизвикана от две съвпаднали във времето явления – земетресението и налагането на християнството за единствена официална религия в Римската империя с едикта на Теодосий I от 380 година (Vagalinski 2020a, 219). При ремонта на стени на верижните помещения били използвани и други споллии – например част от надпис от II-I в. пр. Хр., отнасящ се до театъра на града (фиг. 76А; Шаранков 2018, 732-733, обр. 3; Sharankov 2021, note 58)¹⁹. Помещения 11 и 12 били изоставени – дали заради тежките поражения в тях (фигури 36, 77), или заради връзката с езическия култ към Немезида, чието светилище християни атакували малко преди земетресението (фигури 48-50)? В останалите верижни помещения били направени нови глинени подове върху заравнените рушевини (фигури 51/5, 52/6, 53/4, 54/5, 55/4, 56/4, 57/6, 60/4, 61/4). Ще допълня онагледяването на тази стратиграфска последователност със снимки от верижно помещение 2 (фигури 78-80): вижда се оригиналният глинен под (на кота 90,11 м) от III строителен период; над него лежи мраморен пиластров капител, паднал при земетресението (кота 90,45 м); новият/вторият глинен под от IV селищен период включва отделни преизползвани тухли и лежи на 0,70 м над оригиналния под (кота 90,85 м). В югоизточния ъгъл на същото помещение намерихме долна половина от хромел, която лежеше хоризонтирана върху този втори глинен под (фиг. 81)²⁰. Парче от хромел открихме и върху втория глинен под на помещения 7 и 9 (фигури 81А, 81В). Че верижните помещения се използват след земетресението за битови (жилищни) нужди, подсказват и други находки, намерени върху глинените подове от същия четвърти селищен период²¹. Скоро след описания природен катаклизъм Хераклея била ударена от второ силно земетресение. Пластът рушевини във верижните помещения е на места по-дебел от аналогичния предходен (фигури 51/4, 52/5, 53/3, 54/4, 55/3, 56/3, 57/5, 60/3, 61/3). В паниката някой изпуснал златна огърлица върху пода на помещение 9 (фигури 82, 83; Vagalinski 2018). Изглежда част от заможните хераклејци останали в града след първото земетресение, надявайки се вероятно да го възродят постепенно. Монетите в рушевините са отсечени в периода от 375 - 392 до 425 - 450 г.²² Следователно второто земетресение разлюляло Хераклея след 425 година. То сложило края на четвъртия селищен период. Животът в помещенията не бил възобновен веднага. В някои се натрупал насип с дебелина до 1,30 м, който се свлякъл постепенно по стръмния склон над тях (фигури 51/3, 52/4, 54/3). Впоследствие били положени подове от зелена речна глина (фигури 51/2, 52/3, 54/2, 56/2, 57/4). Разделителните стени между помещенията били поправени с ломени камъни и преизползвани тухли, споени с глина, а не с хоросан. По същия евтин начин била възстановена южната стена с вход на помещение 1 (фиг. 84). В глиненото подово ниво на помещение 10 имахме шанса да намерим две бронзови монети²³ на из-

¹⁹ Според надписа местата „отвъд диазомата“, тоест в най-горния ранг (*summa cavea*), се заемали „без разпределение“. Там обикновено се разполагали жени и деца. Като правило долният ранг (*ima cavea*) бил запазен за местния социален елит, а средният (*media cavea*) – когато имало такъв – главно за мъже.

²⁰ ПИН 79 / 2014.

²¹ Помещение 2: парчета от стъклени съдове; керамични и каменни тежести за стан; керамични запушалки, изрязани от стени на съдове или от керемиди; каменен брус; костена игла (ПИН 71, 73, 75, 83, 87, 88, 89, 102, 126, 152 / 2014). Помещение 3: запушалка, изрязана от керемиди; керамични и каменни тежести за стан; желязно шило или секач; миниатюрна бронзова купичка; фрагменти от стъклени съдове; желязно длето или секач; желязно шило (ПИН 74, 82, 84, 100, 103, 107, 114, 148, 156 / 2014). Помещение 4: керамична тежест за стан (ПИН 178 / 2017). Помещение 13: каменна запушалка; парче от керамична лампа (ПИН 129, 136 / 2017). Помещение 14: керамична запушалка, бронзов пръстен (ПИН 137, 139 / 2017).

²² 375-392 г. (ПИН 880/2017), 388-395 г. (ПИН 888, 890/2017), 395-408 г. (ПИН 817/2017), 402-408 г. (ПИН 821/2017), 408-450 г. (ПИН 731, 879/2017), 425-450 г. (ПИН 818/2017).

²³ ПИН 868, 870/2017.

точноримския император Лъв I (457-474) (**фиг. 57/4**). Следователно V селищен период започнал след 457 година. Културният пласт върху глинени подове на верижните помещения от този период е изключително беден откъм находки. Той се различава трудно от насипа, свлякъл се по склона (**фигури 52/2, 57/2, 3**). Липсват следи от интензивно обитаване, както и от насилствено прекратяване на живота в помещенията през втората половина на V век. Земетресението в края на IV век заварило северния портик с все още непавиран, но добре изравнен (подготвен за настилка), глинени под (**фиг. 86**)²⁴. Върху него (коти от 89,70 м до 89,78 м) намерихме паднали керемиди от скатния покрив на портика – най-вече пред / южно от първите верижни помещения (**фиг. 86А**). Като цяло покривът рухнал основно в южна посока, върху плочника на ареата. Керемидите от покрива на портика са от двата основни типа – имбрици и тегули. Прави впечатление, че имбриците са два вида. Едните били старателно изработени от добре пречистено глинено тесто с червен цвят след изпичането. Вторите били небрежно оформени от глинено тесто с доста примеси и виненочервен цвят. Най-вероятно и имбриците били взети от предходни постройки. Тегулите са от един вид – добре оформени от пречистена и равномерно изпечена глина. Керемидите рухнали първи при земетресението в края на IV век. Върху тях паднали тухлени стени и мраморни елементи на ордера. Липсваха следи от хоросан по керемидите.

Северният мраморен стилобат е по-запазен в западния (**фиг. 72**), отколкото в източния му край (**фиг. 85**). Четиристъпално стълбище го свързва с плочника на ареата на форумата. То било изградено от преизползвани квадрати. По тях се виждат гнезда за свързващи железни скоби, които не си пасват в сегашната подредба на каменните блокове. Забелязват се и врязани букви AI, R, като някои са обърнати, което също подсказва, че квадратите били взети от по-ранно стълбище (**фигури 87-90**). Стъпалата в двата края (западен и източен) на стълбището на северния стилобат имат релефни пъпки (**фигури 91, 91А**). Те разкриват как били пренасяни тежките каменни блокове (**фиг. 92**).

Стоотици години от Хераклея били вадени дялани камъни и тухли, за да бъдат преизползвани в околните нови строежи (Милчев 1960, 363-365). Все пак намерихме достатъчно архитектурни елементи, по които да определим архитектурния ордер на римския форум²⁵. В това отношение проучванията ни на северния портик осигуриха най-много информация. Две мраморни правоъгълни бази, оформени като ниска пресечена пирамида, стоят на място в западния край на северния стилобат (**фиг. 65/3**). Западната от двете бази (**фигури 91, 93**) е очевидно половинка от цяла, каквато е източната (**фиг. 65**). Тази половин база би трябвало да носи пристенен стълб, опиращ се о източната фасада на гражданската базилика²⁶. Цялата източна база била подложка на свободно стоящ стълб. Влизането от юг към северния портик през двата му края било оформено по-различно от останалата част на северния стилобат, за което подсказват и стъпалата с пъпки на тези две места (**фигури 91, 91А**). Дъговидно изрязани каменни блокове, паднали край източния край на северния стилобат, аргументират хипотеза, че двата му края били оформени с каменни арки, стъпващи върху стълбове, чиито правоъгълни бази стоят на място. В останалата южна част на северния портик вертикалните подпори на ордера върху северния стилобат били колони, някои от които лежаха на място след сриналото ги земетресение в края на IV век (**фигури 13, 69, 70, 85, 94, 95**). Тези мраморни монолитни колони са гладки, без канелюри, със силно изразен ентазис. Горният край на колоните (апофизис) бил оформен с два релефни пръстена (**фигури 94, 95**). Не са запазени долни краища (афезис) на колоните, но техните съхранени части са характерни за йонийските колони. Трябва да имаме предвид обаче, че и коринтският ордер използвал йонийски колони през елинистическия период и Принципатата (Димитров 2007, 54). Гладката неукрасена колона пробива в античната архитектура през елинизма. Използвала се масово през римската императорска епоха, „особено в по-отдалечените провинциални райони“ (Димитров 2007, 77), където попада и Хераклея Синтика. Канелирането на колони било трудоемък, оскъпяващ строителството процес. Колоните на северния портик били направени от средно- до дрозърнест бял мрамор, характерен за тектонската единица Пангеон-Пирин. Много близък е мраморът, добиван и

²⁴ На места разграничихме последователни ивици в този под, подготвен за павиране: дебела 1 см ивица от мраморни люспи, нападали при монтажа на ордера; отгоре лежи 1 см дебела ивица от чиста, речна, зелена глина; най-отгоре се намираше отново около 1 см дебел слой хоросан.

²⁵ 3D възстановка на форумата и околните сгради подготвя архитект Милена Каменова (София). Архитектурната украса на Хераклея ще бъде публикувана в изчерпателна форма от доцент д-р Здравко Димитров (НАИМ-БАН).

²⁶ За нея виж точка 2.1.6.

днес край село Петрово, община Сандански, намиращо се на 20 км източно от Хераклея²⁷. Изключение е колона, паднала в североизточния ъгъл на ареата на форума, която е направена от арагонит, добиван на самия Кожух (**фиг. 99**). Две такива парчета намерихме и в рамките на северния портик (**фигури 100, 101**). Колоните били трудни за преизползване в местната архитектура през XIX – средата на XX век. Вероятно затова оцелели сравнително много парчета от тях. Далеч по-удобните за съвременно вграждане бази за колони са много по-малко на брой. В рушевините на северния портик намерихме само една – атическо-йонийска (**фигури 96-98**). Тази разновидност била използвана и при йонийския, и при коринтския ордер (Димитров 2007, 25). Архитектурните редове се разпознават най-често по капители (Димитров 2007, 90). За късмет на хората, уважаващи археологическото наследство, три капители от северния портик са оцелели след масовия грабеж от целия форум в близкото минало. Те паднали при земетресението в края на IV век на юг, върху плочника на ареата: два намерихме в нейния североизточен ъгъл (**фигури 71A-71C**), а третият лежеше в средната част на ареата (**фиг. 95**) – всичките покрай северния стилобат. Тези капители са коринтски, което и определя архитектурния ордер на северния портик като такъв. Трите екземпляра притежават пълен апарат, тоест – всички съставни елементи, което ги отнася във времето на късните Антонини (средата – втората половина на II век). Стилът на изработка на акантовия лист принадлежи на така наречения източен (малоазийски и атически школи) или остър акант²⁸. Коринтските капители с пълен апарат били използвани главно в монументални строежи, какъвто е несъмнено централният площад на Хераклея. Но градът имал и коринтски капители с непълен апарат. Такъв е намерен случайно през 1969 г. до мястото, където през 2007 г. проучихме част от крепостна стена (**фиг. 12 / обект 1**)²⁹. Капителът е датиран в края на II век, като стилът му на изработка издава силно влияние на ефеско-пергамската каменоделска школа (Димитров / Иванов 2007). Най-вероятно капителът попаднал вторично на това място. Предположението, че принадлежал на театъра на града (Димитров / Иванов, 2007, 147/4), си остава такава и след интензивното ни интердисциплинарно търсене на тази сграда. Прави впечатление, че един от коринтските капители на ареата на форума не е довършен (**фигури 71B, 71C**). Липсва и дупка в центъра на малката му основа, за да се закрепят здраво върху колоната. Центърът бил само маркиран чрез вдлъбната точка. Дали хераклейска управа не платила уговореното на (пътуващите?) майстори каменоделци, или поради бързане той останал недовършен и поставен на място, където това нямало да се забележи? Въпреки това капителът изпълнявал предназначението си дълго време. Следващият елемент в ордерните конструкции през античността е антаблеманът с неговите основни съставни части: носеща греда (архитрав), украсено поле над него (фриз) и корниз (най-отгоре). Последният отвежда дъждовната вода. Първите два елемента били изработвани от един каменен блок през късния елинизъм и Принципатата (Димитров 2007, 183). По-горе споменах, че йонийски фризове били преупотребени в подиума покрай северната вътрешна стена на светилището на Немезида (**фигури 36, 36A, 48B, 49**). Те са украсени с йонийска кима, чиято характеристика – сравнително малки и без изразена заостреност овули, мястото между които е достатъчно, за да не се опират в тях целите (а не стрелички) ланцевидни орнаменти – насочва към възможна датировка около новата ера – I век сл. Хр. (Димитров 2007, 280-281). Ясно е, че тези фризове били взети от по-ранна сграда, чието предназначение остава в сферата на догадките – портик на форума/агората, храм или друга обществена постройка. Що се отнася до интересувания ни облик на северния портик на късноримския форум, то намерихме фрагменти от мраморни архитрави, паднали от ордера на северния стилобат върху плочника на ареата при силното земетресение в края на IV век. Един изпъква сред тях със своята софитна растителна украса от лаврови листа (**фиг. 102**). Тя е най-разпространеният софитен орнамент в римската архитектура, наложил се през първата трета на II век (Димитров 2007, 238, обр. 300, обр. 368). Този архитрав (**фигури 102-103**) е поредният пример за преизползване на архитектурни елементи, взети от предходни обществени строежи на града в късноримския форум на Хераклея. При падането заради силното земетресение архитравът се счупил на две (**фиг. 103**), но преди това бил дълъг 2,20 м. Големият размер и сравнително плоска форма правят корнизите трудни за преизползване. Допускам, че затова те, заедно с колоните, са най-многобройните елементи на архитектурния ордер, оцелели до нас.

²⁷ Разпознаването на мрамора е дело на геолога доц. д-р Невян Георгиев (Софийски университет).

²⁸ За коринтските капители виж Димитров 2007, 140-145.

²⁹ За този обект виж точка 2.4.1.

Корнизът лежи върху фриза, надвисвайки върху останалата част от ордера. Предназначението му е да събира и изкарва настрани дъждовната вода, бранейки така фасадата. В нашия случай барбаканите били оформени като лъвски глави (**фигури 73, 107-114**) – честа практика в класическата гръко-римска архитектура. Ще я онагледа с храма на Зевс в Олимпия, построен в периода около 489 – около 463 г. пр. Хр.: горните две лъвски глави на **фигура 115** са оригинални, а долните две са резултат на поправки в древността през IV в. пр. Хр. (лявата) и I в. пр. Хр. Ясно се вижда, как пластичното / обемно скулптиране отстъпва постепенно на опростено откъм детайли и плоскостно-орнаментално представяне на лъвската глава. Нашите екземпляри са по-схематизирани дори от примера за I в. пр. Хр. Още една тяхна особеност притежава хронологична стойност – вътрешността им е пробита и те наистина отвеждат вода (**фиг. 116**). Смята се, че декоративните плътни лъвски глави по корнизите са белег за относително по-късна датировка като „римска епоха“ (Димитров 2007, 241). Такива са например главите на корнизи в хероон от II – III век, разположен край село Барово, близо до Демир капия в Северна Македония (**фиг. 116А**). Разбира се, преходът от функционални към украсяващи барбакани с форма на лъвски глави бил процес / тенденция, а не точно фиксирана във времето промяна. Главата в североизточния ъгъл на Партенона например е плътна (**фигури 117А, 117В**). Отчупени непробити лъвски глави открихме и на форума на Хераклея (**фигури 118А, 118В, 119**). Би могло да са недовършени, но може да са били оставени нарочно плътни, за да не поливат на конкретно място (например над стълби) преминаващите хора³⁰. В друг случай първият отвор не бил сполучлив за добро оттичане на водата и се наложил втори пробив (**фиг. 120**). Че каменоделците в Хераклея били с различни професионални възможности, показват и съществени разлики в качеството на моделиране на лъвските глави. Прави впечатление, че зъборезът (имитира челата на дървен гредоред) на хераклейските корнизи е широк, а техният надвиснал гейсон (елементът с изнесен напред профил) е отделен от неукрасената сима (завършващата най-горна част на корниза) чрез слабо, бих казал семпло, хоризонтално профилиране на лицевата повърхност (**фигури 106, 107, 120**). Според изложените белези хераклейските корнизи принадлежат на коринтския тип (Димитров 2007, 242). Той бил оформен окончателно в края на управлението на император Август, тоест в самото начало на I век сл. Хр. Възможна датировка за хераклейските екземпляри е след I век. сл. Хр. Фрагменти от рамка на врата допълват представата за архитектурната украса в северната част на форума (**фигури 121А, 121В**). Фасциите са гладки / неукрасени. Подобни от Никополис ад Иструм (край село Никюп, Великотърновско) са датирани в периода средата на II – началото на III век (Димитров 2007, обр. 450, обр. 451). Такова оформяне виждаме и по рамки на врати от йонийски тип в монументални гробници в пределинистическа и ранноелинистическа Тракия (Tzochев 2021, figs. 25, 26, 45; Stoyanova / Tzochев 2016, fig. 2/3, figs. 4-5; Stoyanova 2007, fig. 7; Стоянова 2005, обр. 1, обр. 12-13, обр. 16-17). В крайна сметка може да се заключи, че архитектурният ордер на северния портик на Хераклея от нейния трети селищен период е коринтски и преизползвал архитектурни детайли основно от предходния втори период – най-вероятно от тогавашния форум. На места в петнадесетте верижни помещения били преупотребени и архитектурни елементи, които изглежда били взети от други градежи. Портикът бил едноетажен – липсват данни за втори етаж. Ордерът бил висок 6,87 м или сборът от: 0,29 м база, 4,61 м колона, 0,57 м капител, 0,44 м архитрав, 0,45 м фриз и 0,51 м корниз³¹. Разстоянието между центровете на колоните било 1,81 м, а интерколумният при ентазиса – 1,23 м. Последната цифра съответства на модула 2,25 на римския архитект Витрувий (ок. 90 – ок. 20 г. пр. Хр.; Витрувий, трета книга, глава 3.6) за архитектурния тип евстил (eustylos)³². Според него това е най-доброто междуколонно разстояние, което придава на храма удобство, красота и здравина. Този интерколумний се покрива спокойно от архитрави, дълги 2,20 м, като посочения по-горе (**фиг. 103**).

За да проучим културните пластове под късноримския форум, направихме сондаж в неговия северозападен ъгъл и по-точно – в западния край на северния портик (**фигури 13, 63, 65, 75, 122**). Стратиграфията е показана на **фигура 123**. Тук разкрихме северозападен ъгъл на най-ранния, засега, сигурно датиран градеж в Хераклея (**фигури 65/6, 123/10, 124/3**). Неговото външно лице е изградено

³⁰ Второто обяснение принадлежи на архитект Милена Каменова.

³¹ Изчисленията са дело на архитект Милена Каменова.

³² Интерколумният (разстоянието между най-близките повърхности на две съседни колони) би трябвало да бъде 1,26 м (= 2,25 x 0,56 м долен диаметър на хераклейските колони), но е 1,23 м, тоест само 3 см разлика. Причина за последната може да е ниската степен на запазеност на основа на хераклейска колона.

от старателно напасвани квадри, подредени по системата Binder-Läufer (**фигури 125, 126**). Пълнежът между двете лица се състои от ломени камъни и глина. Натрошени камъни погълват неравности в скалата, върху която стъпва градежът (**фиг. 127**). Той бил опожарен скоро след неговото издигане (**фиг. 123/12=B**). Рушевините съдържат ранноелинистически материали – например глинена лампа, която може да се отнесе към средата на IV в. пр. Хр. (Кузманов 1992, 12, тип III/4; **фиг. 128C**)³³. Глината на екземпляра е сива след изпичането – цвят, подходящ за излъскване, каквото се забелязва по плещите. Навярно последното имитира обичайното за типа покритие с плътен черен лак върху светлооранжево или светлочервено глинено тесто. Дали тези отклонения на хераклеяския екземпляр са признак за местно производство, е рано да се твърди. Доказателство за такова е конусовиден керамичен калъп за човешки бюст с украса около главата (**фиг. 128F**)³⁴. Върху гладката му външна повърхност бил връзан надпис (**фиг. 128G**), от който са оцелели частично запазена буква и монограм – вероятно означение на името на майстора грънчар. Само две от монетите в пласта са четими и те принадлежат на Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.)³⁵ (**фиг. 128B**). В същия пласт намерихме и оловна бадемовидна тежест за прашка³⁶ (**фиг. 128A**), и амфорни печати: един на (вероятно) северноегейски³⁷ производител (**фиг. 128D**); два³⁸ на Хераклея Синтика (**фиг. 128E**); един на халкидическия град Акант³⁹ (**фиг. 128**) с датировка около 325 г. пр. Хр. (Garlan 2014, 188)⁴⁰. Последният уточнява времето на атаката – края на IV в. пр. Хр. Нападателят вероятно били от местните тракийски племена (меди и синти), чиито земи били окупирани от македонските колонисти. Като правило основаването на македонски колонии включвало изгонване / изселване на местно население (Daubner 2019, 197). Вероятен спусък за атаката била смъртта на Александър III Велики през юни 323 г. пр. Хр., предизвикала междуособици и въстания в цялата му обширна държава, включително на Балканите.

Прави впечатление, че външното лице на този ранноелинистически градеж било оформено с големи блокове с босирани повърхности, за разлика от вътрешното (**фигури 125-127**). Допускам, че стената опасвала площта на агората и задържала изравнителен пласт, осигуряващ хоризонтална повърхност на нейната ареа на този, иначе, неравен и спускащ се на юг (основно), изток и запад скален терен. Западното рамо на този ъгъл стои в надлъжна ос със стена в същата строителна техника и сходна стратиграфска позиция (**фиг. 144/12**)⁴¹. Забележително е, че късноримският форум има аналогична ориентация и местоположение, въпреки че го делят столетия и 4 м културен пласт. Оцелялото от стената (първите три реда квадри) било покрито с нова дневна повърхност от глина (**фиг. 123/11**). Върху нея лежи дебел, силно опожарен пласт (**фиг. 123/A**). Той съдържа разнообразни артефакти, сред които се отличават фрагменти от трапезни чернолакови керамични съдове, украсени в стила West slope, които са характерни за елинистическата епоха (**фигури 129-132**)⁴². Такава керамика е открита в некропола на Хераклея в местността Метлата и край споменатото по-горе село Петрово, община Сандански (Божкова 2012, 30, обр. 2/5; Vozhinova 2015, figs. 9-10). Фрагментите от Хераклея принадлежат към същата атическата група и могат да се отнесат към III в. пр. Хр. Графит върху дъното на чернолакова купа представлява съчетание от две букви (Е и К, или П и Υ) като съкращение за името на собственика (**фиг. 133**), подобно на споменатия по-горе монограм на майстор грънчар. Личното име на притежателя на друг чернолаков съд започва с Νικ[---] както стотина други древногръцки имена (**фиг. 134**)⁴³. Като цяло битовата керамика от този ранноелинистически пласт е разнообразна (**фигури 135-137**)⁴⁴. Хронологични индикатори са и фрагменти от чернолакови глинени лампи, които се датират в периода средата на IV – началото на III в. пр. Хр. (**фиг. 138**),

³³ ПИН 24/2015 г.

³⁴ ПИН 348/20.08.2014 г.

³⁵ ПИН 33 и 36 / 2015 г.

³⁶ ПИН 3/2015 г, тегло 33,3 г, без надпис или изображение.

³⁷ Определянето принадлежи на гл. ас. д-р Калин Маджаров (НАИМ-БАН).

³⁸ ПИН 296, 320 / 2014 г.

³⁹ Акант бил основан около 655 г. пр. Хр. от колонисти от остров Андрос (Daubner 2018, 272).

⁴⁰ Печатът е разпознат от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

⁴¹ За тази стена виж точка 2.1.3, рубрика „южен портик“.

⁴² ПИН 256, 282, 286-287/2014 г. За тази керамична група виж Rotroff 1991.

⁴³ Двата графита са разчетени от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

⁴⁴ Керамичният комплекс (битова керамика) от Хераклея се обработва научно от гл. ас. д-р Сирма Александрова (НАИМ-БАН), която и ще го публикува в отделна монография.

както и във времето втора половина на III – средата на II в. пр. Хр. (**фиг. 139**) – съответно типове V и XI по типологията на Георги Кузманов (Кузманов 1992, 12, 15)⁴⁵. Монети на македонския владетел Антигон II Гонат (277-239 г. пр. Хр.), които намерихме в пласта, уточняват кога е станало разрушаването – около средата на III в. пр. Хр. (**фиг. 140**)⁴⁶. Че опожаряването било насилствено, показват две находки от рушевините: оловна бадемовидна тежест за прашка (**фиг. 141**)⁴⁷; дясна теменна кост на млад индивид в юношеска-млада възраст от 15 до 25 години (Juvenis-Adultus)⁴⁸. Трудно е да се определи кои били нападателите. След смъртта на Касандър в 297 г. пр. Хр. последвал период на политическа нестабилност в Македонското царство, белязан от граждански войни, династически междусобици и нашествие на келти. В битка с тях загинал македонският цар Птолемей Керавън (279 г. пр. Хр.). Антигон II Гонат ги победил в 277 г. пр. Хр. при Лизимахия, но това не възродило бързо стопанството на страната. Гибелта на Пир в 272 г. пр. Хр. в Аргос помогнала за възстановяване единството на държавата. В следващите десетилетия Гонат успял за стабилизира икономиката. Когато починал в 240/239 г. пр. Хр., той оставил царството в по-добро състояние, отколкото го заварил. Но то отстъпвало като военна сила и стопанство на другите елинистически монархии – Селевкиди и Птолемеи. Северните граници на Македония, където лежи и Хераклея, били слабо защитени (Charalampidis 2021, 3-4). Възможно е околни тракийски племена – особено медите – да са се възползвали от тази уязвимост, за да атакуват града (Vagalinski 2020, 12). Спусъкът за нападението би могъл да е смъртта на Антигон II Гонат. Сведенията за нападения на дардани и илири при управлението на Антигон Досон (229-221 г. пр. Хр.; Sekunda 2012, 5) показват, че северната граница на Македония останала привлекателна мишена за съседните племена. Във всеки случай атаката срещу Хераклея била осъществена преди възкачването на Филип V (221-179 г. пр. Хр.), който наложил много бързо Македония като първа военна сила на Балканите, водейки мащабни военни кампании в Тракия и в централна Гърция (Charalampidis 2021, 4).

2.1.2. Източен портик

Данните за неговата архитектура са малко, защото бил ограбван системно в миналото (**фигури 13, 142-144**). Счупената колона от арагонит (**фиг. 143**) вероятно принадлежала именно на източния портик, за да се избегне разностилие в колоните на северния.

Стратиграфията в рамките на портика беше по-запазена от неговото архитектурно оформление. Тя е представена на **фигура 148** (= **фиг. 149/1**).

Първият опожарен пласт (**фиг. 148/25B**) съдържа бронзови монети на македонските владетели Филип V (221-179 г. пр. Хр.) и Персей (179-168 г. пр. Хр.), както и на град Амфиполис (187-168 г. пр. Хр.)⁴⁹. Следи от опалване имаше и върху самите монети. Сред парчета отухлен кирпич намерихме оловни тежести за прашка⁵⁰, както и железен връх на стрела⁵¹. Вероятно пожарът отразява насилствено влизане на римска военна част в града след битката при Пидна на 22 юни 168 г. пр. Хр. На този селищен период принадлежат дупки за питоси в скалата (**фиг. 149A**).

Впоследствие била изградена някаква структура с хидрофобен хоросанов под (**фигури 148/22-23, 160/1, 1A**). Твърде ограничената площ на сондажното проучване (**фиг. 160**) не позволява надеждно разпознаване на функцията ѝ, освен че била свързана с вода. Върху външното (околното) за структурата и синхронно с нея ходово ниво (**фиг. 148/24**) установихме пожар (**фиг. 148/24A**).

По-късно бил построен канал (**фигури 148/16, 160/2**), който разрязал предходното дневно ниво (**фиг. 148/24**). Той бил едновременен с помещение, от което разкрихме само северозападния му ъгъл (**фигури 148/17A, 17B, 160/2**) и вътрешното подово ниво (**148/21**). Не успяхме да разграничим външната ходова повърхност към това помещение, която да покрива заварените рушевини (**фиг.**

⁴⁵ ПИН 255, 259, 310, 313 / 2014 г. за тип V; ПИН 311/2014 г. за тип XI.

⁴⁶ ПИН 527 (пореден 462A), 541 (пореден 475), 564 (пореден 497A) / 2014 г.

⁴⁷ ПИН 332/2014 г., тегло 35,20 г, липсва надпис или изображение.

⁴⁸ Приживе младежът страдал от високо ендокраниално налягане. Бил преживял инфекция, засегнала черепа му близо до слепоочната кост. Всички човешки останки от разкопките ни в Хераклея Синтика се изследват от доц. д-р Виктория Русева (ИЕМПАМ-БАН).

⁴⁹ Поредни номера 1613, 1615, 1622A, 1650 (2019 г.) от единната номерация за всички монети, открити при разкопките ни в Хераклея.

⁵⁰ ПИН 69/2019, 51,97 г; ПИН 70/2019, 25,83 г; ПИН 71/2019, 29,77 м. Липсват надписи или изображения.

⁵¹ ПИН 65/2019 г.

148/24A). Вероятно то било частично вкопано в тях. В пожар вътре в помещението, върху пода му (фиг. 148/21) открихме оловна тежест за прашка⁵² и бронзова монета на Тесалоника от типа „двуликът Янус“ (лице), два кентавъра (опако)⁵³. Според последната, атаката била проведена след 88 г. пр. Хр. В рамките на помещението намерихме още една такава монета⁵⁴. Разколебан съм в нейната стойност като хронологичен индикатор, защото лежеше само на 0,20 м западно от по-късна стена (фигури 142/1, 160/4) и би могла да е част от нейната трудна за разграничаване в горната част строителна траншея, вкопана във и запълнена със заварените културни пластове. Още две такива монети⁵⁵ намерихме наблизо и на сходна дълбочина, но те попадат в голяма яма (148/20), което силно намалява хронологичното им значение за конкретния пожар. Все пак струпуването на малко място с близка кота на четири еднакви монети предполага попадането им тук поради една и съща причина и по едно и също време. Вражеското нападение може би попада във времето на Първата Митридатова война (89-85 г. пр. Хр.). Тогава понтийски войски окупирали цяла Македония. Техният съюзник, тракийският цар (вероятно на съседните на Хераклея меди) Сотимос, нахлул в Македония и в 88 г. пр. Хр. достигнал Елада (Делев 2013, 125-126 с позоваване на Oros. *Hist.* 5.18.30). Възможно е негови воини да са атакували своя стар неприятел – Хераклея (Vagalinski 2020, 3-4).

Животът в града продължил без прекъсване, ако се съди по следващото подово ниво (фиг. 148/19). И то, и неговият пожар (фиг. 148/26), и предходни културни пластове били нарушени от голяма яма (фиг. 148/20). Стратиграфията беше запазена на отделни места:

В опожарен контекст (ломени камъни, керемиди, въглени), върху подовото ниво на фиг. 148/12 и до южното лице на зид с цветна мазилка (фиг. 148/11A) например намерихме амфорен печат, насочващ ни към търговски контакти с Италийския полуостров (фиг. 151). Амфората била произведена в Апулия, в района на Бриндизи и съдържала зехтин или (по-малко вероятно) вино. Датира се в периода втора половина / последна четвърт на II век пр. Хр. до началото на I в. пр. Хр.⁵⁶ Рядкото име Βαῖαπο принадлежало на производителя на зехтина/виното или на грънчаря. Родоски амфорен печат⁵⁷ разкрива внос от Източното Средиземноморие през същия селищен период на Хераклея (фиг. 152). Чете се:

Ἐπί Θερσάνδρου, Πανάμου.

"По времето на Терсандър, през месец Панам".

Епонимът Терсандър (жрец на Хелиос) е от период V, който се датира около 145-133 г. пр. Хр. В родоския календар Панам е месец в края на пролетта – началото на лятото, когато е и най-подходящото време за производство на амфори и въобще на керамика. На другата дръжка вероятно било името на производителя. Контекстът на родоския печат е несигурен заради строителната траншея на cloaca maxima (фиг. 148/4). На подовото ниво на фиг. 148/12 принадлежи база за вертикална подпора, състояща се от квадратна плоча с кръгъл камък отгоре (фиг. 149A). На разстояние 2,35 м западно от нея стоеше на място(?) друга такава квадратна подпора, вкопана в заварения културен пласт (фиг. 149A). Дали двете бележат портик южно от синхронната им стена с цветна мазилка (фиг. 148/11) е пресилено да се твърди, заради малката площ на проученото в този участък на форума. Като стратиграфска позиция подово ниво на фиг. 148/12 съответства на подово 148/24 с неговия пожар 148/24A, което от своя страна лежи между пожара след битката при Пидна и този от времето на Първата Митридатова война. Изглежда Хераклея претърпяла някакво нападение през втората половина на II в. пр. Хр. Това не е изненада, ако се вземат предвид сведения на писмени извори за чести атаки от север на келтите скордиски (с тяхната бърза кавалерия) и траките меди срещу римска Македония (Delev 2012; Делев 2013, 124). Заради постоянните племенни атаки в провинцията един или два легиона действали в нея почти ежегодно в периода 167-91 г. пр. Хр. (Daubner 2018, Fussnote 62). Двата амфорни печата разкриват търговски контакти на Хераклея с Източното

⁵² ПИН 10/2019 г., 40,90 г. Липсва надпис или изображение.

⁵³ Пореден полеви номер 1700/2019 г.

⁵⁴ Пореден полеви номер 1694A/2019 г.

⁵⁵ Поредни полеви номера 1684, 1696/2019 г.

⁵⁶ ПИН 41/2019 г. Печатът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

⁵⁷ ПИН 204/2019 г. Печатът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

и Западното Средиземноморие скоро след превръщането на Македония първоначално в римски протекторат (167 г. пр. Хр.), а впоследствие (148 г. пр. Хр.) – в римска провинция⁵⁸.

Следващата дневна повърхност (**фиг. 148/19**) оцеляла на места в рамките на югоизточния ъгъл на форума. Най-младите монети от пожара върху нея (**фиг. 148/26**) принадлежат на император Клавдий (41-54 г. сл. Хр.)⁵⁹. Възможна причина за нападението след 41 г., сложило край на първия селищен период⁶⁰, е превръщането на васалното Тракийско царство в римска провинция. Вероятно този акт на Рим предизвикал вълнения (логично сред тракийското население), които засегнали граничния град Хераклея (Vagalinski 2020, 8). Дневната повърхност на първи период (**фиг. 148/19**) покрила всички заварени градежи, включително стената с цветна мазилка (**фиг. 148/11, 11А**). Подовото ниво на тази стена е **фиг. 148/12**, което я отнася в средата – втората половина на II в. пр. Хр. Към него принадлежат: имитация на така наречения „ефески тип“ глинени лампи (Кузманов / Минчев 2018, 50, тип XX; **фиг. 158А**)⁶¹, разпространен в континентална Гърция през втората половина на II – началото на I в. пр. Хр.; оловен плосък предмет (**фиг. 156**)⁶²; три бадемовидни оловни тежести за прашка⁶³, подкрепящи хипотезата за вражеска атака през втората половина на II в. пр. Хр. Южното (най-вероятно вътрешно) лице на стената било измазано първо с червена, а после и с бяла мазилка (**фигури 149/1, 161/1**). Стената била разрязана от дълъг зид (**фиг. 161/3**), вкопан дълбоко в заварените културни пластове, докато стъпи на скала и дори навлезе леко в нея (**фиг. 165**). Зидът бил издигнат през първи период (тоест след пожара от времето на Първата Митридатова война) от ломени камъни, споени с глина. В дълбоката около 2 м субструкция били вложени и сполии, включително част от варовикова колона с железен шип в центъра за прикрепване към нейното оригинално местоположение (**фиг. 149А**). Тази дълга стена с посока север-юг укрепвала от изток нестабилния терен на форума/агората през първи период. Към това време се отнасят стратиграфски северозападен ъгъл на помещение от ломен камък на глинена спойка (**фигури 148/10, 10А, 159/1**) и постамент от стъпаловидно подредени квадри (**фигури 142, 144, 148/9, 166/1**). Тези от горния ред имат същите (технологични, а впоследствие декоративни) пъпки (**фиг. 167**) като стъпала-сполии на северния стилобат от трети селищен период (**фигури 91, 91А**). Квадри от постамента били извадени при изграждането на *cloaca maxima* през третия селищен период (**фигури 148/4, 9, 166/2**). Източното лице на дългия зид (**фиг. 149/2**) било измазано старателно с бяла хоросанова мазилка, състояща се от подложка (така наречения „хастар“) и фин горен пласт (**фиг. 180**). Запазена е в долната част на суперструкцията. Същото едностранно измазване и дебелина (около 0,60 м) има синхронна дълга стена от първи период (**фигури 142/5, 144/16, 146/1**). Двете обаче не сключват прав ъгъл. Разлика в натиска на земната маса определила избора на спояващата камъните им смес – хоросан или глина.

Западно и успоредно на дългия зид (**фиг. 142/1**) лежи дебела 0,72 м стена, иззидана от обработен камък и бял хоросан (**фигури 144, 148/27, 149В/1**). Ориентацията на двете взаимно паралелни стени се отличава от тази на околните (**фиг. 144**). Това е основна причина да ги обявя за синхронни. Все още не сме проучили в дълбочина хоросановия зид, тоест не сме определили къде е неговият банкет (границата между супер- и субструкция), а оттам – и неговото подово ниво. Съвпада ли то с подовото на **фиг. 148/19**, както би трябвало? И защо равно разградената хоросанова суперструкция на западната от двете стени стърчала над подовото ниво на втори период (съответно **фиг. 148/27** и **фиг. 148/7**), докато източната (**фиг. 142/1**) била логично разградена до подовото ниво на втори период? Дали причината са двете фази на втори период?⁶⁴ Успоредните стени сключват точен прав ъгъл в североизточния край на форума със западен участък от северен стилобат, предхождащ форумите от втори и трети период (**фигури 65/1, 144/StyN-1**) – факт, подкрепящ датировката на двете успоредни стени с различен градеж (= различно предназначение) в първи период.

⁵⁸ Все още се спори в науката дали провинцията била създадена в 148 г. пр. Хр. или в 146 г. пр. Хр. (Zarmakourí 2018, footnote 1).

⁵⁹ Поредни полеви номера 1446, 1519А, 1533, 1534, 1547, 1563 / 2018 г.

⁶⁰ За археологическата периодизация на Хераклея виж точка 1.4.

⁶¹ ПИН 39/2019 г.

⁶² ПИН 45/2019 г.

⁶³ ПИН 53 и 56 / 2019 г. с тегло съответно 33,57 г и 34,25 г. Трета оловна тежест за прашка (ПИН 34/2019) е с липсващо парче вследствие на удара след изстрелването, но е с приблизително същите размери като другите две от пласта, което предполага, че и нейното оригинално тегло било около 34 г.

⁶⁴ За две фази на втори селищен период виж точка 2.1.4.

В началото на следващия втори селищен период, хераклеЙци вадели строителен материал от предходни градежи, за да го преизползват в мащабно обновяване на форума. Голяма и дълбока яма свидетелства за този грабеж (**фиг. 148/20**). Тя вкарала няколко бронзови монети⁶⁵ и глинени лампи (**фигури 157-158**)⁶⁶ от първи период по-дълбоко от тяхното подо̀во ниво (**фиг. 148/19**). Както споменах, стратиграфията е запазена на места. В развалините от „Митридатовия“ пожар, сред парчетата от отухлен кирпич, намерихме фрагмент от мраморна контролна маса / στήριγμα, mensa ponderaria (**фигури 153-154**). Правилните фуниевидни вдълбавания с отвори за изтичане служили за измерване на обема на течности⁶⁷. Тази късноелинистическа маса е поредно свидетелство, че под късноримския форум лежат неговите елинистически и римски предшественици. През 2021 г. намерихме върху арката на форума запазен надпис, който беше съвременен обнародван (Sharankov 2021, 1-7, figs. 1-3; **фиг. 155**). Около 120 години след нападението местни магистрати (агораномии) оборудвали с подобни „теглилки, весни и мерки“ агората на Хераклея⁶⁸. Близко до масата и в същите развалини лежеше глинена лампа (**фиг. 154А, 154В**). Нейният отвор за масло е обграден с висок перваз, подобен на устие на съд⁶⁹. Типът е атически и бил произвеждан около 100 година пр. Хр. (Кузманов / Минчев 2018, тип XIV, табло VIII/112), която датировка подкрепя заявеното време на вражеската атака.

В споменатата яма (**фиг. 148/20**) били нахвърляни парчета от стенна мазилка с цветна растителна украса (**фигури 163, 164**). Най-вероятно те са част от разрушенията в края на първи период, настъпил в средата на I в. сл. Хр.

През втория период хераклеЙци обновили сериозно своя форум, пострадал от неприятелско нападение в средата на I век. Източна стена на новия източен портик станал дълъг зид (**фигури 142/3, 144, 149/3, 166/3, 169/2**). Той бил изграден много старателно от обработен ломен камък на бял хоросан, а в суперструкция и с тухлени пояси, тоест – в здрав смесен градеж (opus mixtum)⁷⁰. Фугите по лицата дори на субструкцията му били грижливо измазани. Самата субструкция е необичайно дълбока, защото строителите търсели здрава скала. Стената стъпва върху заварен, частично разграден зид със същата техника на градеж и ориентация – вероятно от първа фаза на втори период (**фиг. 174**). Големият канал от трети период също възсяда тази по-ранна стена (**фиг. 169/1**)⁷¹. Източният зид на източния портик от втори период станал западна стена на долепената към него обществена сграда от трети период (**фиг. 144**). В субструкцията на този източен зид бил оформен правоъгълен отвор (**фиг. 169А/2А**). Подобен установихме в субструкцията на южната стена на гражданската базилика (**фигури 306/5, 320**; виж точка 2.1.4 „улица покрай западния портик“). Те служили/били проектирани за прокарване на водопроводи/каналите⁷². В суперструкцията се забелязва зазидан вход (кота 88,01 м) от втори период (**фигури 169А/2В, 169С**) и ясно очертано надзиждане/възстановяване на стената (кота от 88,15 до 88,37 м; **фигури 169В/3А, 169С**) през трети период, когато ходовото ниво на форума било повдигнато след силния пожар в края на III век, сложил край на втори селищен период. За съжаление голяма съвременна яма (**фигури 169А/3, 169В/5**) унищожила античната архитектура в източна посока и не можахме да проследим какъде водел на изток входът през втори период. В южния край на източната стена на източния портик бил оформен вход, осигуряващ подход от изток към източния и южния портик на това долно пешеходно ниво (**фиг. 144**). Югоизточният ъгъл на форума бил дълбоко разрушен от споменатото съвременно вандалство⁷³. Все пак успяхме да установим, че източната стена на източния портик от втори период сключва очаквания ъгъл с южната стена на южния портик (**фигури 13, 144**). Дълбоката строителна траншея между източната стена на източния римски портик (142/3, 149/3, 170/2) и заваре-

⁶⁵ Поредни полеви номера 1642, 1664, 1672 / 2019 г.

⁶⁶ Поредни полеви номера 57, 58 / 2019 г. Те датират като типове от I век (Кузманов 1992, 17-19, типове XVII-XVIII).

⁶⁷ ПИН 250/2019; публикуването на масата предстои. За такива мерителни маси виж: Nankov 2017; Klenina / Biernacki 2018; Цървов 2019; Павличенко 2020.

⁶⁸ За този надпис виж точки 2.1.5 и 5.3.

⁶⁹ ПИН 33/2019 г.

⁷⁰ В римска Македония започнали да използват по-забележимо тухли след края на I век, а строителната техника opus mixtum добила приложение от средата на II век нататък (Evangelidis 2022, 173).

⁷¹ За cloaca maxima виж точка 2.1.8.

⁷² Мнение на архитект Милена Каменова.

⁷³ В средата на XX век изкопават с багери този край на Хераклея, за да набавят насип за близката железопътна линия село Генерал Тодоров (Припечане) – Петрич, открита през 1969 г. Тя заменила дотогавашната теснолинейка.

ната от втори период източна подпорна стена (**фигури 142/1, 149/2, 170/1**) била запълнена с насип от камъни (включително обработвани) и пръст, съдържаща артефакти (**фиг. 170/3**). Най-младите артефакти от насипа са монети на император Клавдий, което потвърждава, че тази източна стена е от втори период. В хода на засипването под подовото ниво на източния портик от втори период била изградена от камъни паралелепипедна структура, долепена до субструкцията на източната стена на източния портик (**фигури 144/9А, 170/4**). В нея била оформена ниша, в която внимателно „погребали“⁷⁴ главата на мраморна статуя на богиня, изваяна през I в. пр. Хр. Вероятно тя пострадала при неприятелско нападение в средата на I в. или в средата на II век според края на първи период и завършека на първа фаза на втори период (**фиг. 171**; Vagalinski 2020, 11-16, fig. 23). Важен за хронологията стратиграфски детайл е наблюдението, че горната кота (около 87,10 м) на „каменната кутия“ с мраморната глава лежи непосредствено под подовото ниво на втори период (**фиг. 148/7**), чиято надморска височина е около 87,15-87,20 м.

Помещение, чиито стени и под са старателно измазани с хидрофобна хоросанова мазилка, е част от сграда, развивала се непосредствено източно от източния портик и на конструктивна връзка с неговата източна стена (**фигури 144/10, 169/3, 172-174, 169В/4**). То е свързано с надзиждане/възстановяване на източната стена на източния портик през трети период и принадлежи нему (**фигури 169В/3А, 169С**). Иначе проучената северна стена на помещението и на предхождащото го под него от втори период е с дълбока и старателно изградена субструкция (варовикови камъни на бял хоросан), лягаща върху скалата (**фиг. 175/2**). Подобно на източния зид на източния портик и тази конструктивно свързана с него стена възсяда заварена стена от първа фаза(?) на втори период (**фиг. 175/1**). Североизточният ъгъл на помещението с хидрофобна мазилка бил от тухли (**фиг. 169**), повечето извадени през четвърти период. Дали през този ъгъл влизала ВиК инфраструктура и дали помещението представлявало част от баня през трети период остава неизвестно – както споменах, сградата била почти изцяло унищожена с багер. В пласта върху хидрофобния под липсваха находки с тясна датировка. Както споменах, запазената височина на стените на помещението съвпада с надзиждане на източната стена на източния портик от втори период (**фигури 169В/3А, 169С**), което предполага, че помещението в сегашния му вид било оформено през трети период. Знаем, че тогава било повдигнато цялото ходово ниво в рамките на централния площад след пожара в края на III век.

Оцелелите блокове на източния стилобат са мраморни (**фигури 142/4, 143**). Където са извадени, стои здрава хоросанова подложка (**фигури 142/4, 148/28**). Южният край на стилобата (**фигури 144, 146/2**) реже заварена стена с плътно измазано южно лице и с посока изток – запад от първи период (**фигури 142/5, 144/16, 146/1**), но е конструктивно свързан с южния стилобат от втори период (**фиг. 144, 147/3**).

Хоросанова стена изток – запад от втори период със запазена на място конзола за дървен под указва второ по-ниско ходово ниво, южно от нея (**фигури 142/6, 144, 148/3**). Нейната субструкция била подсилена от север с пиластър (**фигури 148/18, 160/6**). Вероятно върху него стъпвал гредоред за дървен под. Такъв би обяснил както хоризонталната връзана линия малко над пиластъра (**фигури 149, 160/6**) – следа от дървена греда, така и равномерната дълга ивица от горяло дърво по синхронното подово ниво в рамките на източния портик (**фигури 148/6, 168**). Такива пиластри притежава и едновременната южна стена на южния портик (**фиг. 186/2А**). Въпросната стена с конзола (**фиг. 142А/2**) разрязва стена от първи период (**фиг. 142А/1**) и склучва конструктивен прав ъгъл с източната стена на източния портик от втори период (**фиг. 142А/3**), което също потвърждава относителната хронология за трите. Същевременно стената с конзолата възсяда проблематичната хоросанова от първи период (**фигури 144, 148/27, 149В/1**), което подкрепя датировката на последната. Факт е обаче, че не разграничихме две подови нива (на двете фази) на втори период в рамките на източния портик (**фиг. 148**).

Върху подовото ниво на втори селищен период (**фиг. 148/7**) лежи силен пожар (**фиг. 148/5, 6, 168**). Регистрирали сме го в целия централен площад и околните му сгради. Желязна стрела⁷⁵ с подвит при удар връх и отчупен шип, която намерихме в рушевините (**фиг. 148/5**), насочва към вражеска атака.

В рушевините на разгледаните дотук архитектурни комплекси на Хераклея от елинистическата и римската епоха намирахме кирпич, който очевидно бил прилаган в градежи дори в централната

⁷⁴ Главата беше положена на дясна страна с лице, обърнато на изток.

⁷⁵ ПИН 147/2019.

зона на града (**фигури 53/7, 60/7, 61/7, 123/12, 153**). С кирпич се строи и днес, защото този градеж е евтин, а същевременно изолира добре от студ и горещина. Враг му е влагата и това прави задължителни каменния цокъл и надеждния покрив. Витрувий препоръчва и корниз от печени тухли като допълнителна защита срещу валежи (Витрувий, втора книга, глава 8.18). По-рядко попадахме на парчета от паянтови градеж (преплетени пръти, измазани с глина). Такива били най-вероятно преградните неносещи стени (**фиг. 162**). Те били евтини, а заради лекотата си били и подходящи за горен етаж. Иначе древните били наясно с техните недостатъци: „А стените от плет по-добре изобщо да не бяха измислени. Колкото и предимства да имат, като печелят време и пространство, в пъти по-чести и големи са бедите, които могат да причинят, понеже при пожар горят като факли“ (Витрувий, втора книга, глава 8.20). Хоросанови градежи властвали на хераклеяския площад едва от втори период, тоест след средата на I век. Преди това срещаме главно хоросанови мазилки и дори под (на водопровод/щерна?) от хидрофобен хоросан (**фиг. 148/22**). Като правило градежите дори в центъра на Хераклея до средата на I век били от квадрати на суха зидария или от ломени камъни на глинена спойка. Цветни хоросанови мазилки видяхме и през елинистическата, и през римската императорска епоха.

През трети селищен период (края на III – края на IV век) източният портик бил преизползван. Изградена била cloaca maxima (**фигури 142/2, 144/7, 148/4, 8, 166/2, 167/1**), която пресякла косо портика⁷⁶. Върху нейния здрав полуцилиндричен свод бил оформен проход през портика по оста запад – изток. От неговия източен вход, който осигурявал достъп към форума от изток, е запазена на място част от масивен мраморен праг (**фигури 85, 85А, 145**). Срещуположни четвъртити дупки в мраморния източен стилобат са единствените следи от оформянето на западния вход на прохода. Опожарените рушевини на втори период били заравнени. Ходовото ниво било повдигнато с около 1 м до кота около 89,00⁷⁷. И тук, както при северния портик от трети период, липсват следи от настилка в източния портик. Вероятно земетресението в края на IV век изпреварило нейното полагане.

Малко парче от зид на глинена спойка е следа от обитаване през четвърти селищен период върху заравнените руини на източния портик от трети период (**фиг. 176/3**).

Питанка в изложената хронология поставя малък фрагмент от голям тънкостенен, равномерно изпечен керамичен съд, чиято светлокафява повърхност била изрисувана с черна боя (**фиг. 150**)⁷⁸. Открихме го в първото подовото ниво на **фигура 148/25А**. Рисуваната геометрична украса, че и слюдата в глинено тесто напомнят силно на съдове от архаичната епоха⁷⁹. Този тип керамика бил разпространен между Места и Вардар, като се смята за продукт на гръцки колонии по северното егейско крайбрежие (Bozkova 2002, 143). Такива са датирани на Средна Места в VII в. пр. Хр., но обичайната им, твърде широка датировка е VIII-VI в. пр. Хр. (Bozkova 2002, 141, 144, фигури 123, 125/12). Освен на Средна Места (Копривлен и Хаджидимово) примери са известни и на Средна Струма край разположеното северно от Хераклея днешно село Микрево (Bozkova / Delev 2012, fig. 1). В този смисъл фрагментът под източния портик не е изненада. Той попаднал тук заедно с мазната (крайречна?) пръст (съдържа и пръснати въглени), с която елинистическите хераклеяци заравнили скалата, за да оформят ходово ниво. Най-вероятно наблизко лежи тракийско селище, предхождащо основаването на македонска Хераклея. За съжаление не попаднахме на него в хода на досегашните ни проучвания – и разкопки, и теренни издирвания. Локализирането му ще бъде трудно и въпрос на шанс, защото би трябвало да е покрито с дебел пласт естествен насип заради силната ерозия и системно отлагане на речен нанос от двете реки.

2.1.3. Южен портик

Проучвахме този портик от изток на запад (**фигури 13, 144**). И тук прилагаме неголеми, но дълбоки сондажи, чрез които целяхме главно изясняване на хронологията. Цялостно разкриване на архитектурата не преследвахме поради обективни причини. С редки изключения (например сезон 2021) разполагаме с ограничен ресурс спрямо мащаба на обекта. Нужно беше да си поставяме

⁷⁶ За нея виж точка 2.1.8.

⁷⁷ Стойностите на всички коти са изчислени спрямо Балтийската височинна система.

⁷⁸ ПИН 55/2019 г.

⁷⁹ Благодаря на гл. ас. д-р Маргарит Дамянов (НАИМ-БАН) за помощта при определяне на този чиреп.

изпълними научни задачи, съчетавайки ги задължително с аварийно/предварително консервиране на оголените от земята градежи. Трудни взаимоотношения със собственици на парцели в рамките на форума ни принуждаваха допълнително да намаляваме площта на разкопките.

Сондаж 1 в ъгъла, сключен между източния и южния стилобат (**фигури 142/7, 177/1**), ни показва, че те са в конструктивна връзка, и то още от долния край на тяхната субструкция (**фиг. 147/2, 3**), тоест двата стилобата са синхронни. Стратиграфията на сондажа (**фиг. 178**) поставя поне два въпроса. Първият се отнася до пласт 2 (**фигури 178/2, 178А**). Сред ломените камъни намерихме въглени, малобройни и малки фрагменти от елинистическа битова (червено- и чернолакови трапезни съдове, кухненски гърнета) и строителна керамика (имбрици), буци отухлен кирпич. Единственият артефакт, позволяващ сравнително по-точна датировка, е сребърна монета на Месамбрия Понтика (**фиг. 179**)⁸⁰. Тя ни изненада, защото такива са почти неизвестни в областта на Средна Струма, а даже и в цяла Югозападна България. Монетата беше опалена, което съвпада с характеристиката на пласта, образуван, вероятно, в резултат на някакво разрушение. Монетите от благороден метал предполагат по-дълго обръщение, но в случая тази не е износена. За съжаление, оболът се датира в широки хронологични рамки: около 450 – около 350 г. пр. Хр. Методически е правилно да датираме пласт 2 след 450 г. пр. Хр., но той може да се отнесе и след 350 г. пр. Хр. Знаем, че градът преживял вражеска атака в края на IV в. пр. Хр. (**фиг. 123/12=В**). Друга възможност е монетата да е загребана с пръст от близката околност за изравняване на скалната повърхност, какъвто е случаят с парчето керамика от съседния източен портик (**фиг. 150**, точка 2.1.2). Във всеки случай, би било пресилено да тълкуваме контекста като следа от тракийско селище, лежащо под и предшестващо непосредствено македонската колония Хераклея Синтика. Пласт 3 (**фиг. 178**) са заварени от трите стени (**фиг. 147/1-3**) рушевини, частично срязани / нарушени при тяхното изграждане. Долният край на мазилката върху южното лице на стената от първи период (**фигури 142/5, 144/16, 146/1, 147/1**) ориентира за котата на ходовото ниво, южно от нея – около 84,85 м надморска височина. Горне стената била разградена при полагането на плочника на площада от втори период. Запазен е на място малък участък от този плочник с кота 87,64 м, и то в непосредствена близост до въпросната измазана стена от първи период (**фигури 142/10, 177/3**). Спускащият се от север на юг терен (скалата) и желанието да се осигури равен и просторен участък за павиране на ареата на форума наложили изграждане на подпорни стени за централния площад от самото му начало. Те задържали изравнителен пласт (насип). Ходовото ниво около този издигнат правоъгълник било по-ниско, като през втори и трети селищен период можем по-уверено да го определим като под на долен етаж на южния и западния портик.

Връщайки се към стратиграфията на въпросния сондаж (**фиг. 142/7, 177/1, 178**), става ясно, че строителите на първи период разбъркали заварени елинистически културни пластове, стъпвайки върху по-ранните сред тях (**фиг. 178/2**). Същото сторили и зидарите на втори период, когато форумът бил разширен на юг с около 2,25 м, колкото е разстоянието между измазаната стена от първи период и южния стилобат на втори период (**фиг. 178А**). Те запълнили този временен „проход“ с насип (**фиг. 178/6-7**) до предвиденото ниво за плочника на втори период (**фиг. 142/10**). Подобен синхронен насип проучихме и в рамките на източния портик от втори период между източната му стена и зид от първи период (съответно **фиг. 142/3 и 1**; виж и **фиг. 170**). По аналогичен начин последният бил прерязан от стена с конзола от втори период (**фиг. 142/6**), а неговото външно (в случая източно) лице било измазано с хоросан (**фиг. 180**). Вътрешното (западно) лице под подовото ниво (**фиг. 149/19**) е изключително неравно, бидейки покрито с пръст (**фиг. 149А/1**).

Продължихме да проучваме хронологията на форума в неговия южен край чрез втори сондаж, разположен западно от обсъдения и в същата надлъжна ос (**фигури 142/8, 177/2**). Стратиграфията е представена на **фиг. 181**. Подпочвена вода не ни позволи да изчерпим най-старите опожарени рушевини в сондажа (**фиг. 181/1**). Пластът съдържа: трапезна елинистическа керамика – чернолакова и без покритие; чирепи от кухненски гърнета, изработени също на грънчарско колело; парче от керемиди, устие от питос. В пласт 6 намерихме бронзова монета⁸¹ на император Август. Това опожаряване бележи края на първи период. То е *terminus ante quem* за стена 8 от първи период, и, разбира се – *terminus ante quem* за всички археологически контексти под него (**фиг.**

⁸⁰ Пореден полеви номер 1524.

⁸¹ Пореден полеви номер 1536/2018 г.

181/1-4). В насип (**фиг. 181/10**), запълващ широката и дълбока строителна траншея на южния форумен стилобат от втори период (**фиг. 181/9**), намерихме бронзова монета, отсечена в Тесалоника през 79-81 година⁸². Така годината 81 сл. Хр. става *terminus ante quem* за изграждането на южния стилобат на форума. Неговия строеж, тоест мащабното обновяване на форума през втори период, започнал след анексирането на Тракийското царство в 47 г. сл. Хр.⁸³ Каменни конзоли били извадени от южното лице на южния стилобат с багер в наше време (**фиг. 182/5**). Според разположението на техните легла, разстоянието между конзолите било около 2,60 м. Обърнати на юг, те носели дървен под над първия етаж на южния портик през втори период. Такива разхвърляни конзоли намирахме в и около южния портик. Някои намерихме преупотребени в стени на глинена спойка (отново в рамките на южния портик) от четвърти и пети период, когато форумът загубил своя архитектурен облик след тежкото земетресение в края на IV век. Днес на място стои конзола в самия източен край на южния стилобат (**фиг. 142/9**) и още една – в западния край на синхронна стена (**фиг. 142/6**). Липсват достоверни данни за колонада върху южния стилобат от втори период.

Продължихме изследването на архитектурата и хронологията на южния портик на форума чрез трети сондаж, разположен от вътрешната (северна) страна на неговата южна стена (**фиг. 184/5, 185, 186**). Стратиграфската картина е показана на **фиг. 187**. В пласт 8 попаднахме на три бронзови монети, разпознати като: II-I в. пр. Хр.; (най-вероятно) отсечена при Август; Август или Тиберий⁸⁴. Те потвърждават хипотезата, че южният портик бил изграден през втори период. Подовото ниво на неговия долен етаж (**фиг. 187/5**) лежи на кота около 84,73 м, което е по-ниско с около 2,91 м спрямо синхронния плочник на ареата (**фигури 142/10, 177/3**; кота 87,6 м). В субструкцията на южната стена на южния портик, и то по нейната северна/вътрешна страна, установихме подземни пиластри. Те са свързани с общ зид, като всички са на конструктивна връзка със стената (**фигури 184/3, 185/2А, 186/2, 2А, 2В, 187/6, 6А, 12**). Върху пиластрите стъпвал гредоред за дървен под на този сутеренен етаж на южния портик. Гредите не били вкарани в зида, за да не загният бързо поради капиллярната влага. Външното южно лице на тази стена било подсилено с пиластри (**фиг. 184/3, 190/2, 191**). Подобно на аналогичната източна стена на източния портик (**фиг. 142/3**), и южната на южния портик била старателно иззидана в *opus mixtum*. Фугите били измазани грижливо даже в субструкцията, вкопана дълбоко до здрав терен. Защо е това строително презастраховане? Терените ни наблюдения показват, че скалата се спускала от север на юг, следвайки кривата на южния склон на Джонков връх. Южната граница на централния площад била разполагана на място, където теренът се снижавал рязко. Именно това местоположение предопределило допълнителното укрепване на външната южна стена на южния портик. Подсиленият градеж устоял в значителна степен на силното земетресение в края на IV век и на последвалата го мощна ударна вълна от близките две реки. В пласта рушевини от земетресението (**фиг. 187/4**) попаднахме на монета от IV век⁸⁵. Върху утаената глина и пясък, покрили рушевините, хераклеЙци построили стени от ломени камъни и споллии, свързани с глина, опитвайки се да усвоят пространството на южния портик чрез неправилни верижни помещения (**фигури 184/4, 187/1-4, 188, 189**). Те били залети с пясък и глина от втора речна вълна, предизвикана от тежкото земетресение във втората четвърт на V век. Както вече отбелязах, установихме, че южното (външното) лице на южната стена на южния портик от втори период е подсилено с пиластри (**фигури 190/2, 191**). Разстоянието между тях е 2,60 м; самите те са дълги (изток-запад) 2,10 м. Долната част на пиластрите се долепва до южното лице на южната стена на южния портик. Нагоре двата градежа са в конструктивна връзка (**фиг. 192/3а**). Този стратиграфски разрез (виж и **фиг. 193/1**) разкрива, че между земетресението в края на IV век и ударната речна вълна имало интервал от време, през който хераклеЙци вадели строителен материал от рушевините, за да го преизползват за свои битови нужди (жилищни и стопански помещения). По-надолу ще покажем, че са разграждали и някои оцелели форумни стени. Тухлите били особено желани за преизползва-

⁸² Пореден полеви номер 1540/2018 г.

⁸³ Създаването на провинция Тракия се отнася към 47 година (евентуално началото на 48 година). То предизвикало отпор, наречен от Тацит „тракийската война“ (*bellum Thracicum*) – виж Ботева-Боянова 2021.

⁸⁴ Съответно: ПИН 160/2019 (пореден номер 1762), ПИН 161/2019 (пореден номер 1761) и ПИН 143 (пореден номер 1759).

⁸⁵ ПИН 127/2019 (пореден номер 1753).

не⁸⁶. Очевидно имали време за този грабеж и адаптиране на разрушения форум към ежедневните им насъщни нужди. Най-вероятно мощният земетръс предизвикал свличане на земна маса, която преградила теченията на Струма и Струмешница в близки теснини. В даден момент реките скъсали тези природни язовирни стени. Освободените високи речни вълни помели част от града в низината, покривайки и нея с метри глина и пясък, което допълнително затормозило стопанството (особено земеделие и скотовъдство) на Хераклея. Този двоен удар на природата се повторил във втората четвърт на V век. Долният етаж на западния портик се осветявал чрез прозорци с различни размери в неговата южна, силно подсилена стена (**фигури 194-196**). Намерихме доста фрагменти от прозоречно стъкло покрай вътрешното северно лице на тази стена до тези отвори в нея.

Успоредно и южно от южния портик разкрихме стена, построена от каменни квадрати без спойка, които са подредени по системата „Binder-Läufer“ (**фигури 144/12, 184/1, 190/1, 191/1, 197, 198/1**). Същия начин на градеж видяхме в ранноелинистическата структура в северозападния ъгъл на централния площад (точка 2.1.1, рубрика „северен мраморен стилобат“; **фигури 65/6, 125-127, 144/3**). Най-вероятно стената датира от същото време и двата градежа очертават границите на ранноелинистическата агора. В тясната траншея южно от нея достигнахме дълбочина 84,00 м, но не и нейния банкет – тоест границата между супер- и субструкция, съответстваща на тогавашната дневна повърхност. Не можахме да продължим проучването нито в дълбочина – заради опасност от свличане на отвесния профил, нито на юг – защото щяхме да подкопаем пътя (**фиг. 13**). Стената била равно разградена(?) на кота 86,00 м. Била видима и все още използвана през втори селищен период. Строителната траншея на южната стена на неговия южен портик (**фиг. 191/2**) се съобразявала и не я разрушила, а била успоредна на нея. Но за какво служела тази ранно(?)елинистическа стена? Тя е дебела едва 0,50 м и нейното северно вътрешно лице било оформено с по-малки полуобработени камъни. Изглежда облицовала рязко снижаване на скалата, с което вече обосновахме причината за необичайното подсилване на южния зид на южния портик на римския форум от втори период. Такова спадане на терена обяснява и защо чиста речна глина от вълната в края на IV век покрива от юг (както и отгоре) вероятната облицовъчна конструкция. В нея, след като била издигната, били пробити дупки, разположени на една хоризонтална линия, но на различно разстояние една от друга – 1,25 м, 1,55 м, 1,75 м (**фиг. 199**). Те имат правоъгълна до слабо изразена трапецовидна форма, като горният край е леко закръглен. Широки са 0,10 м, високи – 0,08 м и дълбоки – 0,10-0,15 м. Дупките не са следи от строително скеле. Възможно е стърчащите от тях греди да са носели слънцезащитен навес / платнище (velum) (Graefe 1979; Вагалински 2009, 77). Изкушава ме хипотезата, граничеща със свръхинтерпретация, че стената била северна граница на театъра на Хераклея, който не открихме в удобните гънки на хълма Кожух въпреки системното ни издирване с приложение на LiDAR и GIS. Възможно е и друго, бих го нарекъл „прозаично“, обяснение – отвори за оттичане на влагата, стичаща се по скалата, която зидът облицовал/подпирал. Заради съвременния път не можахме да проследим стената в източна посока. Но установихме нейния западен край, където тя завива под прав ъгъл на север (**фигури 144, 198/1**). Нататък тя лежи в една надлъжна ос със западното рамо на ранноелинистическия ъгъл (**фигури 65/6, 123/10, 124/3, 144/3**). Значителната площ на първата агора подсказва, че ранноелинистическа Хераклея разполагала със значителен демографски и стопански ресурс, който не отстъпвал сериозно на нейното римско продължение.

2.1.4. Западен портик (**фигури 13, 144**)

Неговото проучване постави въпроса за евентуално преизползване на части от форума, включени в последния му план от трети период, както и за обогатяване на периодизацията на централния площад. Ще обсъдя портика по помещения, започвайки от север на юг (**фигури 200, 201**), акцентирайки отново върху хронологията. Ще я представя открито с обичайното за научното дирене съмнение.

Помещение I (**фигури 200, 200A**)

Непосредствено северно от него лежи предходно помещение от портика (**фигури 13 и 65**). То е

⁸⁶ Тухлата останала с ограничено приложение в римска Македония. Нейната употреба нараснала едва при Тетрархията, когато императорски фабрики за тухли (figlinae) бълвали продукция основно за нови строителни проекти в Тесалоника. От това време датират и частни къщи с вложени в градежа им тухли – в големите градове на провинцията (Evangelidis 2022, 173-174). Разбираемо е, че хераклеяци ревностно преизползвали тухли.

частично затиснато от северния стилобат и от рухнали части на неговия архитектурен ордер, поради което не го проучихме.

Стратиграфията в помещение I е представена на **фигури 202 и 202А**. В строителните траншеи (**фигури 202/3, 202А, 204**) намерихме няколко монети, но само две бяха разпознати – от строителния изкоп за източната стена на помещението (**фиг. 203**). Едната е отсечена в периода 187-31 г. пр. Хр., а другата – в 17 г. пр. Хр.⁸⁷ Последната година става *terminus post quem* за издигането на помещението. Западният му вход бил старателно изграден (**фиг. 204**). Страниците му били оформени с каменни блокове, които били изгладени и под подовото ниво на помещението (**фиг. 202/5**), защото ходовото ниво пред / западно от входа било по-ниско. Разпознатите монети в пласта 6, покриващ скалното подово ниво 5 (**фиг. 202**), са разпознати така: Антигон II Гонат (277-239 г. пр. Хр.), Филип V (220-179 г. пр. Хр.), два броя 187-31 г. пр. Хр., Тиберий (14-22/23 г. сл. Хр.), Нерон (54-68 г. сл. Хр.), 69-79 г. сл. Хр.⁸⁸ Прави впечатление, че тези твърде разновременни монети се групират по вертикала в рамките на пласт 6, като по-старите екземпляри от III в. пр. Хр. попадат в механичния слой 86,63/86,40 м, а тези от I в. сл. Хр. – в 86,40-86,19 м. Налице е обърната стратиграфия. Върху подовото ниво (**фиг. 202/5**) и върху прага на входа (**фиг. 204**) попаднахме на петна горяло с въглени, които предполагат някакво опожаряване. Пласт 6 съдържа въглени и керемиди като от пожар, но и хумусизирана пръст като от насип. Най-вероятно опожаряване, станало след 69 година сл. Хр., било засипано с пръст от недалечен терен, която съдържала ранноелинистически монети. Затова в пласт 6 намерихме фрагменти и от елинистическа чернолакова, и от римска битова керамика. В същия пласт (**фиг. 202/6**) попаднахме на парче от устие на оребрена купа от светлосиньо прозрачно стъкло (**фиг. 206А**)⁸⁹, което е добър хронологичен индикатор. То принадлежи на типа *Rippenschalen / pillar-moulded bowl* и може да отнесе към I в. сл. Хр. (Isings 1957, form 3, 17-21; Chiriac / Boțan 2014, Pl. I; Lazar 2003, 235). С насипа (**фиг. 202/6**) хераклеийци целели да покрият и пожара, и останките от канала(?) (**фигури 202/2 и 204**). Преди засипването западният вход бил зазидан с ломени камъни и бял хоросан. Долната част на блокажа била изпълнена небрежно (**фиг. 204**), защото не се виждала, лежейки под новото подово ниво (**фиг. 202/7**). Неясно остава защо строителите и първоначалните ползватели на помещението не разградили докрай заварения канал(?). Прави впечатление, че входът бил изместен на юг, така че северната стена на канала(?) не му пречела (**фиг. 204**). Дали този „канал“ не бил всъщност някакво съоръжение, създадено от строителите на помещение I? Възможна алтернатива, но без аргументи от теренната ни работа. В насипа (**фиг. 202/6**) намерихме още захвърлена счупена мраморна статуя на богинята Нике (**фиг. 205**), както и цял варовиков капител (**фиг. 204**). Това е римо-дорийски екземпляр с гладък ехин (Димитров 2007, 93, обр. 73-77, 499-500). Хераклеийският се отличава от канона на Витрувий (Витрувий, трета книга, глава 4, 181), защото трите съставни части (абак/плинта, ехин и шийка) не са с еднаква височина – ехинът е най-висок. При обща височина от 0,28 м, квадратният абак например е висок 0,08 м. Все пак можем да приемем, че тези 0,28 м са модултът, по-който била издигната / оразмерена сградата с този капител, защото ширината му (0,72 м) отговаря на изискването на Витрувий да бъде 2,6 пъти по-голяма от модула. Дебелината на липсващата днес колона, отнесена към диаметъра на шийката (0,575 м), също съответства приблизително на канона (в случай 2 X 0,28 м)⁹⁰. Този тип капители се изработват по класическия вариант на гръцкия дорийски образец и се прилагат до края на Античността. Смята се, че през римската епоха били включвани главно в жилищни сгради. В нашия случай прави впечатление, че варовиковият капител бил измазан старателно с тънка бяла хоросанова мазилка (**фиг. 206**), която скривала грубата му повърхност, наподобявайки гладък мрамор. Допускам, че капителът принадлежал на форума, част от който била изпълнена в дорийски ордер. Защо не са го преизползвали, след като останал здрав при опожаряването? Най-вероятно дорийският капител не се вписвал в последвала реконструкция на форума, изпълнена в коринтски стил⁹¹. Очертават се две фази в рамките на втори селищен период,

⁸⁷ Съответно поредни номера 1996, 1997.

⁸⁸ Поредни поледи номера 1953, 1956-1958, 1965, 1968, 1982.

⁸⁹ ПИН 47/2020.

⁹⁰ Диаметърът на шийката на капителя съответства на най-тясната горна част на колоната. В конкретния случай дебелината на колоната била надолу по-голяма от 0,575 м.

⁹¹ Заменянето на дорийския ордер с коринтски в римска Македония било масово в периода Антонини-Севери (Evangelidis 2022, 179).

разделени от въпросната вражеска атака. Тя довела до значителна промяна в облика на централния площад от дорийски към коринтски архитектурен ред. За да не внасям объркване в досегашни публикации за Хераклея, ще определя двете части на втори период като „фази“. Наименованието е чисто техническо/условно, доколкото тези фази биха могли да се дефинират и като отделни периоди, особено ако се вземат предвид археологическите данни за значителни промени в архитектурния облик на централната част на Хераклея. В насипа (**фиг. 202/6**) намерихме и глинен антефикс с форма на палмета (**фиг. 207**) – голяма рядкост сред находките от Хераклея, илюстриращ очаквано оформяне на покривите на нейни представителни сгради⁹². Новото подово ниво в помещение I (**фиг. 202/7**), както и споменатото зазидане на единствения му вход (**фиг. 204**), показват ясно, че първият етаж не функционира повече по първоначалното си предназначение след първа фаза на втори селищен период. Височината на долния етаж между първото подово ниво (**фиг. 202/5**; кота 85,46 м) и горната кота (88,36-88,37 м; **фиг. 204A**) на каменните профилирани конзоли, разположени в ъглите на помещението и по средата на стените му (**фигури 203 и 204**), носили дървения под на горния етаж, е 2,90 м. След повдигането на подовото ниво (**фиг. 202/7**; кота между 86,78 м и 86,98 м) под възстановения (най-вероятно) дървен под на втория етаж останал светъл отвор с височина едва около 0,40-0,58 м. Очевидно долният етаж не съществувал през втората фаза на втори селищен период.

И горният насип съдържа рушевини (**фиг. 202/8**). Преди да го натрупат, хераклеейци извадили част от арката на зазидания вход, за да преизползват тухлите (**фиг. 204**). Що се отнася до монетите от насипа, те се вместили в периода 37 г. пр. Хр. – 225/235 г. сл. Хр. И в този случай монета⁹³ на император Север Александър е относителен *terminus post quem* за полагането на насипа – вероятно то било извършено доста време след 225 година. Съмнението ми, че и този насип съдържа асинхронни материали, се подсилва от намерените в него глинен лещовидна тежест от елинистически тип за вертикален тъкачен стан (**фиг. 206B**)⁹⁴ и едноделна бронзова фибула (**фиг. 208**)⁹⁵. Този тип фибули е характерен за римска военна среда и затова специалистите го наричат „войнишки“. Датира се от средата на I в. пр. Хр. до началото на II в. сл. Хр. (Rustoiu 1997, fig. 2/5, fig. 37/1-11; Zirra 2017, tip 51), тоест стотина години преди споменатата монета на последния император от династията на Северите. В насипа (**фиг. 202/8**) открихме и няколко фрагмента от качествено изработени глазирани кани(?) с релефна украса – цикада, гроздове с лозови листа, птица (**фиг. 209-210**)⁹⁶. В същия пласт (**фиг. 202/8**) намерихме парче от рамото на мраморна човешка фигура (**фиг. 211**)⁹⁷. Гънките на дрехата са предадени чрез връзвания. В случая е интересно, че оловен шип свързвал ръката с торса, като сглобката била допълнително заякчена с хоросан. Тази находка показва, че не всички мраморни статуи в Хераклея били изработени изцяло от един мраморен блок (Vagalinski 2021, 50). Съставните статуи намалявали разходите за производство и транспорт. Технологията била популярна през късния елинизъм и ранната римска империя (Pafumi 2016, 29-250).

Помещение II (**фигури 200, 200A**)

Изградено е в същата строителна техника като помещение I, а стените им са конструктивно свързани, тоест двете били изградени заедно (**фигури 200, 201, 212-214**). То също имало – както всички помещения на западния портик – долен етаж, достъпен чрез вход от запад, който бил зазидан на по-късен етап, подобно на съседното помещение I (**фиг. 216**). Дървеният под на горния етаж стъпвал и тук върху каменни конзоли, вградени в ъглите на помещението и по средата на стените му. Запазена на място е само една (**фиг. 217/2**). Тази от северозападния ъгъл на помещението намерихме разместена заради земетресението в края на IV век и последвалата речна вълна (**фигури 214/4b, 218**).

Стратиграфската картина в помещението е представена на **фиг. 214**. Стените му били вкопани в стерилата. Подовото ниво (**фиг. 214/5**) било оформено в него, при което били унищожени всички заварени културни пластове. Така строителите осигурили нужната височина на долния

⁹² ПИН 85/2021.

⁹³ Пореден номер 1908.

⁹⁴ ПИН 175/2021.

⁹⁵ ПИН 38/2021.

⁹⁶ ПИН 4/2021.

⁹⁷ ПИН 10/2021.

етаж. Последвало опожаряване, чиито следи са запазени частично непокътнати (**фиг. 214/6**). Пожарът бил преровен, най-вероятно в търсене на подходящи за преизползване материали (**фиг. 214/7**) като например бронзова човешка статуя, чийто пръст намерихме в този пласт (**фиг. 222B**). Пожарът на място (**фиг. 214/6**) и неговата преровена част (**фиг. 214/7**) съдържаха следните разпознати монети, отсечени в: 41-68, 138-161, 161-180 г. сл. Хр.⁹⁸ Следва, че опожаряването станало след 161 година (управлението на император Марк Аврелий). Тази датировка се подкрепя от керамична лампа, направена в калъп, която намерихме в пожара (**фиг. 222A**)⁹⁹. Глината е неравномерно изпечена и е покрита с кафяв лак с посредствено качество. Върху конкавния диск стои релефно изображение – венец от дъбови вейки с жълъди. Резервоарът е с форма на обърнат, пресечен конус. Дръжката е дисковидна. Релефни волути с размазан контур стоят върху плещите. Лампата е късно издание на тип XIX, вариант 1 по Кузманов (1992), който се отнася към периода втора четвърт на I век – управлението на Хадриан (117-138). В разрушенията намерихме десетина парчета от голям старогръцки надпис, гравирани върху няколко мраморни плочи (**фиг. 223**)¹⁰⁰. Известно е, че в края на 60-те години на II век римските провинции на юг от Долен Дунав били атакувани от племе, пресякло от север голямата река. Надписи в римските градове *Trophaeum Traiani* (в северна / румънска Добруджа) и *Scupi* (днес Скопие, Северна Македония) споменават името на нашествениците – костобоки (Varbanov 2007, 161-166; Върбанов 2020, 77-78). Те проникнали на широк фронт от западното черноморско крайбрежие на изток до Македония на запад, достигайки на юг до Атина. Изглежда ударили и Хераклея. Смята се, че племенната им територия лежала на североизток от римска Дакия, между Карпатите и Днестър. Етнокултурната принадлежност на костобоките остава неясна – северни траки, сармати, келти, като първата интерпретация преобладава в научната книжнина. Редица римски градове във вътрешността на югоизточните Балкани били укрепени в резултат на това изненадващо нашествие. То се вписва в Маркоманските войни (166-180) на Империята с германски и сарматски племена, атакуващи нейната северна граница. При такава хронология на помещение II излиза, че западният портик бил издигнат след средата на I век (когато е краят на първи селищен период) и преди средата на II век. Тези около 100 години принадлежат на първа фаза на втори период. В опожарените рушевини (**фиг. 214/6**) попаднахме на римо-дорийски капител (**фигури 220-222**) от типа на намерения в аналогичен археологически контекст в съседното първо помещение (**фиг. 204, 206**). Запазен е железният шип за прикрепване към архитрава. Шипът е укрепен в дупка на капитела чрез заливане с олово. Дали портият през първата фаза на втори период бил в дорийски ордер? Заменен ли е последният с коринтски ред през втора фаза на втори селищен период? Наличните теренни данни от помещения I и II допускат сравнително уверен утвърдителен отговор и на двата въпроса. Съдържанието на пласта 6 (**фиг. 214**) разкрива, че форумът около 100 година включвал и (вътрешни?) стени от кирпич, както и богат набор от мраморни облицовъчни плочи. Запазени екземпляри от последните били преизползвани при последната реконструкция на площада през трети период. Рушевините били заравнени на кота около 85,72 м, съвпадаща с високата част на границата между пластове 7 и 9 на **фигура 214**. На същата кота личи ясна граница в качеството на затваряне на западния вход (**фиг. 216**) – зидарията нагоре е измазана, защото най-вероятно била видима. Аналогична ситуация видяхме в помещение I. Изглежда отказът от двата западни входа станал във втората половина на II век след вражеско нападение. Горният пласт 9 на **фигура 214** съдържа монети на следните владетели: Антигон II Гонат, Клавдий, Септимий Север, Каракала, Гордиан III, Филип I Араб, Флориан¹⁰¹. Този пласт се състои от преровени рушевини на втора/последна фаза на втори период, чийто край се определя от най-младата сред изброените монети, тоест – след 276 година. Допълнително били насипани по-стари рушевини от околния терен, за да се постигне нужната височина на новото ходово ниво в помещение II. Преди неговото оформяне / изравняване били извадени страничните на входа, свързващ помещения II и III (**фиг. 214/8, 215**). В образуваната яма били захвърлени счупени елементи на архитектурния ордер (**фиг. 212**): мраморен

⁹⁸ Поредни полеви номера 1952, 1954, 1964 и 1966.

⁹⁹ ПИН 87/2020.

¹⁰⁰ ПИН 73/2020. Надписът ще бъде публикуван от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски“), който го датира по палеографски особености във II век сл. Хр.

¹⁰¹ Поредни полеви номера 1903, 1910, 1911, 1913-1915, 1918, 1920, 1924, 1935, 1941, 1949.

коринтски капител (**фиг. 213, 219**); корниз с лъвски глави (**фигури 120, 212**). Капителът е поредно свидетелство, че вражеската атака след 276 година заварила форума на Хераклея в коринтски стил. Фрагмент от латински надпис (**фиг. 224**) лежеше захвърлен в ямата заедно със счупени архитектурни елементи (**фиг. 214/8**)¹⁰². Споменато е името на града. Вероятно надписът представя кореспонденция между него и римски император. Палеографски се датира в периода средата на III – средата на IV век¹⁰³. Известните досега каменни латински текстове от района на Средна Струма през Античността са 4 (с настоящия стават 5) срещу около 200 на старогръцки език (Slavova 2010, 39)¹⁰⁴. Във въпросния пласт 9 на **фигура 214** намерихме още: керамичен печат на Елий Лупус от II век (**фиг. 225**)¹⁰⁵; мраморна скулптура, свързана с култа на Митра (**фиг. 226**); бронзова фибула от II век с форма на конче (**фиг. 227**)¹⁰⁶; глазирана теракота на Сарапис (**фиг. 228**)¹⁰⁷; щемпелуван надпис върху стена на питос с името на производителя Дионисий (**фиг. 229**)¹⁰⁸; парче от глинена плочка със запазено релефно изображение на свирещ младеж (**фиг. 230**)¹⁰⁹. Дебелият пласт речна глина (**фиг. 214/10**) е следа от наводнение след силното земетресение в края на IV век.

За разлика от първото помещение на западния портик, второто има още един вход, разположен в североизточния му ъгъл (**фигури 200, 217/1**). Първоначално входът бил оформен с тухлена арка (**фиг. 231**). Запазена е нейната северна пета. Впоследствие входът бил стеснен – основно от юг, където арката била премахната изцяло. Мраморни блокове оформили страниците на умаления вход. Най-вероятно хоризонтален мраморен блок бил негов шурц. Прагът на втората фаза бил изваден заедно с част от страниците през трети период, а предходният праг – по време на преустройството на входа. И при двете фази достъпът до пода на долния етаж на помещението (**фиг. 214/5**) би трябвало да е ставал чрез стълба, от която не открихме следи. Може би тя е била дървена. Двете фази на входа съответстват на двете фази на втори селищен период. Новите мраморни страници (северна единична и южна двойна) на стеснения отвор стъпват върху подложка от каменни блокове, които лежат, от своя страна, върху опожарен пласт. Последният съответства на пожара в средата на II век, разположил втори селищен период.

Каменно стълбище свързвало входа с плочника на ареата на форума от втори период (**фигури 144/20, 232, 233**). То било фланкирано от север и от юг (**фиг. 144/19**) от подпорни стени, поддържащи насип, осигурил хоризонтална повърхност за павиране. Разпознатите монети от насипа датират от 187-31 г. пр. Хр., 187-40 г. пр. Хр., 89-40 г. пр. Хр. и 41-68 г. сл. Хр.¹¹⁰ Най-младата подкрепя тезата, че помещение II и стълбището източно от него били изградени през втори период. Кръгла дупка в стълбището пред / източно от входа (**фиг. 233**) за ос на врата(?) подсказва, че достъпът откъм ареата бил контролиран.

Насипът за плочника на ареата на форума от втори период покрил заварени стени и настилка на централния площад от предходни селищни периоди. За да запазим оцелелите градежи от последните периоди на форума, го проучвахме чрез внимателно подбрани като местоположение сондажи. Този наложителен теренен подход предопредели и постигнатите резултати за ранната агора – повече стратиграфия (= хронология), отколкото планировка (= архитектура). В този западен дял на централния площад потвърдихме, че теренът / скалата се спускал от север на юг. Установихме, че той се снижавал и от изток на запад. Ходовите нива на агората преди втори период не били старателно хоризонтирани. Непосредствено югоизточно от южната подпорна стена на стълбището проучихме пожар на място, съдържащ няколко късноелинистически лампи (**фигури 234-236**)¹¹¹. Както тяхната типологична да-

¹⁰² ПИН 65/2020. Надписът ще бъде публикуван от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски“), който го разчете и датира.

¹⁰³ Тази датировка подкрепя извода, че втори период приключва след 276 година. Същевременно, тази година става *terminus ante quem* за самия надпис.

¹⁰⁴ Имам данни за скален латински надпис край петричко село, но още не сме го локализирали.

¹⁰⁵ ПИН 1/2021. Надписът е разчетен, датиран и ще бъде публикуван от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски“).

¹⁰⁶ ПИН 69/2021; тип 296 по Генчева 2004 (71-73, табло XXVI/16).

¹⁰⁷ ПИН 67/2020.

¹⁰⁸ ПИН 102/2021; печатът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски“).

¹⁰⁹ ПИН 2/2021.

¹¹⁰ ПИН съответно 2011, 2015, 2025, 2034 и 2012/2021.

¹¹¹ ПИН 378a, 378b, 393/2021.

тировка (Кузманов / Минчев 2018, ## 129, 142, 146), така и намерената в пожара монета от 89-40 г. пр. Хр.¹¹² вероятно насочват към споменатата по-горе (точка 2.1.2) вражеска атака по време на Първата Митридатова война. Между този пожар и материковата скала лежат два последователни пожара, чиито абсолютни датировки не успяхме да установим достатъчно аргументирано. Северно от северната подпорна стена на стълбището от втори период попаднахме на елинистическа стена с посока север-юг, изградена от квадрати без спойка (**фиг. 237**). Върху нейното тънко глинено подово ниво (с кота 86,17 м) лежи пожар, който покрива и този 0,70 м висок квадратен градеж – възможен цокъл за кирпичена стена във височина. Стратиграфски подовото ниво на квадратната стена съответства на пожар, предхождащ непосредствено Митридатовия с лампите. Следва, че стената пострадала или след битката при Пидна, или в средата на III в. пр. Хр., като първата възможност е по-вероятна. Под нейното подово ниво и върху скалата (тук с кота 85,80 м) проучихме предходен опожарен пласт, съдържащ ранноелинистическа чернолакова керамика. Заравнените рушевини заедно със стената били покрити с ново глинено подово ниво с кота 87,02 м, което съвпада като стратиграфска позиция с повърхността, по която било проведено нападението срещу Хераклея в началото на 80-те години на I в. пр. Хр. Непосредствено източно от квадратната стена попаднахме на настилка от малки ломени камъни, подобна на калдъръм (**фиг. 237A/1**), която съответства на ходовото ниво, заварено от тази тракийска(?) атака. Пожарът върху настилката включваше монета, отсечена в периода 187-31 г. пр. Хр.¹¹³

Специално внимание заслужава бронзова двуспирална фибула (**фигури 238A, 238B**)¹¹⁴, която намерихме в същия опожарен пласт с гореспоменатите керамични лампи – следи от неприятелско нападение над Хераклея през Първата война между Понтийското царство на Митридат VI и Римската република (89-85 г. пр. Хр.). Фибулата принадлежи на тип, който: се датира в периода втора половина на II в. – първа половина на I в. пр. Хр.; е характерен за келтска етнокултурна среда и/или за райони със силно латенско влияние; бил носен от мъже-воини (Ristoiu 1997, 33-35, tip 2b2; Василева 2012, тип II.1, 38, 40; Zirra 2017, 63, 66, Pl. 53/4-6, tip 39b, kat. # 114). Доколкото ми е известно, този изолиран хераклеяски екземпляр бележи засега най-южната точка на разпространение на типа. Най-вероятно фибулата била носена от един от нападателите срещу Хераклея. Изглежда те са проникнали в града, за което подсказва и силно натрошената контролно-мерителна мраморна маса в източния край на агората (виж точка 2.1.2). Преди две години предположих, че тракийският цар Сотимос атакувал града в 88 г. пр. Хр. (Vagalinski 2020, 3-4). Възможно ли е друга племенна група да е разграбила Хераклея? Тук стигаме до въпроса за етнокултурната принадлежност на археологическата група Падя-Спахии. Наскоро бе защитена дисертация, където тя е представена изчерпателно (Живков 2022). Нейната археологическа характеристика е накратко следната: съсредоточена била в Плевенско, Врачанско и Монтанско; появила се рязко в средата на III в. пр. Хр. и изчезнала внезапно през първата половина на I в. пр. Хр.; нейните носители ползвали латенски тип мечове и щитове. Фибули като нашата са известни от археологически комплекси на групата. Спори се относно етноса зад нея – келти (скордски, малки скордски), смесено трако-келтско население, силно повлияни от келтите траки или бастарни. Последните били най-вероятно смесена келтско-германска група (или келтизирани германи, или германизирани келти) с племенно ядро северно от Долен Дунав (Молдавия). Известно е от писмени извори, че те атакували в Тракия и Македония през последните два века преди Христа, но липсват сигурни археологически следи от тяхно трайно присъствие южно от Долен Дунав, които да отговарят на свързаната с тях археологическа култура Поянещи-Лукашевка. Показателно в случая е началото и краят на групата Падя-Спахии: внезапно, което не съответства на принципно възможни промени в бита на местно уседнало (в случая, тракийско) население; залез на трибалите в средата на III в. пр. Хр. след военен натиск отстрана на скордските; в 84 г. пр. Хр. Луций Корнелий Сципион Азиатик опустошил селищата на скордските, след което те престанали да бъдат водещи в разноплеменните нападения срещу римски територии на Балканите. Така римляните наказали тези долнодунавски келти за съвместната им атака с меди и дардани в 86 г. пр. Хр, при която било ограбено светилището в Делфи (Живков 2022, 1224-1225). Допустимо е именно те, а не две години по-рано Сотимос, да са вгорчили живота на хераклеяци. Все пак разполагаме ли с друга археологическа информация

¹¹² ПИН 2033/2021.

¹¹³ ПИН 2074/2021.

¹¹⁴ ПИН 386/2021.

за вражеска атака в района по време на Първата Митридатова война? През 2018 година колеги от Северна Македония разкриват по време на спасителни разкопки погребение на кон. Мястото се намира на 20 км югозападно от Щип (Sekulov / Shterjov 2020). Животното било положено в антична сграда, изоставена във втората половина на III в. пр. Хр. Липсва горната част на черепа му, около муцуната била усукана бронзова торква, до която лежи желязна юзда. Намерена е и тока от сбруята. Авторите привеждат многобройни паралели на предметите и обряда в келтски археологически комплекси. Накрая те свързват конското погребение с носителите на групата Падя-Спахии¹¹⁵, датират го в интервала 120-84 г. пр. Хр. и го тълкуват като свидетелство за един от грабителските походи на тази племенна група срещу римска Македония. Важно е да се подчертае, че удобен подход свързва мястото край Щип с днешна Струмица (и тамошния античен селищен център), а оттам – с Хераклея на Средна Струма. Да се твърди, че собственикът на коня участвал в нападението срещу хераклеяци, би било свръхинтерпретация. Но е ясно, вече и по археологически данни, че скордидски и техни съюзни племенни групи атакували този участък от северния дял на римска Македония. Бъдещи прецизни стратиграфски датировки на подобни комплекси биха изяснили хронологията на тези нападения. Сравнение на политиката на последните Антигониди и тази на Рим спрямо споменатите бастарни например показва, че първите предпочитали да ги наемат като военна сила, докато властта в римска Македония (тоест след 168 г. пр. Хр.) се опитвала да ги разгроми със сила. Специален пратеник на Филип V резидирал на Дунав, за да купи военната им помощ. На този Антигон помагал бастарнът Котон. Двамата отишли в Амфиполис, за да докладват лично на царя, че успели в тази мисия, но научили, че той починал току-що (179 г. пр. Хр.). В 168 г. пр. Хр. Персей пратил при бастарните същия Антигон, за да преговаря за заплащането им (Ма 2011, 540).

В опожарения пласт от 80-те години на I в. пр. Хр. попаднахме на теракота, представяща по изразителен начин сатир от свитата на Дионис (**фиг. 239**), както и на необичайна дръжка на голям глинен съд (**фиг. 240**).

Стълбището било засипано след вражеската атака, проведена след 276 година и сложила край на втори селищен период (**фиг. 217/3**). Върху изравнения насип била положена каменната настилка на арката на форума от трети период (**фиг. 217/4**). Насипът се състои основно от ломени камъни и пръст, но съдържа и отделни артефакти: горна половина на керамична лампа (**фиг. 241**)¹¹⁶, чиято датировка III-IV век (Кузманов 1992, тип XXII, кат. ## 178, 190, 201, 207) потвърждава хронологията ни на форума; половина от масивна ръчна мелница / хромел (**фигури 242A-D**).

Защо единствено помещение II има вход от изток, водещ по мраморно стълбище до плочника на арката на форума? Помещение II има дори трети, по-малък вход, който го свързвал със съседното от юг помещение 3A. Какво го правело толкова специално? Дали централното му местоположение в рамките на западния портик преди „скъсяването“ на последния от север през трети период (**фигури 144, 200A**)? Или особеното му предназначение, ако вземем предвид мраморната статуя на Митра (**фиг. 226**)? Наличните теренни данни не осигуряват аргументирана хипотеза.

Помещение III (**фигури 13, 200, 200A, 243**)

Въпреки че не успяхме да го проучим цялото, извлякохме важни данни за хронологията на форума.

Стратиграфията в помещение III е представена на **фигура 244** (виж и **фигури 212/5, 213/4**). Върху глинения под лежи непипнат (на място, *in situ*) опожарен пласт (**244/5**). Сред рухналия керемиден покрив на помещението, включващ имбрици и тегули (**фиг. 245**)¹¹⁷, намерихме монети от I в. пр. Хр. до средата на III в. сл. Хр.¹¹⁸

Най-младите сред разпознатите екземпляри са отсечени в периода 238-244 и 238-245 г., като втората беше залепена за една от керемидите. Така годината 238 става *terminus post quem* за пожа-

¹¹⁵ Авторите използват името Падя-Панагюрски колонии. Както заключава Владислав Живков (Живков 2022, 337), вторият топоним трябва да отпадне, защото в тамошните археологически комплекси липсва латенски тип въоръжение, въпреки че са налични латенски фибули и верижки. Благодаря на Владислав Живков, че ми обърна внимание на тази публикация.

¹¹⁶ ПИН 55/2021.

¹¹⁷ Залепнал по керемидите хоросан показва, че поне част от тях (тези по билото на покрива) били здраво закрепени (**фиг. 246**).

¹¹⁸ Поредни полеви номера 1921, 1925, 1926, 1931, 1943.

ра. Тази датировка би могла да бъде изтеглена напред във времето според една недобре съхранена до нас монета, която е отнесена към периода 275-337 година¹¹⁹. Че опожаряването било резултат от вражеска атака, подсказва железен връх на копие, който лежеше върху пода в опожарените рушевини (**фиг. 247**)¹²⁰. Вероятно нападателите успели да преодолеят крепостните стени и проникнали в центъра на Хераклея. Следи от това мощно нападение в началото на последната четвърт на III в. регистрирахме из целия град.

В пожара намерихме и счупена двустранно глазирана глинена чаша с форма на пресечен конус, върху чието дъно, отвътре, стои релефен бюст на Александър Велики (**фигури 247А-С**)¹²¹. Изображението било направено отделно в калъп и после залепено към дъното. Преклонението пред завоевателя на Ахеменидската империя (550-330 г. пр. Хр.) не е стихвало до днес. Римският историк Тит Ливий (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.) дори аргументира защо римляните биха го победили, ако вместо на Изток срещу персите, беше повел похода си на запад. Много преди Ливий римски пълководци се сравнявали със знаменития македон, наричайки се „Велики“ и подражавайки характерната му прическа. Прочутият римски пълководец Помпей носел на триумфа си през 61 г. пр. Хр. наметало, за което твърдял, че принадлежало на покорителя на Персия (Биърд 2019, 224). И Юлий Цезар, и император Август уважили гроба му в Египет. Изглежда първият римски император отчупил неволно носа на покойника, докато му отдавал почит. Това не го притеснило и портрет на Александър Велики стоял на втория му (от три последователни) личен печат (Биърд 2019, 132, 314). И други римски владетели посещавали гробницата му. Някои си вземали негови вещи, а Каракала (211-217) се изживявал като негово превъплъщение (Boteva 1999; Chergarov 1999). Портрети на ранноелинистически владетели виждаме върху керамични кани в Египет на Птолемеите (Thompson 1973). Както личи от хераклеиската чаша, практиката се запазила и през късноримско време – в случая средата на III век. Конкретно в Хераклея култът към Александър III Македонски освен общоимперско измерение вероятно се преплитал с почит към основателите на града. Около 200 година в Горна Македония (**фиг. 1А**) бил популярен култът към Александър Велики (Evangelidis 2022, 12). Респект към него и баща му през III век виждаме и в Хераклея Синтика (**фигури 247А-С, 304**). Засилен пиетет към прадедите и славното минало се развивал от II век нататък в Македония (Evangelidis 2022, 11-12).

Следващият пласт (**фиг. 244/3**) представлява същия пожар, но преровен и накрая заравнен. Разпознатите монети от него са: две на Гордиан III (238-244) и по една на Филип I (244-249) и Проб (276-282)¹²². Потвърждава се датировката на неприятелското нахлуване – скоро след 276 година.

Паднали каменни конзоли насочват към познатия дървен под на горния етаж на помещението (**фиг. 243**).

Прави впечатление, че единственият западен вход на помещение III не бил зазидан (**фиг. 243**) за разлика от съответните на помещения I и II (**фигури 204, 212/1**). Най-вероятно това обяснява защо върху пода на помещение III липсват (за разлика от помещения I и II) следи от пожара, довел до края на първа фаза на втори период – те били почистени/изнесени, а не засипани, защото входът бил използван и през втората фаза на втори период.

Помещение IIIА (**фигури 13, 200, 200А**)

Не достигнахме до неговия първоначален под. Единственият вход от запад не бил зазидан (**фиг. 248**), което означава, че върху пода лежат рушевини от края на втори период. В тях намерихме монета¹²³ на Гордиан III или на Филип I Араб (238-249), която потвърждава тази датировка. В разрушенията попаднахме на мраморен коринтски капител (**фигури 248, 249**), който би трябвало да принадлежи на западния портик на форума от втора фаза на втори селищен период.

Върху заравнените рушевини лежеше най-долният ред камъни от стена (**фигури 248, 250**). Нейната стратиграфска позиция съответства на трети период. Монета на Диоклециан, отсечена в

¹¹⁹ Пореден полеви номер 1927. Монетите от разкопките през 2021 са идентифицирани от д-р Христина Иванова-Анапличи от Археологическия институт на Университета в Цюрих.

¹²⁰ ПИН 66/2021.

¹²¹ ПИН 65/2021.

¹²² Поредни полеви номера 1916, 2085, 2091, 2095.

¹²³ Пореден полеви номер 2099.

295-296 г.¹²⁴, позволява предположение, че както краят на втори период, така и издигането на тази стена станали след 276 и преди 296 година.

Нагоре следва пласт от речна глина, в който попадат каменни конзоли (**фигури 243, 250**), избити и/или довлечени от речната вълна, последвала тежкото земетресение в края на IV век.

Върху речната глина стои неособено права стена от ломен камък и глинена спойка (**фигури 251, 252**). Тя лежи северно от трасето на пострадалата оригинална южна стена на помещението (**фиг. 248, 253/3**). Кривата стена е покрита с речна глина от второ наводнение, последвало силното земетресение във втората четвърт на V век (**фиг. 253**). Следва, че зидът бил издигнат през четвърти период.

Времето направило напречни разрези в странниците на западния вход на помещение 3А (**фигури 254, 255**). Ясно се вижда как била изпълнена здравата хоросанова зидария: висок и плътен цокъл от профилирани квадрати, а нагоре – лица от големи полуобработени камъни с пълнеж от малки между тях.

Помещение IV (**фигури 13, 200, 200А**)

То има само един вход от запад, който не бил зазиждан (**фиг. 256/IV**). Прагът му бил изваден в древността. Двете дълги стени (северна и южна) били изградени стъпаловидно. Върху отстъпа стоят долепени колонки от камъни и тухли (смесен градеж / *opus mixtum*) (**фигури 253/2, 256, 257**). Най-вероятно върху колонките стъпвали две тухлени аркади, които от своя страна носели свод. Разрушенията в помещението се състоят основно от такива носещи конструкции. В рушевините намерихме и трапецовидни тухли, които улесняват изграждането им (**фиг. 258**)¹²⁵. Малкото находки от помещението не ни ориентират в неговото предназначение.

Стратиграфската картина в помещение IV е по-ясна. То било използвано в първоначалния му вид от неговото изграждане през първа фаза на втори период (тоест средата на I – средата на II век) до земетресението в края на III период (след 388 година). Затова сред рухналите носещи конструкции намерихме монета на Валентиниан I (367-375) и друга, по-лошо запазена, пусната в обръщение след 324 година¹²⁶.

След земетресението хераклейти вадили тухли от рушевините, за да ги преизползват. И на други места в рамките на форума установихме, че между земетресението и силното наводнение имало интервал, през който жителите на града преравявали разрушенията, за да извадят строителен материал (особено тухли), заравнявали и терасирали терена. Речната вълна довлякла в помещението чиста глина, пясък, пръст и каменни конзоли, поддържали пода на втория етаж в южния и западния портик на форума (**фигури 259, 260**).

През четвърти период бил положен под от плочести ломени камъни и била изградена нова южна стена¹²⁷ на помещението, разположена южно от пострадалия и доразграден оригинален зид (**фиг. 263**). Върху каменната настилка лежеше дебел пласт от чиста речна глина, утаена след повторното наводняване на форума след земетресение във втората четвърт на V век, сложило край на четвърти селищен период.

Върху и сред рухналите тухлени градежи в помещение IV намерихме парчета от римски мраморни скулптури: десен крак на бягаща надясно женска(?) фигура с развята дреха (дълъг хитон?) (**фиг. 262**); мъжки стъпала, обути в кожени сандали (**фиг. 263**). Дали горният етаж приютявал и други скулптури, чиято тежест налагала здрав недървен под, остава крехко предположение.

Непосредствено източно от помещения IIIА и IV попаднахме на архитектура, предхождаща форума от трети период (**фигури 200/16-17, 200А**). Не успяхме да изчерпим културния пласт до стерил. Относителната хронология на разкритите градежи ще представя обичайно от долу нагоре. Стена от ломени камъни на глинена спойка с посока изток-запад е най-ранната структура. Котата на нейната сегашна горна граница е 84,00 м (**фиг. 264/1**). Ако този градеж е оцеляла субструкция

¹²⁴ Пореден полеви номер 2094.

¹²⁵ Тухлата останала с ограничено приложение в римска Македония. Прилагали я в сводове и арки, но не и за цели архитектурни обеми, изпълнени в *opus reticulatum* (Evangelidis 2022, 173-174).

¹²⁶ Поредни полеви номера съответно 1998 и 1994.

¹²⁷ Субструкцията на този зид е на калова спойка, а суперструкцията – на хоросанова. За разлика от пети период, през четвърти все още зидат и на хоросан, но – пестеливо/избирателно.

на стена, то тя би могла да е синхронна с перпендикулярен на нея зид север-юг, издигнат с големи, добре оформени и напасвани квадрати без спойка (фиг. 264/2). Субструкцията на зида е от ломени камъни, а неговата дневна повърхност лежи на кота 84,43 м (фиг. 264). Върху тази повърхност лежи пожар. Квадровият зид, от своя страна, стъпва върху предходен пожар. По-късно била издигната дълга хоросанова стена изток-запад със старателно измазано южно лице (фиг. 264/3). Същата вече проследихме на изток (фигури 142/5, 144/16, 146/1, 147/1). Долната граница на измазването съвпада в двата края на стената – около 84,85 м в източния и около 85,00 м в западния. Тази граница ни помага да определим котата на ходовото ниво покрай измазаното южно лице на стената. Последната стъпва върху градежа от камък на глинена спойка и разрязва квадратния зид, за да продължи на запад (фиг. 264/2, 3). Измазаната стена била заварена от пожар, дебел около 0,50 м (горна кота около 85,50 м), съдържащ керемиди, въглени и хоросан. Най-вероятно строителите на измазаната стена надзидали с хоросанова спойка заварения квадратен зид в опит да го преизползват (фиг. 264/4). Впоследствие западният стилобат на форума от втори период (фиг. 265/2) прерязал измазаната стена (фиг. 265/1). Строителната траншея за западния стилобат била широка 1,40 м спрямо неговото източно лице. И той, и конструктивно свързаният с него южен стилобат (фиг. 265/3) били вкопани дълбоко в заварения културен пласт, за да стъпят на здрава скала. Техните широки строителни траншеи осигурили нужното технологично пространство за фугиране с хоросан на лицевите повърхности на стилобатите, независимо че остават под земята. Същевременно траншеите унищожили заварената стратиграфия. Наблизо лежи оцелял участък от плочника на арката на форума от същия втори период (фигури 144/17, 265/4). Подобен неизваден (за наш късмет) за преупотреба дял от плочника от втори период проучихме и в югоизточния ъгъл на арката (фигури 142/10, 177/3). Неговата горна повърхност лежи с 0,09 м (кота 87,64 м) по-ниско от едновременния югозападен участък (фиг. 265/4) – разлика поради усядане на терена през вековете или нарочен наклон за извеждане на атмосферна вода в посока двете цистерни? Двете бази с форма на ниска пресечена пирамида (фиг. 265) за вертикални подпори стояли вероятно на западния стилобат подобно на други две на място върху северния (фигури 65/3, 91, 93). Видяхме такива и преизползвани в едно от северните верижни помещения от трети период (фигури 29, 29А, 29В). Връщайки се към мястото източно от помещение IV на западния портик, виждаме гравирани букви върху плочника (фигури 265/северния край, 266, 267) – „делта“ и „капа“ – свързани с изработката и подреждането на каменните плочи. В минипрофила над плочника от втори период личи хоросанова подложка за плочника от трети период (фиг. 265/3). Горната повърхност на последния лежи на 0,73 м по-високо (кота 88,52 м) над съответната от втори период (фиг. 265/4). Между двата последователни плочника лежи пласт разрушения, предизвикани от вражеска атака след 276 година. През трети период към източното лице на западния стилобат и до помещение IIIА е долепена подложка (за голям постамент?) от ломени камъни с хоросанова спойка (фигури 200, 268/3, 269/6).

Дълбоките строителни траншеи на южния и западния стилобати (фигури 265/2-3) са възможна причина за липсата на артефакти, които биха помогнали за абсолютното датиране на разкритите структури източно от помещение IIIА и IV на западния форум. Заслужава внимание каменна подпора за пейка/седалка(?), оформена като лъвска лапа (фигури 270/А-D). Времето тя принадлежи на дългата измазана стена с посока запад-изток (фигури 142/5, 144/16, 146/1, 147/1, 264/3). Що се отнася до относителната хронология, последната би трябвало да се свърже с първи селищен период, доколкото е непосредствено разрязана от западния стилобат на втори период и покрита от неговия плочник. Така квадратният зид (фиг. 264/2) и предхождащата(?) го субструкция(?) (фиг. 264/1) попадат най-общо в елинистическия период. Обвързването им с конкретни периоди би било умозрително.

Помещение V (фигури 13, 200, 200А, 271)

То е най-голямото и сложно устроено в рамките на западния портик. Отворено е от изток, където се слива с южния портик. Затова определянето му като „помещение“ е условно.

Външният за помещението вход е от запад (фигури 200, 200А, 271/1, 272). Той бил оформен подобно на останалите западни входи на западния портик (фигури 204, 216, 23, 28, 256). Влизайки във входа, посетителят се озовавал в почти квадратно предверие, където бил принуден да завие надясно и премине през двуделен (двупосочен) вътрешен вход (фигури 271/2, 273). Най-вероятно причина за този усложнен, да не кажа контролиран, подход били две вкопани цистерни за вода, заемащи

почти цялото помещение V (**фигури 201/долу, вляво, 271/6, 8, 274/1, 2, 274А-Е**). Стените им били изградени от ломен камък и хоросан, като отвътре били измазани с два слоя хидрофобна мазилка (хастар и фина). Двата тухлени полуцилиндрични свода са покрити отвътре със същия водонепропусклив хоросанов пласт. Сводът е дебел 0,35 м. Вътрешните размери са: на южната цистерна, 6 м (надолу се стеснява заради наклон на западния зид поне до 5,90 м) x 2,57 м (север-юг) в рамките на каменния паралелепипед, върху който стъпва тухленият свод; на северната цистерна, 5,89 м (5,84 м надолу) x 2,44 м. Дълбочината установихме приблизително чрез метални шишове на поне 3,00 м заради дебел пласт речна тиня/глина и високо ниво на подпочвена вода (**фигури 274/11, 274Е, 275**). Но дълбочината може да е по-голяма. Общият обем е поне 88,24 м³. Късите стени на двата водоема се опират о здрави градежи, които ги подсилват срещу натиска на водната маса: западните – о стъпаловидното, източно лице на западната стена на помещението (и на западния портик като цяло); източните – на дебел зид (**фиг. 271/11, 16**). Двете цистерни са свързани помежду си с „проход“, широк 0,75 м, чийто таван е впоследствие пробит (**фигури 271/12, 274/9, 274С**). Така водата преливала от едната щерна в другата. Витрувий ни е оставил ясно обяснение, защо се градят взаимосвързани цистерни: „Ако тези цистерни (пълнещи се с дъждовна вода от покриви или от други високи места – моя бележка) се направят двойни или тройни, за да се процежда водата от едната в другата, хората ще разполагат с много по-здравословна и сладка вода, защото като има къде да се утаява мътилката, водата ще бъде по-прозрачна и ще запази вкус без всякакъв мирис. В противен случай трябва да се добави сол и водата да се филтрира“ (Витрувий, осма глава, VI.14). Но как се зареждали с вода двете цистерни? Не намерихме никакви следи от хранящи ги водопроводи. За сметка на това открихме цилиндричен, вертикален отвор между двете щерни (**фигури 271/7, 276**). Възможно е дъждовна и снежна вода от портици на форума да се оттичала по отвесни тръби в цистерните¹²⁸. Пак между последните намерихме парче от водопроводна тръба с диаметри 0,20 м (външен) и 0,14 м (вътрешен), които съответстват на размера на вертикалния отвор. В южната стена на южната цистерна е оформено легло за тръба с диаметър около 0,15 м, през която преливала навън излишната вода от цистерните (**фиг. 277**). За целта в южната стена на помещението е оформен правоъгълен отвор (**фигури 271/9-10, 274/4, 277**). Дълбок жлеб в източната му стена служел вероятно за монтиране на решетка или друго приспособление, ограничаващо достъпа (**фиг. 277А**). Изглежда първоначално преливникът в южната стена на южната цистерна бил оформен по-ниско, съдейки по зазидан четириъгълен отвор на това място (**фиг. 278**). Североизточният ъгъл на помещение V е зает от стая с павиран под (**фигури 200, 200А, 271/3, 279**). Нейните три стени са покрити с хидрофобен хоросан (хастар/подложка), върху който е нанесен тънък пласт от бяла фина хоросанова мазилка. Изглежда стаята била отворена от юг към цистерните, които най-вероятно обслужвала като сервизен отсек. Между двете цистерни лежи редица изток-запад от запазени на място четири бази за дървени(?) вертикални подпори, подкрепящи дървения под на горния етаж (**фигури 271, 274/8**).

Цистерни за вода били изградени още през втората половина на IV хилядолетие пр. Хр. в Близкия Изток. И още тогава ги покривали отвътре с хидрофобна мазилка (Mays et al. 2013, 1917). Разпространението и качеството им растяло през следващите III-II хил. пр. Хр., както показват примери от Крит. Известни са щерни с обем около 100 м³. През елинистическия период започнали да правят и правоъгълни в план цистерни освен дотогавашните кръгли (Mays et al. 2013, 1919). Продължавали да ги зареждат обаче главно с дъждовна и снежна вода. На безводните и скалисти, като правило, акрополи често издълбавали цистерни в скалата. Понякога цистерните били оградени, за да се гарантира чистота на съхраняваната в тях вода (Mays et al. 2013, 1920, fig. 3b). Както видяхме по-горе, хераклейте щерни били също оградени, като достъпът до тях се регулирал чрез допълнителен вътрешен двуделен вход. Възможно е дървена преграда да е ограничавала подхода от изток (откъм южния портик), но липсват ясни следи от такава. Събраната информация показва, че наличието на цистерна не определя предназначението на сградата над или до нея. Последната може да бъде и частна, и обществена, театър или храм (Mays et al. 2013, 1921). Подобно на Хераклея и други антични градове сместили цистерни на централния площад – например Дрерос и Лато в източен Крит, чийто четвъртити щерни при размери 13 x 5,50 и 5,20 x 5,30 са дълбоки 6 м (Mays et al. 2013, 1922). Може да се окаже, че дълбочината на хераклейте надхвърля далеч предполагаеми-

¹²⁸ Идеята принадлежи на архитект Милена Каменова.

те 3 метра. Цистерните станали масово явление в късната Римска република и Римската империя заради увеличаващото се население в градовете, многобройните бани, разнообразно производство и публични пространства с вода. Продължавали да зареждат водоемите с дъждовна и снежна вода – особено в южните и източните провинции – но залагали основно на акведукти. Строят се както малки цистерни с форма на хераклеите – например, в Ostia Antica – така и много големи със сложна конструкция като Piscina Mirabilis с обем 12600 м³ (Mays et al. 2013, fig. 9). В римска Северна Африка са известни комплекси от няколко свързани помежду си цистерни с полуцилиндричен свод (Mays et al. 2013, 1925, fig. 10), какъвто е хераклеитският случай. Тамошните са снабдени с помещение-утаител. В римски Картаген е проучена двуетажна цистерна. Най-голямата покрита щерна от Античността е така наречената „базиликална цистерна“, построена в Константинопол през VI век при управлението на Юстиниан Велики. Тя побираща 80000 м³ вода, постъпваща по акведукт (Mays et al. 2013, 1928, fig. 14).

В Пловдив са разкрити две цистерни на римския Филипопол. Първата е разположена до римския театър. Изградена била с тухли, измазани отвътре с хидрофобен хоросан¹²⁹. Втората има същия градеж, правоъгълна форма и полуцилиндричен свод. Датирана е в IV век. Лежи до северната стена на римския стадион и била зареждана от акведукт. Две глинени тръби източвали водата от цистерната (Мартинова 2006)¹³⁰.

Цистерна с форма на хераклеите, но изградена от квадри, е проучена до село Кършевица край Враня, в югоизточна Сърбия. Разположена е отвътре на крепостна стена на тамошен античен град в местността Кале. Цистерната е снабдена с два старателно оформени правоъгълни отвора в двата края на свода. Датирана е в IV в. пр. Хр. от проучвателите на обекта (Јованов 2022, 210, сл. 20-21).

Впечатлява и с местоположение, и с дълбочина щерна, изградена в самата крепостна стена на античния град Билазора, край село Кнеже в североизточния дял на Северна Македония – 12 (дължина) x 5 x 5 м (Јованов 2022, 201-203, сл. 5). Басейнът е оформен с квадри, подобно на споменатия край Враня. Липсва аргументирана датировка. Малка река тече край куртината и македонските колеги допускат с право, че цистерната се захранвала с подпочвена вода. Това би обяснило и голямата дълбочина на структурата. Най-вероятно двете цистерни на римска Хераклея също се пълнели с подпочвена вода (освен евентуалната дъждовно-снежна), имайки предвид близките Струма и Струмешница. Тяхното силно влияние изпитахме и ние през 2021 година, когато не успяхме да достигнем до дъното на двата скачени басейна въпреки мощната ни бензинова помпа (фиг. 274/11). Максимално широко каменно стълбище с 20-21 стъпала води до дъното на цистерната край Кнеже. То осигурявало удобен едновременен достъп на много хора до водата независимо от нейното ниво – важно улеснение за жителите на града в случай например на пожар – битов или насилствено причинен¹³¹. Още една каменна постройка в Северна Македония е разпозната като цистерна за вода, зареждана основно с подпочвена вода (Јованов 2022, 203-206, сл. 7 и 9). Тя се намира на 10 км северно от центъра на Скопие край село Бразда, където е локализиран античен град. И това помещение лежи отвътре на крепостна стена. Куртината е даже негов северен зид. Първоначално тази правоъгълна структура с размери 7,20 x 5 x 4 м (дълбочина) е обявена за владетелска гробница вероятно заради: прецизния градеж от големи квадри, подредени в редуващи се правилни тесни и широки редове; дълбок вход, през който чрез шест стъпала се стига до пода на помещението. Входът и липсата(?) на хидрофобна мазилка не съответстват на цистерна. Но и непавирианият под не подхожда на монументална гробница. Спорно е предназначението на това помещение според наличните данни. Не е ясно защитена и неговата датировка. Начинът на градеж насочва към ранната Римска империя.

Сумирайки представената дотук информация за цистерните, заключавам, че хераклеите се вписват напълно като начин на градеж и местоположение в градоустройствената практика на южните римски провинции. Най-вероятно двата свързани басейна се захранвали от подпочвена и дъждовно-снежна вода. Малкият им обем не подхожда на зареждане чрез акведукт. Но какво е предназначението на мощната стена, долепена косо от запад към портика именно в участъка на по-

¹²⁹ Разкопки на покойната Лилия Ботушарова, които не са публикувани – устна информация от археоложката Мая Мартинова (Пловдив).

¹³⁰ И устна информация от Мая Мартинова (Пловдив), ръководила спасителните разкопки на този археологически обект.

¹³¹ Обвързването на стълбището с церемониално къпане на пеонски владетели (Јованов 2022, 202) е съмнително.

мещение V с цистерните (**фигури 144/14, 200/14, 200А, 271/14, 280**)? Стената е дебела 2,10 м. В лицата и в ядрото са вложени сполии, а тухлени редове изравняват и подсилват хоросановата зидария (**фиг. 281**). В южното лице е вграден изцяло запазен гръцки надпис, издигнат в 121/122 г. в чест на известния римски пълководец и политик Децим Теренций Генциан (**фигури 282, 282А**) (Sharankov 2021, 12-26, figs. 12-16). Преводът гласи¹³²:

„Градът почита Децим Теренций Генциан Гней Миниций Фаустин, син на Децим, от трибата Квирина, член на колегията на четиримата отговорници за пътищата (IVviri viarum curandarum), трибун на легионите Единадесети Клавдиев Благочестив Верен (XI Claudia Pia Fidelis), Осми Августов (VIII Augusta) и Първи Минервин Благочестив Верен (I Minervia Pia Fidelis), почетен с военни дарове от Император Нерва Траян Цезар Август Германски Дакийски във втората война срещу даките: два венеца, две копия и знаме, Августов квестор, отговарящ за набора в провинция Африка, (народен) трибун, претор, легат на легионите Втори Траянов Силен (II Traiana Fortis) и Втори Помощник Благочестив Верен (II Adiutrix Pia Fidelis), почетен с военни дарове от Император Цезар Нерва Траян Отличен (Optimus) Август Германски, Дакийски, Партски във войната срещу партите: четири венеца, четири копия и четири знамена, консул, първожрец (pontifex), отговорник за обществените сгради (curator operum publicorum), цензор на провинция Македония. В 153 година от Августовата ера, която е и 269 г. (от македонската ера) [= 121/122 г. сл. Хр.]“

Втори нецял гръцки надпис е вложен в северното лице на стената (**фиг. 283**). С него градът почита някой си Квинт Церений Целз(ин). Палеографски, посвещението е не по-ранно от управлението на Антонин Пий (138-161)¹³³. Неговият принципат е *terminus ante quem* за построяването на западния портик и *terminus post quem* за долепването към него на стената с надписите, изидана в строителната техника *opus mixtum*. Логично е да приемем, че портикът е от първа фаза на втори период, а стената – от втората. Разкрили сме много малка част от зида със сполиите. Близостта на цистерните не е достатъчен аргумент, за да определим аргументирано функцията му. Прави впечатление, че неговата ориентация съвпада с тази на малко четириъгълно съоръжение северно от него (**фигури 144/15, 200/15**). То е изградено от ломен камък на бял хоросан. Било покрито отвътре с хидрофобна мазилка, от която намерихме парчета. Неговата западна и южна стена са силно разградени (**фиг. 284**). Сегашните му външни размери са 1,90 м (север-юг) x 1,80 м (изток-запад). Стените са дебели около 0,55 м. Оловна тръба влиза през северната стена близо до североизточния ъгъл (**фиг. 285**). Според нейния наклон, тя по-скоро зареждала този кладенец (фонтан?) с вода, отколкото го източвала. Съчетаването на кладенци с цистерни е характерно за райони с по-сух климат (Mays et al. 2013, 1921). Кладенецът се зареждал и от подпочвена вода, която е налична и днес. Културният пласт около стената с надписите и кладенеца е нарушен от антични вкопавания за вадене на строителен материал. Високата подпочвена вода ни затрудни допълнително. Не успяхме да разпознаем сигурна дневна повърхност. Все пак в градежа на кладенеца разграничихме банкет на кота 83,24 м. Той потвърждава наблюденията ни, че теренът се спуска западно от портика. Над кладенеца и на кота 83,46 м, сред преровени опожарени рушевини, попаднахме на сребърна монета, отсечена в периода 244-247 година¹³⁴. Тя е известен аргумент, че краят на втори период заварил кладенеца и стената с надписите, изградени най-вероятно през втората му фаза. Може би статуите на Децим Теренций Генциан и Квинт Церений Целз(ин) пострадали при вражеската атака през 60-те години на II век, поради което техните надписи били преизползвани като строителен материал в новата стена. Да не забравяме, че Децим Генциан бил цензор на провинция Македония през 117/118-121/122 г. (Sharankov 2021, 26). Като такъв той отнел част от северния дял на административната територия на Хераклея в полза на новооснования от неговия покровител император Траян (98-117) град Партикополис (днес Сандански) (Sharankov 2021, 24). Новите гранични знаци били премахвани от старите собственици на земи, заради което император Хадриан изпратил на Децим в 119 година конкретни указания как да накаже виновниците според техния социален статут (Sharankov 2016, 61). Дори и Генциан да бил направил известни компромиси за хераклеяци (в зе-

¹³² Преводът е на гл. ас. д-р Николай Шаранков (Софийски университет).

¹³³ Надписът е разчетен и датиран от гл. ас. д-р Николай Шаранков (Софийски университет), който ще го публикува.

¹³⁴ ПИН 297/2021.

меразделянето, в предоставяне право на собствено монетосечене: Sharankov 2021, 24), заради което те го почели с надпис и статуя, крайният резултат от дейността му като цензор бил в явен уцърб за Хераклея. Неслучайно тридесет години по-късно нейни първенци опитали да го оспорят пред следващия император Антонин Пий (Sharankov 2016, 61). Накратко, хераклеяци едва ли изпитвали искрена благодарност към Децим Генциан, за да запазят почетното място на неговия надпис в обновения си около 200 година форум. Неслучайно надписът бил вграден в новата стена в обърнато положение (**фиг. 282А**). Стената със споиите е частично демонтирана след земетресението в края на IV век. Последвалата речна вълна заварила дълбок изкоп в стената до портика и неизползваем къс от нейното оголено ядро, които покрила с метри чиста глина (**фиг. 281**).

Стратиграфията и хронологията на помещение V е следната:

То е изградено заедно с неговите две цистерни, два входа и сервизен(?) отсек в североизточния ъгъл едновременно със западния портик, на който принадлежи. Първоначалното подово ниво от малки ломени камъни, споени с хоросан, варира като кота южно от двуделния вход. То е по-високо в рамките на пътеката покрай северния край на северната цистерна (**фигури 271/13А, 274/3**) – 84,52 м; между двете цистерни и южно от южната цистерна при преливника – 84,17 м (изток) до 84,14 м (запад) (**фиг. 274/3**). Ясно е, че тесните ивици между цистерните и южно от тях не са пешеходни пътеки, още повече, че там са разположени бази за вертикални подпори на дървения под на горния етаж, както и преливник. Вероятно хераклеяци черпели вода от отвор в северната цистерна, където сега виждаме сравнително правилен кръгъл отвор (**фигури 271, 274/10**). Макар че не достигнахме до дъното на двете щерни, шансът водата в тях да се извежда по тръби е нищожен, защото: не открихме пробив за такива в околните стени; хипотезата, че двата басейна се пълнят и чрез подпочвена вода изключва запечатано дъно¹³⁵, нужно за евентуални оточни тръби; несистемното пълнене (подпочвена и дъждовно-снежна вода), зависещо от капризите на климата, изключва постоянно източване чрез тръби. Синхронното подово ниво отвътре на западния външен вход на помещение V (**фиг. 271/1**) лежи на кота 84,48 м, тоест само 0,04 м разлика от съответното при двуделния вход¹³⁶. Опожарен пласт покрива този първоначален под. В самия югозападен ъгъл на помещението попаднахме на колективна находка от деветнадесет пирамидални керамични тежести за стан (**фиг. 286**), бронзов обков и римска монета¹³⁷, отсечена в 156-157 година. Тази сестерция е *terminus post quem* за пожара, съдържащ въглени, прозоречно стъкло от прозорците в южната стена на южния портик (стената е южна и за помещение V) и керемиди от покрива на помещението. Най-вероятно става въпрос за опожаряването след средата на II век (костобоките?), дялящо втори селищен период на две фази.

Впоследствие рушевините били заравнени и било положено следващо подово ниво (**фигури 274/6, 279**). Поправени били базите за вертикални подпори, подредени в редица между двете цистерни (**фигури 271, 274/8**). Разстоянието между техните центрове варира между 2,40 и 2,80 м. Върху второто подово ниво на помещение V лежи силен пожар. Монетите в него били пуснати в обръщение между 238 и 282/283 година. Най-младата принадлежи на император Кар. Така вражеската атака, сложила край на втори селищен период, станала след 282 година, а не – след 276 г. Горна граница за нападението е гореспоменатият рескрипт на Галерий от 307/308 година (виж точка 1.2). Допускам, че окуражителното императорско писмо било изпратено на хераклеяци именно заради загубите, които преживявал и преодолявал градът им след неприятелския шум. В пожара, в югозападния ъгъл, намерихме цял надпис, лежащ върху лицевата страна (**фигури 287, 288**). Вероятно паднал от горния етаж. Текстът представя списък на ефебите в Хераклея от 214/215 година (Sharankov 2021, 26-33, figs. 17-19).

Следващото подово ниво е глинено с кота около 84,74 м. То позволявало черпенето на вода от северната цистерна, чийто свод стърчи над него, макар и с малко (84,88 м). Новото ходово ниво принадлежи на трети селищен период.

Земетресението в края на IV век предизвикало силни разрушения. Рухнали масивната горна част (**фиг. 289**) и страниците на двуделния вход. Те паднали в южна посока, следвайки посоката на удара

¹³⁵ Дъното на цистерни като нашата се трамбовало до определената дълбочина с помощта на дървени пръти с железни накрайници (Витрувий, осма глава, VI.14, 352, ил. 53).

¹³⁶ Всички тези подови нива / дневни повърхности и техните коти са, предполагам, досадно скучни за читател, който не е археолог. Само че те са „скелетът“ на хронологията на всеки археологически обект. Както казва мой колега и състудент ВД: „Ако не можеш да ги разграничиш на терена, ти не си археолог!“

¹³⁷ Пореден полев номер 2077.

на сеизмичната вълна (**фиг. 68**). При заравняването на разрушенията тези тежки (тоест неудобни за преизползване извън ремонтиране на форума) и стърчащи над руините архитектурни елементи били натикани в близкия отвор на северната цистерна (**фиг. 290**). Според тяхното местоположение те не паднали така вкупом на това място, пробивайки тухления свод и оформяйки правилен отвор (**фигури 271, 274/10**). След известно време последвала речна вълна, която довлякла в помещението избити от нея или паднали при земетресението тежки каменни конзоли, поддържали дървения под на втория етаж, както и отделни по-ранни артефакти като монети от периода I в. пр. Хр. – III в. сл. Хр. Вероятно тогава (а не при земетресението) в отвора на южната цистерна (**фиг. 274/11**) попаднали: парче от атическо-йонийска база за колона (**фиг. 291**; виж и **фигури 96-98**); парчета от мраморна колона с диаметър около 0,50 м (**фиг. 292**)¹³⁸; други архитектурни елементи и керемиди (**фигури 293-296**). Вълната помела седем млади мъже на възраст между 18/20 – 35/40 години и ги натикала в отвора¹³⁹. При удара те били обърнати с лице към изток и югоизток, откъдето очевидно ги връхлетяла водната стихия. В резултат на гласъка мъжете паднали назад в отвора, вдигайки инстинктивно ръцете си нагоре (**фигури 297, 298**). Краката на някои останали върху ръба на тухления свод. Един от младежите имал тежка вродена малоформация: преждевременно срастване на черепните шевове, аномалии в развитието на небцето („заешка устна“), на горната челюст и скуловата част. В резултат черепът му бил с неправилна форма и твърде висок (**фиг. 299**), ухапката била много неправилна, а лицето – несиметрично. Такава малоформация предизвиква умствена изостаналост, затруднения в говора и при хранене. Интересно е, че двама от загиналите имали същата малоформация, но по-слабо изразена. Най-вероятно тримата били близки роднини. Предполагам, че групата не успяла да избяга навреме на хълма и заради трудности с придвижването поне на единия член. Смъртта на младите мъже била мъчителна. Костите им са счупени и от удари на тежки камъни, понесени от вълната. Сред скелетите им открихме и недовършен каменен мортарий (**фигури 297, 298, 300**). Според антропологичния анализ, последен издъхнал младият инвалид, защитен от телата на останалите. Вълната покрила жертвите с пясък, глина и камъни. Две млади блатни костенурки (*Emys orbicularis*)¹⁴⁰, повлечени от вълната, също останали погребани в този насип – малко над скелетите (**фиг. 301**). За пръв попадаме на хераклейти, загинали при природно бедствие или вражеска атака. Очевидно близки или съграждани намирали и погребвали телата. В конкретния случай вероятно никой не знаел, че седмината са загинали в южната цистерна. Очакванията ни да намерим лични предмети на мъжете, по които да съдим за тях и за тяхното време, не се оправдаха. Над скелетите открихме монета на Гордиан III (238-244), а малко под тях друга – на Клавдий (41-68)¹⁴¹. Дали седмината принадлежали на градските низини, или личните им принадлежности потънали по-дълбоко от достигнатото от нас ниво? Евентуално археологическо допроучване на южната цистерна би осигурило надежден отговор¹⁴². Мощната речна вълна натикала парчета от мраморни колони дори в южния край на правоъгълния отвор в южната стена на помещението, обслужващ преливника в южната цистерна (**фиг. 301A**).

През четвърти селищен период върху рушевините била построена стена запад-изток, долепваща се до западния стилобат (**фигури 261, 272, 302/4**). Нейната субструкция включва сполии и ломени камъни на глинена спойка, а суперструкцията – ломени камъни на бял хоросан. Речната вълна, последвала второто мощно земетресение във втората четвърт на V век, покрила зида с дебел пласт от плътна жълто-зелена глина и ивици фин речен пясък.

През следващия пети период (втора половина на V век, след 457 година) върху него била издигната възкрива стена от ломени камъни, сполии и глина като продължение на западния стилобат на юг до южната стена с пиластрите на южния стилобат (**фиг. 303/4**).

Площта източно от цистерните би могла да се определи и като западен край на южния портик (**фигури 144, 271**). Нейната стратиграфия не е така запазена както тази в помещението V поради пре-

¹³⁸ За сравнение, диаметърът на цилиндричната част на базите за вертикални подпори между двете цистерни е само 0,35 м (**фигури 271, 274/8**).

¹³⁹ Антропологичното изследване е дело на доцент д-р Виктория Русева (ИЕМПАМ-БАН).

¹⁴⁰ Костенурките са разпознати по техните коруби от доцент д-р Симеон Луканов (Институт по биоразнообразие и екосистемни изследвания – БАН).

¹⁴¹ Поредни полеви номера, съответно, 2055, 2061.

¹⁴² Най-ниската кота на скелетите беше 84,10 м, а ние успяхме да достигнем дълбочина 82,84 м (**фиг. 294A**) преди подпочвената вода да ни спре окончателно (**фигури 274/11, 287**).

равания на пожарите от самите хераклејци в търсене на строителен материал и/или предмети за преизползване. Като цяло разкопките тук потвърдиха хронологията на помещение V. Различното е, че под подовото ниво на първа фаза на втори период лежи пласт от преровени рушевини, който не може да се свърже с околните римски градежи. Пластът би могъл да принадлежи на ранно(?) елинистическата стена, о която се опират късите източни страни на двете цистерни (**фигури 144/12, 200/12, 271/11** западното лице на този дебел зид). Този пласт е забележително беден в рамките на проучения участък откъм артефакти и особено откъм що-годе годна за по-конкретна датировка антична керамика. За последно пластът бил преровен, когато строителите на първа фаза на втори период удебелили от изток този зид, извеждайки по средата му едно „рамо“ с посока запад-изток (**фиг. 271/11**). С тази T-образна конструкция те осигурили надеждна опора от изток за двете цистерни плюс необходимия стилобат за вертикалните подпори между тях, носещи дървения под на втория етаж. Четири монети с много близки коти в диапазона 84,27-84,31 м подсказват обръната страстиграфия. Те са отсечени в: 220-179 г. пр. Хр. (Филип V); 185-168 г. пр. Хр. (Пела, област Ботиея); 187-40 г. пр. Хр. (Тесалоника); 41-79 г. (Македонски койнон)¹⁴³. Имайки предвид връзката между елинистическите, подпорни за агората, стени на **фигури 144/3 и 144/12**, следва, че централният площад на Хераклея запазил своите ранноелинистически граници до средата на I век след Хр.

Сред находките от помещение V изпъкват три:

Дъно на двустранно глазирана чаша с релефно изображение на елинистически владетел (**фиг. 304**)¹⁴⁴. Паралел откриваме в метален победен медалион с образа на Филип II Македонски, отсечен по времето на император Север Александър във връзка с неговия поход срещу персите (231-233)¹⁴⁵. По това време редица римски военни части получили епитета *Alexandriana* към името си, в чест на Александър Македонски, покорил 550 години по-рано Ахеменидската империя (Шаранков 2021, 295, 306). Дъното намерихме в опожаряването на втора фаза на втори период, станало скоро след 282 година. Такава чаша, но с образа на Александър III Велики, произхожда от същия пожар, но в помещение III на западния портик (**фигури 247A-C**). Честите войни на Римската империя със Сасанидите (или Новоперсийското царство) поддържали популярността на сина на Филип II Македонски. Да не забравяме, че последният основал Хераклея Синтика, което жителите на града помнели най-вероятно.

Две парчета от глазирана плочка, изработена в калъп, представят позната иконография на Тракийския конник (**фиг. 305**)¹⁴⁶: препуска надясно; дясната ръка била вдигната високо и вероятно държала копие; гологлав; носи наметало и анатомична броня (*lorica musculata*) с два реда птериги; седлото е от животинска кожа; погледът е насочен надолу към целта на копие то му. Дълбоките дупки на мястото на очите предполагат инкрустирани камъчета – художествен похват, целящ по-силно въздействие върху зрителя¹⁴⁷. От останалите образи на сцената върху теракотата е оцелял този на куче, бягащо надясно. То стъпва върху релефната долна рамка на плочката. Подобна глазирана плочка е намерена преди около 65 години от местни жители на 20 м западно от стълбището в северозападния ъгъл на форума (**фиг. 91**; Милчев 1959, обр. 52; Милчев 1960, 371, обр. 1). Но този конник е облечен в хитон. Примерите на конника в доспехи са много малко – три каменни оброчни плочки от Пловдивско и Хасковско, където ездачът носи и шлем, освен ризница (Kazarow 1938, ## 290, 426, 436). Те, както и хераклејската теракота (**фиг. 305**), представят Хероса като воин, а не като ловец. Смята се, че Тракийският конник бил почитан като божествен посредник (Ботева 2000; 1998; Boteva 1997; 2000; 2000a). Неотдавна масовата поява на негови каменни оброчни плочки бе обвързана с пълноправното (юридическо) включване на траките в римското общество през 212 година с *Constitutio Antoniniana* (Ботева 2016). Сам по себе си материалът на оброчна плочка (камък или глина) с такова изображение не би трябвало да е аргумент в постоянния научен спор кой е представен – Тракийският конник, популярен в преобладаващо тракийска среда, или *Heros equitans* в доминиращо гръцко обкръжение. Трябва да подчертая, все пак, че известните примери на глинени плочки с Конника са изключително

¹⁴³ Поредни полеви номера съответно 2059, 2054, 2058 и 2069.

¹⁴⁴ ПИН 366/2021.

¹⁴⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Philip_II_of_Macedon#/media/File:Philip_II_of_Macedon_CdM.jpg.

¹⁴⁶ ПИН 141/2021.

¹⁴⁷ Неизбежно се сещам за светещите очи на паметника на цар Самуил до църквата „Света София“ в столицата ни.

малко¹⁴⁸, а глазираните, в частност, са запазена марка на Хераклея Синтика и нейната територия. Що се отнася до най-важната характеристика – датировката – намерихме плочката в пласт рушевини, причинени от земетресението в края на IV век. Отдавна е аргументирана теза, че оброчни плочки на Тракийския конник се създават до края на IV век и не варварски нашествия в средата и втората половина на III век, а утвърждаването на християнството като единствена държавна религия в края на IV век прекратило тази езическа практика (Vagalinski 1997).

Бронзова статуетка на Хермес(?) открихме сред рушевините на трети период (**фиг. 305A**)¹⁴⁹. Тя е отлята заедно с подставката. Качеството на изработка е твърде посредствено.

Улица покрай западния портик (**фигури 200, 200A**)

Тя се спуска от север на юг, следвайки наклона на терена. Скалата е изсечена на едни места, а на други е подравнена с камъни и глина. В северния край, до южната стена на гражданската базилика от трети период (**фиг. 144/2**) например, скалното улично ниво е с кота 87,12 м (**фиг. 306/1**). Пред (западно от) входа на помещение I (**фиг. 306/3**) уличното ниво спада на 85,68 м; пред входа на помещение II то слиза на 84,41 м (**фиг. 307/2**); пред входа на помещение IIIA се запазва равно на кота 84,42 м (**фиг. 308/1**). На места е оцеляла тухлена настилка (**фиг. 309/1A**). Това улично ниво принадлежи на втори селищен период. Улицата през южния край на западния портик била разбита след земетресението в края на IV век, когато са вадели камък за преизползване (**фиг. 310/3**). Тук, до северното лице на стената с надписите (**фиг. 200/14**), намерихме парче от мраморна плоча с релеф, от който са запазени само трите крака на масичка, оформени обичайно като лъвски лапи (**фиг. 310A**). Ако фрагментът принадлежал на стела, преупотребена в зидарията на стената, би трябвало да датираме релефа преди средата на II век. Такова преизползване би обяснило наличието върху форума на надгробна(?) плоча с популярната сцена на „погребално угощение“ (соена funebris). Оцелялото до нас изображение се отличава с мекота и пластичност. Тази стиллова характеристика съвпада времево с издължения/строен силует на краката, какъвто откриваме в тасоски екземпляр от началото на I век сл. Хр. (Иванов 2013, обр. 1). Извън антична Елада, този надгробен сюжет бил разпространен в райони под елинско влияние (Иванов 2013, 395, 403, 405). Може би вражеската атака в средата на II век (костобоки?) повредила и надгробия в некрополите на града, които стели били вложени впоследствие в нови градежи и в ремонта на пострадали сгради.

В запазените участъци на улицата ясно личи опожаряване – въглени и керемиди. Следа от нападението в средата на II век, сложило край на първа фаза на втори период, открихме върху улицата пред помещение I (**фиг. 311**) в рамките на частично(?) засводен проход (**фигури 200/21, 200A, 312**). В пожара попаднахме на колективна находка, състояща се от: три глинени лампи; глазирана керамична чаша с релефно изображение на император Хадриан; две бронзови статуетки с техните подставки, представящи Хермес; глинена, червенолакова купичка; глинена балсамарий; бронзова монета от 161-169 година (Марк Аврелий и Луций Вер) (**фигури 313A-313F**)¹⁵⁰. Монетата подкрепя тезата за възможно нападение от страна на костобоките, а глинена чаша – за устойчива традиция в употребата и възможно местно производство на този тип глазирана керамика с образи на владетели (**фигури 247A-C, 304**).

Споменатият проход лежи между западната фасада на западния портик и източната на синхронна нему сграда, развиваща се на запад (**фигури 144/21, 200/21, 200A, 312**). В южния му край е запазен каменен полуцилиндричен свод. Изглежда той достигал до самия южен край, съдейки по кривата в стената на портика (**фиг. 314**). Проходът под северният край на свода бил стеснен от самото начало чрез две стенички, издигнати от ломен камък на бял хоросан (**фиг. 315**). Липсват сигурни данни, че сводът продължавал в северна посока. Възможно е почти двойното стесняване на прохода (от 1,40 м на 0,75 м) да е ограничавало чрез врата преминаването в двете посоки.

Вражеската атака след 282 година оставила отпечатък и върху улицата. В пожар на място пред вече заздания вход на помещение II открихме монета¹⁵¹ от 256-257 година. В южния край на про-

¹⁴⁸ Например: един елинистически екземпляр от западнопонтийската гръцка колония Истрия; три фрагмента от глинени плочки, открити в Пазарджишко с монети на Константин Велики и Валентиниан (Милчев 1959, 71).

¹⁴⁹ ПИН 289/2021.

¹⁵⁰ ПИН 502/2021; пореден полеви номер на монетата 2089.

¹⁵¹ Пореден полеви номер 2079.

хода пожарът достига дебелина от 1,50 м (**фиг. 314**). Сериозните поражения по форума и амбициозната програма на хераклеЙци за неговото възстановяване и разширяване довели до значителни промени в западния край на централния площад. Проходът бил затрупан. Сред нахвърляните рушевини намерихме поредната мраморна база за колона (**фиг. 316**). Диаметърът на ствола е 0,65 м, а квадратната плоча (плинта) е с размери 0,80 x 0,80 м (**фиг. 317**). Железният щифт за здрава връзка с колоната влизал в центрирана четвъртита дупка (**фиг. 318**). Пред нас е поредният пример на атическо-йонийска база. Както вече отбелязах (точка 2.1.1, подточка „Северен стилобат“; **фигури 96-98**), този тип се използвал и при йонийския, и при коринтския ордер (Димитров 2007, 25). Той има подчертано консервативна форма и неговата датировка зависи от хронологията на архитектурния комплекс, където бил вложен. В близката провинция Долна Мизия такива бази са датирани в периода втора половина на II век – първа половина на III век сл. Хр. (Димитров 2007, образи 1-4, 8, 9а, 12, 20-21, 25, 28-28). От една страна, урбанизацията на тази долнодунавска територия се осъществила значително по-късно (изключвам черноморското крайбрежие) от тази в Северна Македония. От друга, е установено, че северният дял на провинция Македония и провинция Долна Мизия имали синхронно развитие в архитектурната украса (Димитров 2007, 285), тоест можем да приемем, че датировка на хераклеЙската база в рамките на II – средата на III век е оправдана. Тази хронология съвпада с теренните ни резултати за обновяване на форума след вражеско нападение през 60-те години на II век. Базата е поредно доказателство, че римският форум на Хераклея бил изпълнен тогава в коринтски стил. Ако древните строители спазвали канона на Витрувий (Витрувий, глава III.71 145), то колоната върху обсъжданата тук база била висока 6,175 м (диаметър 0,65 на базата = 1 модул X 9,5) – впечатляващ размер! Счупената плинта (**фиг. 319**) в хода на вражеската атака след 282 година е вероятна причина да захвърлят базата в прохода като част от насип за оформяне на значително по-високо ходово ниво през III селищен период, осигуряващо подход към малък вход в югоизточния ъгъл на новоиздигнатата гражданска базилика¹⁵² (**фиг. 144/2**). Субструкцията на нейната южна стена стъпва върху здравата скала, като се долепва към стените на прохода, тоест до стените на западния портик и на неразкопаната сграда западно от него (**фиг. 320**). Озадачава старателно оформен правоъгълен отвор, преминаващ напречно (през дебелината) на субструкцията (**фиг. 320**). Дъното му е измазано с тънък пласт бял хоросан. Този подземен отвор бил предвиден за прокарване през него на канализационна или водопроводна тръба.

Ходовото ниво на трети период било повдигнато и южно от прохода. За целта била изградена от сполии и ломен камък на глинена спойка здрава подпорна стена с елипсовидно трасе и дебелина 0,60 м (**фиг. 308/3**). Нейните източни краища се долепват към западната фасада на западния портик, като земленият пълнеж на конструкцията блокирал от запад помещения II и III (**фиг. 200**). Външните размери на това съоръжение (за терасиране на терена заради рушевините на втори период и високото подово ниво на новата гражданска базилика) са 13 м (север-юг) x 2,90 м (изток-запад). Тази подпорна конструкция лежи върху рушевините на втори период и неговата улица покрай западния стилобат, а самата тя е покрита от чиста речна глина, довлечена от реката след края на трети период. Долният край на жълтия речен нанос очертава ясно терасираното дневно ниво западно от западния портик през трети период: от кота 88,85 м на север до южната стена на гражданската базилика – до кота 87,95 м на 14 м южно от тази стена – до кота около 84,90 м западно от стената между помещения IIIA и IV, където са запазени следи от стъпала, свързващи терасата южно от гражданската базилика със слабо повдигнатото през трети период улично ниво западно от помещения IIIA, IV и V (**фигури 200, 309/3-4, 310/4**).

Длъжен съм да подчертая, че западният и южният стилобат сключват ъгъл с конструктивна връзка (**фиг. 321**), без каквито и да са следи от поправки в тази зидария¹⁵³. Следва, че двете стени били изградени едновременно. С тях издигнали и източния стилобат, защото той прави конструктивен ъгъл с южния стилобат (**фиг. 147**). Трудно е да се обори този архитектурно-конструктивен, а не стратиграфски довод.

¹⁵² За гражданската базилика виж точка 2.1.6.

¹⁵³ Вертикалната тъмна ивица върху западния стилобат е съвременна следа от запълване на пукнатина (**фиг. 312/1**).

2.1.5 Открита арча (фигури 13, 144/6)

Наричам „арча“ откритото пространство между портиците на форума.

Археологическите данни за нея преди втори период (тоест преди средата на I век) са малко заради сондажния характер на разкопките, наложен от:

- стремежа ни да запазим максимално на място последната арча от трети период;
- ограничения от страна на частни собственици на имоти.

Участък от калдъръмена настилка на елинистическата агора (преди началото на I в. пр. Хр.) разкрихме източно от помещение II на западния портик (фиг. 237A/1; виж точка 2.1.4., подточка „Помещение II“).

Информация за хронологията на арчата получихме и чрез сондаж, разположен в нейния център (фиг. 144/6A). Стратиграфията в него е представена на фигура 322. Спускащата се на юг неравна скала била заравнена с каменен трошляк и глина (фиг. 322/1) – приюм, който видяхме при ранноелинистически градеж в северозападния ъгъл на агората (фигури 123/14, 127). Пожарът върху това първо ходово ниво датираме с монета в рушевините, отсечена в 168 г. пр. Хр.¹⁵⁴ Вероятно сътресението в града било непосредствен резултат от битката при Пидна. Тази година е *terminus ante quem* за първото ходово ниво тук (фиг. 321/1) и *terminus post quem* за стените на това място на елинистическата агора (фиг. 321/4-6). Дебел пласт от опожарени рушевини (фиг. 321/10) лежи върху подовото ниво на тези стени (фиг. 321/3). Нужно е да подчертая, че не разграничихме междинно подово ниво в този еднороден пласт. Бадемовидна тежест за прашка със смачкани от удара върхове подсказва, че пожарът бил насилствено причинен¹⁵⁵. Липсват очевидни хронологични индикатори в пласта, които биха го датирали точно в рамките на периода втора половина на II в. пр. Хр. – средата на I в. сл. Хр. Но детайлно обработване на всички находки от този контекст би могло да помогне в конкретизиране на неговата абсолютна хронология. Във всеки случай, здравата хоросанова подложка за плочника на арчата от втори период покрила и стените, и разрушенията (фиг. 321/8). Най-горе стои участък от плочника на трети период с неговата хоросанова подложка (фиг. 321/7-7a).

Днес виждаме именно арчата на трети период с падналите върху нея архитектурни елементи (фигури 69, 70, 85, 85A, 94, 95, 99, 142/11, 323). Тя преизползвала главно плочи от арчата на втори период. Попаднахме и на две вертикални парчета от малки колони, чиято горна повърхност съвпада с тази на плочника от трети период (фиг. 324/1). Може би те били постаменти за вертикална украса. Наблизо разкрихме частично¹⁵⁶ голям кръгъл постамент (фиг. 324/2). Няколко правоъгълни постаментата лежат в северния край на арчата, покрай северния стилобат от същия трети период (фиг. 324/3A-3E). Три от тях имат подложка с форма на каменна рамка, чиито сегменти са свързани по един скъп и остарял за късноримско време начин чрез железни скоби, поместени в легла, залети с олово (фиг. 324/3A, 3B). Нагоре следва профилирана рамка от сегменти, скрепени по същия архаичен и трудоемък начин, оформяща куха пресечена пирамида, в която било поместено здраво хоросаново ядро. Вероятно то носело тежки каменни или бронзови статуи. Каменната облицовка на ядрата била ограбена впоследствие – след земетресението в края на IV век. Тези постаменти са с различен размер и били подредени твърде нагъсто (фиг. 325). Усещането е за дълъг процес на строителство, в хода на който се променял първоначалният замисъл за аранжирането на арчата. Източно от тази група постаменти и отново до северния стилобат попаднахме на още един такъв. Неговият югоизточен ъгъл бил оформен с база за статуя на сина на император Галиен и внук на император Валериан – цезар Валериан Млади (ок. 256-258 г.). Той отговарял за балканските римски провинции. Имената на Валериан Млади били умишлено заличени в надписа след убийството на баща му в 268 година (фигури 326-327, 338/2; Sharankov 2021, 33-35, figs. 20-21). По-късно базата била преизползвана в постаментата. Нейната датировка потвърждава хронологията на трети селищен период. Каменна подложка за друг постамент от трети период, съставена от сполии, свързани с железни скоби, разкрихме долепена до източната страна на западния стилобат на форума (фигури 328-329). По-горе (точка 2.1.4, подточка „Помещение IV“) бе посочена подложка за голям постамент от ломени камъни с хоросанова спойка, също прилепена до западния стилобат (фигури 200, 268/3,

¹⁵⁴ Пореден полеви номер 1253/2018 г.

¹⁵⁵ ПИН 170/2018 г.; без надпис или изображение.

¹⁵⁶ Не го доразкрихме заради временна туристическа пътека.

269/6). Изглежда ареата от трети период била осеяна с постаменти за статуи. Сякаш те били разположени близо до портиците. Дали имало такива покрай източния и южния портик е неясно, защото южната половина на ареата пострадала силно от последващи вкопавания (фиг. 144). Допускам, че сегашното съсредоточаване на постаменти покрай северния портик било определено от неговото възлово за пешеходците място на форума. Северният покрит коридор включвал петнадесет верижни помещения (с търговско и с култово предназначение) и свързвал две важни обществени сгради в северните ъгли на площада (фиг. 144). Върху ареата от трети период и отново до северния стилобат попаднахме на следи от голяма мраморна човешка статуя – масивна база заедно с пръст на стъпало (фиг. 330), около която намерихме още четири мраморни човешки пръста¹⁵⁷. Върху ареата от трети период, западно от групата постаменти (фигури 324-325) и пак край северния стилобат, сред рухнали при земетресението в края на IV век части на архитектурния ордер, лежеше мраморна скулптура на знатна девойка (фигури 331-332; Vagalinski 2021). Захвърлена долна половина от мраморна статуя намерихме в яма за грабеж на плочника от трети период до напасвани квадри от друг постамент до северния стилобат (фиг. 333). Очевидно северният край на ареата бил украсен с доста каменни фигури. Бронзови статуи също стояли в северния край на форума според бронзов пръст от статуя в човешки ръст (фиг. 334)¹⁵⁸, който открихме в рушевините на трети период в четвърто верижно помещение (фиг. 22). Заради практиката да се преизползва металът, достигналите до нас бронзови скулптури са рядкост.

Върху плоча на ареата от трети период в близост до парчетата от човешка статуя (фиг. 330) бил гравирани надпис ΘΕCIC (фиг. 335). Става дума за „полагане“ / „посвещаване“ на нещо на ареата, като тази дума се използва и в надгробни надписи¹⁵⁹. До надписа има следи от монтиране на постамент(?). На други места на плочника има следи от дупки за закрепване чрез щифтове на някакви вертикални предмети. Запазен гръцки надпис намерихме в рамките на ареата, източно от помещение II на западния портик (фигури 155, 336; Sharankov 2021, 1-7, figs. 1-3). В превод той гласи:

„(Посветено) на божествения Тиберий Цезар Август, син на божествения (Август), и на града. Никострат, син на Периген, Демей, син на Асклепас, и Хераклеодор, син на Хресим, изпълнявайки длъжността на агораномии, (съоръжиха) от собствените си средства агораномската канцелария заедно с прилежащото работно помещение, теглилки, весни и мерки, както и Хермеса, през 66 година от Августовата ера (= 34/35 г. сл. Хр.)“¹⁶⁰.

Това е най-ранният надпис от региона с точна дата и най-ранното свидетелство в него за императорския култ (Sharankov 2021, 42). Надписът е, засега, единственият в ЮЗ България от управлението на осинования син на Август. Ще бъде обсъден в точка 5.3. В случая ни интересува защо го намираме толкова високо. Надписът лежеше с буквите нагоре, хоризонтиран, но не в ос с плочите, запазени на място наоколо (фиг. 336). Повърхността му е с около 0,13 м по-ниско от тяхната. Същевременно долната дясна част на надписа е износена като от системно стъпване/ходене върху му, което предполага, че плочата била преизползвана за павиране на ареата от трети период (Sharankov 2021, 1). Вероятно стелата била разместена при ограбване на плочника след земетресението в края на IV век.

Прави впечатление, че плочникът на трети период (края на III – края на IV век) бил положен старателно. Дори и преизползвани, плочите от втори период били внимателно напасвани, като така били очертани и диагоналите на ареата. Съхранена е северната половина (30,85 м) на диагонала североизток-югозапад, както и къса отсечка от северния край на диагонала северозапад-югоизток в неговата южна част (фигури 99, 144/6, 338/1). Най-вероятно диагоналите, които са заложили/оформени в плочника на ареата, били нормален строителен похват на полагане на плочник. Древните строители започнали да редят плочника от периферията към центъра, както се прави по принцип. При естествената неравност на терена, колкото и да бъде подравнено голямото простран-

¹⁵⁷ ПИН 221, 227, 228, 236 / 2018 г. Два са със сигурност от стъпало.

¹⁵⁸ ПИН 103/2017.

¹⁵⁹ Надписът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

¹⁶⁰ Преводът е дело на гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ). Виж и точки 4.2.2.2 и 5.3.

ство за покриване, за да се избегне застъпване на правоъгълните плочи и недобро зрително възприятие, били оформени тези диагонали с триъгълни и друга форма плочи. Мястото на пресичане на диагоналите в центъра на ареата се оказа с извадени плочи (фиг. 338/4). Контролният ни сондаж на това място не откри ВиК структура.

Площта на ареата през трети период е 1833 м², като размерите на нейния правоъгълник са 50,35 м (изток-запад) x 36,40 м (север-юг) (фигури 13, 144). Плочникът бил положен върху хоросанова подложка, чиито следи личаха навсякъде, където настилката била извадена (фигури 265/5, 337). Подложката съдържа доста пясък и не е така здрава, както съответната на плочника от втори период. Отделни „петна“ от последния са оцелели (фигури 142/10, 177/3, 256/4) след преизползването му за настилката на следващия трети период. Между двата плочника лежи около 1 м пласт, съставен от заравнени рушевини на втори период и допълнителен насип (фиг. 142/10 и 11). Повърхността на ареата от трети период е забележително равна (около кота 88,57) въпреки преживените земетресения и наводнения. Не установихме съзнателно създаден наклон за оттичане на дъждовна вода, например. Повърхността на двата участъка от плочника на втори период е 87,73 м и 87,64 м, съответно запад и югоизток. Данните са малко за евентуално обобщение относно равнината на ареата от втори период. Изключение е неговото мраморно стълбище, свързвало ареата с помещение II от западния портик (фигури 144/20, 200А, 232, 233). След опожаряването на града в края на III век то било затрупано с дебел пласт насип (фиг. 217/3), за да се получи нужната височина за полагане на плочника от трети период (фиг. 217/4).

Силното земетресение в края на IV век променило драстично облика на града и в частност на неговия център. Неспособни да го възстановят, хераклеяци вадели от рушевините строителен материал, разграждали ненужните им вече стени. Ареата била заравнена и терасирана, за да улесни придвижването. Някои зидове били ремонтирани, издигнати били нови, но те задоволявали основни стопански и жилищни, но не и представителни нужди. Положението се влошило след второто тежко земетресение във втората четвърт на V век. Най-вероятно след него хераклеяци започнали да погребват свои близки на терена на бившата ара и около нея. Попаднахме на няколко от тези напълно безинвентарни гробове.

На първия се натъкнахме в центъра на ареата (фиг. 339). Погребаният е мъж на около 40 години, висок около 169 см. Той се претоварвал физически и преживял две счупвания – лява предмишница и дясна подбедрица. Дълбочината на гробната яма е 0,60 м спрямо ареата от трети период. Тя била несъмнено по-дълбока заради рушевини, речен нанос и насип върху плочника след двете земетресения. Стените на ямата били оформени с ломени камъни. Гробът беше небрежно покрит с плочи от настилката. Ориентацията на тялото е азимут 250 градуса (главата), което е приемливо сезонно отклонение от търсена западна посока. Дясната ръка беше изпъната покрай тялото, а лявата лежеше върху таза. Главата била повдигната.

Втори гроб локализирахме в североизточния ъгъл на ареата (фиг. 340). Разположен беше до (отвън) и успоредно на южната стена на раннохристиянската базилика (фигури 142, 144/5)¹⁶¹. Гробът беше покрит с четири каменни плочи, взети най-вероятно от плочника на ареата. В съседство регистрирахме външна за църквата настилка от плоски ломени камъни с кота 89,73 м, което означава, че гробното покритие било засипано само с 0,30 м пръст. Гробната яма е изградена от споллии: квадрати, ломени камъни и керемиди, споени с глина (фиг. 341). Ямата е с размери 1,20 м x 0,40 м (дълбочина) x 0,37 м. Нейната надлъжна ос е с азимут 240 градуса. Дъното е преизползвана каменна плоча. Предполагамото място на черепа беше леко повдигнато. Открихме много малко кости – част от дясна бедрена и отделни малки костици. Те принадлежат на 6-8 годишно дете. Липсата на зъби (най-устойчивите на разлагане елементи от скелета) допуска по-скоро хипотеза за препогребване, отколкото за изтляване на детските останки. Тази погребална практика била разпространена от IV до началото на XX век в Родопите, Източна Македония и Южна Тракия (Меламед 1993; 2018, 95-100). Старателно оформеното (за времето си) гробно съоръжение и близостта му до раннохристиянската църква предполагат по-висок социален статут на семейството на починалото дете.

В югоизточния ъгъл на ареата, непосредствено северно от запазен участък от плочника на втори период (фиг. 142/10), разкрихме още две такива погребения (фиг. 342):

¹⁶¹ За раннохристиянската базилика виж точка 2.1.7.

Гроб 3 е южният от двата. В него била положена 30-40 годишна жена, висока около 162 см (**фиг. 343**). Тя преживяла туберкулозна инфекция, довела до инвалидизиращи изкривявания на гръбначния стълб и крайниците. Впечатлява твърде тясната гробна яма – вътрешната ѝ ширина е между 0,26 и 0,28 м. Позицията на скелета подсказва, че тялото било увито в саван. Вероятно, тънката бронзова игла под брадата закопчавала платното. Азимутът на тялото е 260 градуса. Ръцете са положени на таза. Стените на гробната яма били изградени от ломени камъни, керемиди и тухли, свързани с глина. Покритието от имбрици беше частично разрушено от по-късни вкопавания.

Гробната яма на гроб 4 (северният от двата; **фиг. 342**) е аналогична на предходната. Вероятни вкопавания унищожили нейното керемидено(?) покритие. Скелетът принадлежи на около 25-годишен мъж, висок около 158 см (**фиг. 344**). Останките му свидетелстват за системно физическо претоварване и зараснали счупвания на двете ръце. Изглежда боледувал от туберкулоза. Гробната ориентация от 235 градуса азимут е допустимо сезонно отклонение спрямо западната от 270 градуса. Ръцете били положени на таза.

Пето погребение установихме в югозападния ъгъл на форума (**фиг. 144**). Мястото било подбрано така, че външното южно лице на южната стена на южния портик станало северна страна на гробната яма (**фиг. 345**). На изток ямата опира о пиластър, а от запад е ограничена с поставен камък. Сигурен *terminus post quem* и за това погребение е земетресението в края на IV век. Погребеният бил висок около 180 см млад мъж (18/20-25 годишен) с добре развита мускулатура. Костите му показват ежедневно натоварване с тежка физическа работа. Черепът му беше силно нарушен от съвременен вкопаване. Ориентацията на трупологането е 240 градуса азимут. Мъжът бил положен по гръб; лявата ръка била изпъната покрай тялото, а дясната била положена върху корема. Нехристиянската позиция на коленете (свити и обърнати надясно) вероятно била наложена, за да се побере едрото тяло в изкопаната гробна яма.

Погребалният обред и антропологичният анализ показват, че четирите погребения на възрастни индивиди принадлежат на ранни християни с трудно битие. Двете земетресения и последвалите ги наводнения влошили брутално живота на повечето хераклејци, останали в града, както и на техните наследници.

Възможно е броят погребения на форума да е бил значително по-голям, но последващи вкопавания да са ги унищожили. Липсват обаче сигурни следи от разрушени гробове. В този смисъл не бих определил тези погребения като некропол. Те са по скоро инцидентна проява на нерегулярна погребална практика в ранновизантийска Хераклея.

2.1.6. Гражданска базилика (фигури 13, 144/2, 346)

Както е известно, „гражданската“ / „римската“ базилика била задължителна сграда за всеки римски град. Обикновено била разположена до централния площад. В нея заседавал съдът, сключвали се сделки, провеждали се официални и други обществени събирания/заседания. Обикновено зданието имало врата от едната къса страна и апсида с платформа¹⁶² за магистратите – на срещуположната (Vagalinski 2019, 559).

Хераклејската гражданска базилика лежи в северозападния ъгъл на късноримския форум (**фиг. 144/2**). Мястото е защитено от северния вятър чрез самия хълм, в чието подножие стои съдебната палата на града, и е открито към южното слънце. Така било изпълнено предписание на античните архитекти: „Базиликите трябва да се строят до форума в най-топлата му част, за да могат търговците да се събират там и през зимата, без да ги притеснява студът“ (Витрувий, книга V, глава I.4, 210). Размерите на хераклејската базилика са 22,20 (изток-запад) x 15,80 м или 351 м² застроена площ (**фиг. 348**). Тази пропорция не следва предписание на Витрувий, защото ширината надвишава половината от дължината (Витрувий, книга V, глава I.4, 210). В този случай римската практика предвиждала до фасадата на базиликата да се долепва монументален портик, наречен „халкидски“ (Витрувий, книга V, глава I.4, 210, бележка 1). Този тип портици бил закрит от три страни, какъвто бил северният портик на форума от трети период. Базиликата била изградена в *opus mixtum*, при

¹⁶² Витрувий я нарича „трибунал“. Описва подробно какви трябва да бъдат неговите размери, „така че да не си пречат хората, стоящи пред магистратите, и търгувачите в базиликата“ (Витрувий, книга V, глава I.8, 213).

който каменната зидария се редува с пояси от по четири реда тухли. В хоросана се срещат наредко парченца счукана керамика. Стените са запазени до 4,5 м височина (**фиг. 347**). Вътре височината била около 8 метра до долната греда на дървената ферма (носеца покрива) и после още приблизително 2,5 м до билната столица на покрива (**фиг. 349**)¹⁶³.

В западния край стои полукръгъл подиум за магистратите, който носел редове-седалки (**фигури 346, 350/5**). Разстоянието между краищата на дъгата е 7,24 м или 24,5 римски стъпки, което е почти два пъти по-малко (46 стъпки) от съответното на базиликата в римската колония Юлия Фанестрис. Смята се, че с този свой проект през 19 г. пр. Хр. Витрувий задал нова линия за архитектурното развитие на гражданската базилика в Империята (Витрувий, пета книга, глава I.8, 212-213).

От изток подиумът бил облицован с ред каменни квадри (**фиг. 352/5**). На това място намерихме и доста облицовъчни мраморни плочки със следи от червена боя по тях. Възможно е подиумът да е бил достъпен от изток по стъпала.

Закуполената вписана апсида с платформа е фланкирана от две засводени помещения (**фиг. 350/6, 7**). Северното е по-запазено (**фиг. 347**), но и неговите входни страници от тухли и мрамор били ограбени в близкото минало. Оцелял е долният край на южната профилирана мраморна страница, както и долните части на тухлената зидария, на която били облежани/закрепени тези мраморни блокове. В помещението открихме многобройни натрошени мраморни облицовъчни плочки с хоросан (със счукана керамика) по тях от залепването им за стените. Украсата му включвала и мраморни корнизи, каквито намерихме и покрай съседната му северна стена на базиликата (**фиг. 355-356**). Древните смятали, че корнизите задържали звука в ниското и хората в сградата можели да се чуват по-ясно (Витрувий, книга V, глава II.2, 214). В първия пожар върху глиненото подово ниво на северното помещение (липсваха следи от подово покритие) попаднахме на два фрагмента от бронзова статуя(?) (**фигури 353-354**). Тези находки не ориентират достатъчно за предназначението на помещението¹⁶⁴. В същия пласт се натъкнахме на D-образна бронзова тока за широк колан, чиято форма и удебеляване в предната част на рамката насочва към периода края на IV – началото на V век (**фиг. 358**; Трайкова 2017, каталожни номера 999-1042). Тази датировка е *terminus post quem* за катаклизма, сполетял базиликата, и *terminus ante quem* за нейното изграждане. Изненада ни пещ за стъкло в североизточния ъгъл на помещението (**фиг. 357**; Vagalinski 2020b; виж точка 5.1). Тя лежеше между първото и второто подово ниво на помещението. Очевидно неговото обзавеждане замряло за известно време, от което се възползвал местен стъклопроизводител. Освен стратиграфска датировка на пещта, получихме и археометрична, според която тя функционирала през първата половина на IV век (**фиг. 360**). Каменният свод на помещението рухнал по време на земетресението от втората четвърт на V век (**фиг. 359**).

Южното засводено помещение (**фигури 350/7, 361**) пострадало сериозно при прокарване на черен път в средата на XX век. В югозападния му ъгъл е оформен открит плитък канал, измазан с хидрофобна мазилка (**фиг. 361/4**), свързан с глинени тръби, изливащи течността в колектор за отпадни води, построен под югозападния ъгъл на базиликата и едновременно с нея (**фигури 348A/разрез 4-4, 350/8, 361/5, 362/5, 362A**). Последната външна глинена тръба на този писоар/умивалник(?) била положена върху преупотребена плоча на хромел (**фиг. 362**), изскачаща извън строителната линия на западния зид на базиликата. Така било избегнато нежелано обливане на нейната стена¹⁶⁵. Късо стълбище осигурявало достъп до апсидата-платформа откъм южното помещение (**фигури 346, 350, 351, 361/2**). Вероятно този подход бил запазен за магистрати.

За да осигурят площ на базиликата, строителите изсекли скалата (**фигури 350/3, 351**). Така те могли свободно да иззидат нейната западна стена с вписаната апсида. Старателно измазали фугите дори в субструкцията. Траншеята била запълнена частично с късове разтрошена скала и опожарени рушевини от втори период – основно керамика. Пълнежът играел роля и на дренаж, отвеждайки отпадни води към колектора. В пълнежа намерихме четири монети от III век, сред които най-млади са две, отсечени при управлението на император Проб (276-282)¹⁶⁶. Пак там попаднахме

¹⁶³ Изчисленията са дело на архитект Милена Каменова.

¹⁶⁴ Допускам, че то било предвидено за съхранение на архив.

¹⁶⁵ За колектора и свързания с нея канал виж точка 2.1.8.

¹⁶⁶ ПИН 624, 632, 633 и 650/2016 г.

на златна обица (фиг. 363). Изработена била от природно непречистено злато, около 20,5-20,7 карата. Висулката е планински кристал¹⁶⁷.

Широк 4,12 м мраморен вход осигурявал достъп до сградата от изток (фигури 348А/разрез 5-5, 350/9, 364/3). В средата стояла 2 м широка двукрила врата, която се отваряла навътре подобно на двукрилите врати на двете засводени помещения (фигури 357, 361, 365, 366). Пространствата от двете страни на вратата (широки по 1,06 м) вероятно били затворени с по-малки дървени врати/пана. Северната (= двойната) от двете кръгли дупки за осите на вратата съдържа следи от железния обков на оста. Масивният праг лежи върху здрава подложка от камък и хоросан (фиг. 364/3). Близък паралел е дървена врата в Херкулан, Италия (Vagalinski 2019, fig 1). Малък обслужващ вход бил оформен в югоизточния ъгъл на сградата (фиг. 350/10).

Двускатният покрив на базиликата (най-вероятно общ и за трите засводени пространства в западния край на зданието) бил покрит с тегули и имбрици. Една от тях намерихме вертикално забита в твърдия скално-глинен под, падайки от високия покрив при земетресението в края на IV век. Базиликата не е имала вертикални подпори. Така вътрешното пространство запазило обема си „неразкъсан“ и по-приемлив за окоето на посетителя.

Вътрешните стени на базиликата били покрити с цветна мазилка в пет цвята: сиво-бял, жълт, син, зелен и червен. Намерихме я нападала и силно натрошена (фиг. 367). Парчетата са малки и не позволяват възстановяване на декоративната схема. Забелязват се отделни геометрични и растителни мотиви. На място са запазени участъци от най-долния пояс в червено – основно по северната стена (фиг. 368). Над него следвал пояс в зелено. Сиво-бели фрагменти били изрисувани с червени ивици, имитиращи вероятно бял мрамор с червени жилки (фиг. 369)¹⁶⁸. Върху парчета от втория, зелен пояс виждаме грубо врязани графити – той бил най-удобният като височина за такава „творческа“ изява (фиг. 370). Освен споменатите мраморни корнизи (фигури 355, 356) стените били украсени и с хоросанови такива (шукатура) – фиг. 371. Мраморните облицовъчни плочки, които открихме нападали и натрошени в базиликата, са с твърде различна дебелина и вид на мрамора. Вероятно са преизползвани от предходни сгради. Същото предположение важи и за дългите до 1,14 м мраморни плочи, с които била облицована източната фасада на сградата (фиг. 372). Интересно е, че те били закрепени за фасадата не с хоросан, а с глина, смесена със счукана керамика. Същият начин за фиксиране на мраморна облицовка установихме в синхронни верижни помещения на северния портик (фигури 28, 41). В случая плочите били допълнително укрепени чрез железни скоби (фиг. 372).

Теренът в базиликата бил заравнен и подготвен за полагане на настилка, която и днес се поставя последна. Липсват следи от предходните градежи на това място. Заварени ями/неравности в скалата (фиг. 364/2) били запълнени с малки камъни, парчета от обработка на мрамор, животински кости, малки чирепи римска керамика и въглени. Накрая теренът бил подравнен с тънък пласт глина. Преходът между банката на стените и тяхната вертикална повърхност бил грижливо измазан с хидрофобен хоросан (фиг. 368). Северната стена на базиликата била долепена до заварено стълбище (фиг. 373/1, 2), западната – към стена от юг (фиг. 362/1), а южната – към същата стена от юг (фиг. 374/1, 2) и към западната стена на западния портик от втори период (фигури 306/2, 5, 320/1, 2). Тази „архитектурна относителна хронология“ на базиликата уточнихме чрез задължителните стратиграфски наблюдения, представени на два чертежа (фигури 375, 376). В яма (фиг. 376/1с) намерихме монета от управлението на Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.)¹⁶⁹, чиято датировка е *terminus post quem* за базиликата. Същевременно, в подовото ниво на базиликата (фигури 375/3, 376/3) открихме монета на Касандър¹⁷⁰ от периода 319-297 г. пр. Хр., която попаднала тук с глината, взета другаде. Монетите в първия пожар, заварил базиликата (фигури 375/4, 376/4), били отсечени в периода края на III – IV век, като най-младата датира от 388-395 година¹⁷¹. Следователно първото разрушение в сградата станало след 388 година, което съвпада с теренните ни резултати за силно

¹⁶⁷ ПИН 61/2016 г. Чистотата на златото е определена от инженер Пламен Бонев в лабораторията на НАИМ-БАН. Камъчето на висулката е разпознато от проф. д-р Руслан Костов, минералог.

¹⁶⁸ Наблюдение на проф. Юлия Вълева, София.

¹⁶⁹ Пореден полеви номер 383/2013 г.

¹⁷⁰ Пореден полеви номер 390/2013 г.

¹⁷¹ Пореден полеви номер 617/2016 г.

земетресение в края на IV век и след тази дата. Следващото бедствие настъпило след около две поколения. Монетите сред развалините (**фигури 375/6, 376/6**) били пуснати в обръщение във времевите рамки IV – средата на V век, като младите между тях били отсечени в периода 425-450 година¹⁷². Датировката съвпада с края на четвърти селищен период, настъпил във втората четвърт на V век в резултат на второ мощно земетресение. В рушевините на базиликата от това време намерихме много глинени тежести за стан и костени игли за коса. Последните били удобно средство за тъкачките да разплетат нежелан възел. Най-вероятно гражданската базилика през четвърти период била стопанско помещение. Тя така и не функционирала по предназначение. Представената хронология на гражданската базилика подкрепят стратиграфските ни наблюдения в сондаж, ситуиран непосредствено източно от нейния югоизточен ъгъл (**фиг. 350/** източно от номера 10 и 11). Последният прилепва от запад към западната стена на западния портик от втори период (**фиг. 377/1, 2**). Този участък от западната стена бил покрит с дебел пласт глина, оформяща ходовото ниво на трети период (**фиг. 378/10**), водещо към стълбището на северния портик от трети период (**фиг. 377/4**). След мощното земетресение в края на IV век падналите мраморни части на северния портик (**фигури 377/5, 378/5-7**) били покрити с дебел изравнителен пласт (**фиг. 378/9**). Така била оформена нова дневна повърхност на четвърти селищен период.

Сред малкото находки от базиликата се откроява мраморна плочка с надпис (**фиг. 379**)¹⁷³. Чете се: „На Сотерих“. Мраморът бил изгладен от всички страни. Липсват следи от прикрепване. Околоръстният текст огражда бръшлянов(?) лист. Само средата на страната с надписа е нагоряла, сякаш била палена свещ или горени семена. Надписът най-вероятно бил с възпоменателен характер. В Античността бръшлянът бил свързан с култа към Дионис, символизирайл верността и вечния живот. Името Сотерих било популярно в древна Македония (Sharankov 2020, 113). То се срещало поне до края на Античността. Така се казвал например ранновизантийски дипломат, който в средата на VI век (554-556) привлякъл алани в Северен Кавказ на страната на Империята срещу Персия (Akhmedov 2018, 520).

2.1.7. Раннохристиянска базилика (**фигури 13/СИ ъгъл на форума, 144/5, 177**)

Подобно на срещулежащата гражданска базилика (**фиг. 144/2**) и тази антична сграда пострадала при трасиране с булдозер на черен път в средата на миналия век. Пораженията са най-значителни в централната част на постройката по оста изток-запад, каквато беше посоката на пътя в участъка. На места е оцелял тухленият под на раннохристиянската базилика (**фиг. 385**).

Относителната хронология на терена с църквата е представена на **фигури 380-384**. Що се отнася до абсолютната, то разполагаме с няколко опорни точки. В първия пожар върху скалата (**фиг. 380/3**) открихме монета, отсечена в периода 168-149 г. пр. Хр.¹⁷⁴ В същия пласт намерихме парче от мегарски тип чаша с паралели в средата на II в. пр. Хр. Оловни тежести за прашка свидетелстват за вражеско нападение. Възможно е пожарът да е следа от римска атака след злощастната за македоните битка при Пидна. Най-младата монета в третия поред (отдолу-нагоре) пожар (**фиг. 380/23b**) принадлежи на император Клавдий (41-54)¹⁷⁵. Железни върхове на стрели подсказват пореден неприятелски обстрел. Допускам, че е причинил края на първи селищен период, когато, изглежда, възникнало брожение заради анексирането на Тракийското царство, васално дотогава на Рим. Хубава находка е бронзова висулка с форма на жълъд, която стратиграфски датираме около новата ера (**фигури 382/5a, 382A**).

След вражеската атака в края на III век, сложила край на втори селищен период, била изградена обществена сграда с почти квадратен план (**фиг. 386**). Нейните северна и южна страна били долепени от изток към източния зид на източния портик от втори период (**фигури 144/5, 387/2, 388/3**). В югоизточния ъгъл на постройката била вградена голяма каменна ара, осигуряваща стабилност предвид стръмния терен (спуска се от север на юг) и заварения дебел културен пласт, наситен с предходни градежи и техни рушевини (**фигури 389, 390**). Североизточният ъгъл, подложен на на-

¹⁷² Поредни полеви номера 574, 598.

¹⁷³ ПИН 93/2016 г.

¹⁷⁴ Пореден полеви номер 1021a/2018 г.

¹⁷⁵ Пореден полеви номер 1018/2018 г.

тиск от стръмния склон, бил подсилен по подобен начин чрез масивен каменен блок (фиг. 392/1). В строителната траншея на южната стена на обществената сграда (фиг. 388/3) намерихме монета, отсечена или при император Юлиан Апостат (361-363), или при неговия сродник и също езичник – узурпатора на източноримския трон Прокопий (365-366)¹⁷⁶. Следва, че обществената сграда била издигната чак след 361 година, което съвпада с теренните ни наблюдения за проточило се обновяване на форума през трети период, което не било завършено при земетресението в края на IV век. Склонен съм да допусна (на ръба на свръхинтерпретацията), че сградата била предназначена за езически храм – веднъж, заради Юлиан/Прокопий и втори път поради части на две статуи, които намерихме около нея в рушевините на трети период – едната лежеше в самия източен край на северния стилобат до въпросната сграда (фиг. 391), а втората – до нейния североизточен ъгъл, където останала под стълбище от четвърти/пети период, свързвало християнската базилика с хълма (фиг. 392). Наблизо до първата и в същия археологически контекст попаднахме на странен (поне за мен), бронзов съд(?), наподобяващ тиква (фиг. 393)¹⁷⁷. Евентуално култово предназначение на сградата би обяснило, защо именно тя била адаптирана за църква¹⁷⁸. Но изборът може да бил наложен по чисто практични съображения – имало място за апсидата за разлика от гражданската базилика, например.

Трансформирането на обществената сграда станало през четвърти период, тоест след 388 и преди 425 година. Църквата е сред малкото надеждно датирани раннохристиянски храмове в България, чиято хронология обикновено се защитава с паралели отблизо и далеч, с косвени писмени извори или с нестратифицирани находки и, за съжаление, с изразен стремеж за одревняване. Адаптирането на хераклеиската станало чрез добавяне на апсида (фигури 382, 386, 389/5)¹⁷⁹, на две надлъжни стени по оста изток-запад, оформящи трикорабен наос (фигури 380/10а, 10с, 382/10а, 385/3, 386), и подпорен зид, подсилващ заварените стени в долния край на тяхната суперструкция – вероятен опит за подсигуряване срещу ново земетресение (фигури 380/10, 382/10, 386, 390/3). Тези градежи били изпълнени с бял хоросан. Освен ломен камък в стените били вложени каменни сполии и отделни тухли и керемиди. На места е запазена вътрешна бяла хоросанова мазилка (фиг. 387/3). Липсват данни за преддверие през четвърти период, както и за външни входи освен унищожения с булдозер западен централен. Съдейки по следите от вход между северния и централния кораб (фиг. 390/4), такива свързвали последния и с южния кораб. Оцеляла на място база за вертикална подпора подсказва, че наосът бил разделен на три от две редици колони или стълбове (фиг. 390/5). Свързането на парчета от колони в насип край сградата е несигурно (фиг. 394). Иначе те се различават като размер (по-малки са) и материал (варовик вместо мрамор) от досега представените. Във вътрешността на сградата се натъкнахме на две неголеми анепиграфски ари (фигури 395, 396). Едната има плитко издълбаване на горната основа и била вероятно постамент за малка мраморна статуя, а другата – релефен растителен орнамент. Каменен фрагмент вероятно бил част от олтар или база за статуя, чийто надпис не достигнал до нас (фиг. 397). И трите ари открихме в преровен насип с рушевини на сградата. Предполагам, че първоначално стоели в обществената сграда. Още по-несигурно е, дали били преупотребени в църквата. Озадачава парче от дебела 0,20 м в варовикова плоча, върху чиято гладка страна са врязани два правилни плитки кръга – вероятни легла за колонки (фиг. 398). Намерихме го в разбъркан насип в западния край на наоса на църквата. Дали масивната плоча обслужвала култова практика? По нея липсваха следи от хоросан, за да допуснем преизползване в градежа на сградата. В югозападния ъгъл на базиликата и отново в пласт със силно нарушена стратиграфия попаднахме на малки мраморни профилирани колонки (фиг. 399). Най-вероятно те били част от олтарната преграда – между плочите на канцела. Във всеки случай, те не пасват за крака на плочата нито като здравина, нито като диаметър. Длъжен съм да подчертая, че разпознах раннохристиянската базилика като такава единствено по плана. Не открихме в нея находки, подкрепящи категорично тази идентификация.

През следващия пети селищен период (втора половина на V век, след 457 година) базиликата била удължена на запад чрез добавяне на двуделно предверие (пронаос), изградено от ломени камъ-

¹⁷⁶ Пореден полеви номер 1804/2019 г.

¹⁷⁷ ПИН 192/2018 г.

¹⁷⁸ В недалечния Филипи, например, трите коринтски храма на Капитолийската троица с хероон били наследени в края на V век от трикорабна раннохристиянска базилика (Zarmakoupi 2018, 283).

¹⁷⁹ Апсидата „възседнала“ (фиг. 390А) споменатия канал от първи(?) период (фиг. 389/1).

ни на глинена спойка (**фигури 26, 386**). Тогава било зазидано съседното от запад стълбище (**фигури 25, 386, 387/4**)¹⁸⁰. Вътрешността му била измазана с бяла хоросанова мазилка (**фиг. 25**) – вероятно единственият пример за използване на хоросан по това време в Хераклея. Но църквата била най-важната и може би единствената обществена сграда на останалите в западния град херклеяци. Подът на храма бил от преизползвани тухли на глинена спойка (**фиг. 385/4**), а покривът – керемиден (**фиг. 380/17**).

2.1.8. Канализация и водоснабдяване

Данните ни за канализацията на площада и прилежащи сгради преди трети период са малко и фрагментирани. Налице са примери, че Хераклея разполагала със зидани канали още през елинизма (**фиг. 160/3 = фиг. 148/16, фиг. 400/7**). Изглежда те били по-грижливо градени през първи и втори селищен период (тоест I в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.): **фигури 390А (= фиг. 389/1), фиг. 390/1 (= фиг. 382/11), фиг. 400/6**. В един случай каналът бил частично изсечен в скалата (**фиг. 202/6 = фиг. 204**).

Поправянето на форума през трети период (края на III – края на IV век), пострадал сериозно от силна вражеска атака в края на III век, включвало и мащабно обновяване на канализационната мрежа. Започнало изграждането на cloaca maxima, която трябвало да отведе околните отпадни води извън града (**фигури 85А, 144/7, 169/1**). Големият канал пресича под ъгъл заварения източен портик от втори период (**фигури 85, 85А, 144/7**). Пробивът в източната стена на портика бил допълнително подсилен (**фигури 166/2, 167**). Отвън (източно от портика) стените на канала били грижливо измазани и долепени до източната стена на портика, която била едновременно ремонтирана в горната част (**фиг. 401**). Строителната траншея за големия канал разрязала дневното ниво на втори период (съответно **фиг. 148/ и 7**). Върху свода на канала лежи мраморен праг в източния портик от използването му през трети период (**фигури 145, 401/7, 402/6**). Заварена стена от втори период била частично разградена, за да послужи като стъпало, убиващо нежелан устрем на водата в канала (**фиг. 402/3**). Каналът бил строен на сегменти, завършващи с прави отвесни стени (**фиг. 403**). Западно от източния стилобат височината на канала рязко пада, за да премине под павираната ара на форума, която лежи по-ниско от пода на източния портик. Успяхме да влезем в канала едва до въпросното снижаване, използвайки незатрупано пространство в горната му част¹⁸¹. Обезопасихме входовете на големия канал и на вливащия се в него по-малък с решетки, преди да продължим с проучването им, изискващо по-специални предохранителни мерки (**фиг. 404**).

Големият строителен изкоп за изграждане на каналите през трети период нарушил силно заварената стратиграфия. Все пак успяхме да се ориентираме в хронологията на структурите в сондажа ни източно от източния портик (**фигури 144, 400**). Най-ранният културен пласт тук е пожар на място, който установихме непосредствено източно от канала под номер **6** и до северната граница на сондажа (**фиг. 400**). В пожара лежеше сребърна монета на Хистиея на остров Евбея, отсечена в периода 196-146 г. пр. Хр.¹⁸². Възможно е разрушенията да отразяват римска атака след битката при Пидна. Монетата е *terminus post quem* за всички градежи в участъка. По-късно била положена улица запад-изток (**фиг. 400/8**), застлана с плочести камъни, свързани с глина. Тогава бил изграден тесен канал (**фиг. 400/7**) от каменни корита с дължина 0,70-0,80 м, споени също с глина. Синхронна с тях е стена на **фиг. 400/4**. Пожарът на този период бил преровен от строителите на следващия. Те извадили част от настилната на улицата, която покрили със свое глинено ходово ниво. То се разпростряло и върху каменния канал и заравнените рушевини. Тогава издигнали помещение от ломен камък на хоросан (**фиг. 400/10** – източното от двете помещения на **фиг. 144/8**). Силен пожар го застигнал. Образуван се дебел пласт от отухлен и полуотухлен кирпич с много керемиди. В рамките на досегашната относителна хронология на обект 2 (форум) би трябвало да говорим за края на първи период в средата на I век. Сетне херклеяци долепили от запад ново помещение до пострадалото (**фиг. 400/9**) – отново от ломен камък, но на жълт (вместо бял) хоросан. Тогава построили канал с тухлен под (**фиг. 400/6**), който прилягал плътно до западната стена на новото по-

¹⁸⁰ Вероятна причина за изграждане на заместващо го стълбище – северно от апсидата, от споллии и на глинена спойка (**фиг. 392/2**).

¹⁸¹ Видео за влизането може да се види на www.archaeologia-bulgarica.com На сайта е качена разнообразна информация за археологическото проучване на Хераклея от 2018 година насам.

¹⁸² Последователен полеви номер 1801/2018 г.

мещение. На север новият канал следвал трасето на елинистическото каменно каналче (фиг. 400/7), унищожавайки го. Следи от него регистрирахме източно от обществената сграда от трети период и под апсидата на раннохристиянската базилика от четвърти/пети периоди (фигури 389/1, 390А). Каналът и синхронните му градежи би трябвало да отнесем към втори период. Дневната повърхност от това време тук е разпознаваема по хоризонтирана ивица хоросан, която покрива и канала, и заварените, заравнени рушевини. Поредно опожаряване (в края на III век) връхлетяло тези градежи. След него, през трети период, били издигнати обществената сграда (фигури 144/5, 400/1) и засводените канали (фиг. 400/3, 11). Както се вижда (фиг. 404), те останали недовършени. Големият канал трябвало да продължи на изток до близкия край на незаливната тераса, под която до средата на XX век текъл ръкав на река Струма (фиг. 12). По ръба на тази тераса днес минава железопътната линия Генерал Тодоров (Припечане) – Петрич. Прави впечатление, че каналите и на елинистическа, и на римска Хераклея (в нейния център) били насочени към това място. То било най-близкото/удобното за отвеждане на отпадни води. Малкият засводен канал (фиг. 400/3) така и не бил включен/заустен в големия. Земетресението в края на IV век прекъснало строителството. Хераклеяци нямали възможност да възстановят за пореден път своя форум, и то след почти завършения му твърде дълъг и несъмнено финансово тежък ремонт. Те захвърлили в открития строителен изкоп счупени архитектурни елементи (корнизи с лъвски глави фигури 405/2, 411/4; база за колона; недовършен коринтски капител фигури 174, 401/6, 405/1, 406-407) и повредени скулптури (фигури 408-410; Vagalinski 2020, 28-34, figs. 31-34). След което се постарали да запълнят, доколкото могат, чрез насип строителния изкоп, за да си оформят терасовидна дневна повърхност. Засипването правели на полегати пластове от запад на изток (фиг. 411/5). Заедно с изхвърлените повредени архитектурни части (фиг. 411/4) било погребано и оголено при строежа на каналите помещение (фиг. 411/1) от обработени камъни на глинена спойка. Нему принадлежали дупки в скалата за питоси и дървени вертикални подпори. Постройката била опожарена в първата половина на I век според три монети¹⁸³ на Август и Тиберий, които намерихме в рушевините му заедно с оловна тежест за прашка. Изглежда пожарът отразява вражеско нападение, проведено вероятно в средата на I век, белязало края на първи период. Голяма мраморна скулптура от иконографския тип „тогатус“ била положена внимателно на дъното на строителния изкоп (фигури 144/9В, 412; Vagalinski 2020, 16-28, figs. 28-30). Покрили я с насип, върху който монтирали мраморно стълбище от споллии, осигуряващо им достъп до терасата на IV период източно от форума (фиг. 413). Най-долното стъпало е архитрав, взет най-вероятно от портик на форума (фиг. 414). Според Николай Шаранков текстът върху него датира от II век сл. Хр. и по-скоро от неговата първа половина. Част е от дълъг строителен надпис, от който днес е запазен изразът „всичко в сградата“. Подобно едновременно стълбище било изградено върху недовършения източен край на главния канал (фиг. 405/6). Подпорна стена осигурявала терасата от юг (фиг. 400/12). Участъци от лошо направени стени от ломени камъни на глинена спойка принадлежат на пети период (фиг. 400/13, 14). Любопитен предмет намерихме южно от главния канал в насип, съдържащ материали от различно време (късноелинистически и късноримски), като най-младите са монети от втората половина на III век¹⁸⁴ – оловен печат/копче(?) с ухо отзад за прикрепване, на чиято лицева повърхност е връзан знак, наподобяващ популярния в различни древни култури „трискел/трикрак“ (фигури 414А-В)¹⁸⁵. Символът (на слънцето?) е известен и от артефакти на антична Македония – монети на последните царе, където стои в центъра на македонски тип щит (Sekunda 2012, 22).

Вторият засводен канал (фигури 169/4, 388/2, 400/3) трябвало да поеме отпадни води от зидан канал на гърба на 15-те верижни помещения (фигури 144/4, 350/14). Последният, ориентиран запад-изток, приемал вода от канали север-юг на квартали, разположени по хълма като този североизточно от гражданската базилика (фигури 144/1, 350/17, 415/1, 3). Същата планировка установихме и на съседния обект 3 – околоръстни (запад-изток), „хоризонтални“ за склона канали и улици, и радиални, „вертикални“ по-малки канали и по-тесни стълбища, включващи се в основ-

¹⁸³ Поредни полеви номера 1512а, б, в / 2018 г.

¹⁸⁴ Поредни полеви номера 1437-1438 / 2018 г.

¹⁸⁵ ПИН 262/2018 г. Мекото олово е неподходящо за печат.

ните „горизонтални“¹⁸⁶. Естественият изявен наклон на терена от север на юг – не само по склона, но и на форума – улеснявал оттичането на каналите по гравитачен път. Когато ходовото ниво било повдигнато през четвърти период заради рушевините от земетресението в края на IV век, разбили арката, чрез която се зауствал дотогава посоченият канал север-юг, за да го вкарат отново, но на по-високо ниво, в събиращия хоризонтален канал (**фиг. 417**). Подът на последния е застлан с препотребени каменни плочи. Стените му били измазани отвътре с хидрофобна мазилка (**фигури 415/1, 417/1**). Такава е необичайна за канал. Наложена била от местоположението на този основен канал – над 15-те верижни помещения, които би наводнявал без това водоспиращо покритие. Локацията му, вероятно, определила и особеност на градежа – северната му стена била иззидана от ломен камък на хоросан, докато южната (откъм верижните помещения) била издигната от малки, плътно споени с хоросан, тухлички – много як градеж, устоял на времето (**фиг. 37/1**). Тухленото производство било скъпо, а елинистическата традиция в обработката на камък – силна. Затова в римска Македония прилагали пестеливо тухла в строежите (Evangelidis 2022, 173-175). Тухлената стена на хераклеийския канал отразява силна загриженост за форума, разположен под нивото на отвеждане на отпадните води.

Колектор за отпадни води бил изграден под югозападния ъгъл на гражданската базилика през трети период (**фигури 348А/разрез 4-4, 350/8, 361/5, 362/5, 362А**). Неговата каменна арка била построена без свързващо вещество. Хоросан използвали едва в долната част на стените му¹⁸⁷. Водата от колектора била пренасочвана рязко на юг към подземен канал, изграден по същия начин, но със значително по-малък размер (**фиг. 418, 419**). Налице е изместване на изток на осовата линия на канала. Дали причината била долепване към съществуващ канал, или прием за убиване скоростта на водната струя, ще разберем, ако проучим трасето му. Очаквам този канал да се влее в главния под арката на форума.

При положение, че cloaca maxima останала недостроена, би трябвало канализационната система от втори период да функционирала поне частично през трети период – особено старият главен канал. Каналът източно от форума е пример за такова логично преизползване (**фиг. 400/6**). Той пострадал едва през четвърти период от ями за грабеж на строителен период. Може да се заключи, че Хераклея разполагала с добра канализационна мрежа – особено през римската императорска епоха, което било обичайно за гръко-римските градове.

Водоснабдяването на града е слабо проучено. За елинистическия период разполагаме с едно съоръжение с хидрофобен под – щерна или водопровод (**148/22-23, 160/1, 1А**). По-късен е друг такъв под (**фиг. 382/12**). По-горе обсъдих две цистерни и един кладенец, използвани през втори и трети период (точка 2.1.4, помещение V; **фигури 201/долу, вляво, 271/6, 8, 274/1, 2, 274А-С; фигури 144/15, 200/15, 284, 285**). Цистерните били зареждани най-вероятно с дъждовна и подпочвена вода, докато кладенецът разчитал навярно и на приток от вътрешен оловен водопровод. Голямо помещение от трети период с хидрофобен под и стени също съхранявало вода (**фигури 144/10, 169/3, 172-174, 169В/4**). Басейн за вода проучихме и в жилищно-занаятчийския квартал северно от форума (**фигури 350/В, 420/1**). Той бил частично изсечен в скалата. Минимум „езикът“ в средата на щерната бил облицован с плочест камък и измазан с хидрофобна мазилка (**фигури 420, 421**). Водата в него служела вероятно за хигиенни и производствени нужди. Басейнът пострадал при вражеската атака в края на III век. До западната му стена, в която личеше окръглен отвор (**фиг. 420**), попаднахме на две водопроводни тръби с различен вътрешен диаметър – 0,255 м и 0,09 м (**фиг. 421**). Може би водоемът бил зареждан по едната (по-малката) и изпразван чрез другата. И в този случай, както на други места на форума, разполагаме с водопроводни тръби без следа от самите съоръжения. Не е възможно градът да разчитал само на дъждовна и подпочвена вода.

Къде обаче са големите снабдителни водопроводи/акведукти, каквито Хераклея притежавала без съмнение? Не сме попадали на тях вероятно заради фокуса на разкопките ни – централния площад, до който те не достигали пряко. Високо разположените извори в Беласица биха осигурили

¹⁸⁶ За обект 3 виж точка 2.2.2.

¹⁸⁷ Строеие с дялани добре напасвани камъни без свързващо вещество е елинистическа традиция. Тя властвала в римска Македония до края на I век (Evangelidis 2022, 173). Продължили да я прилагат и след това, каквото е този пример в Хераклея.

нужната питейна вода – гравитачно и на принципа на скачените съдове (**фиг. 3**). Разликата в надморската височина е достатъчна, за да запазят и Акропола на града. Местни жители ни разказаха за участъци от глинени водопроводи, които откривали в полето между планината и града, докато обработвали земята си. Така научихме и за извор на хълма Кожух, който изчезнал в средата на XX век след взривяване на източния му край, за да се набави инертен материал за насипа на близката железопътна линия. Тези сведения остават, засега, непотвърдени археологически.

2.1.9. Хронология и характеристика на централния площад

Хераклея Синтика била основана от македонски колонисти, а впоследствие принадлежала на римската провинция Македония. Редно е да сравняваме нейния централен площад с тамошните.

Елинистическата агора на Хераклея лежи на сравнително равно място, в подножието на нейния Акропол, в североизточния ъгъл на града в равнината и, много вероятно, непосредствено до синхронна източна крепостна стена (**фиг. 5**)¹⁸⁸. Изборът на терен за централния площад бил наложен преди всичко от релефа. Мястото е незаливна тераса спрямо течащата тогава непосредствено източно от него река Струма. То се извисява и над околния терен в южна и западна посока. От него се открива красива гледка към околните планини и две реки. Периферното разположение на агората улеснявало търговци и купувачи при влизането и излизането от нея през вероятна източна порта. Такова съчетание от функционалност и естетика е типично за елинистическата агора. Виждаме го в недалечни области като, например, градовете на Епир, повечето от които са основани в IV в. пр. Хр., подобно на Хераклея (Sielhorst 2016). За съжаление, археологическите данни за градоустройството през елинизма на по-близко разположените Амфиполис, Филипи, Тесалоника и Дион са оскъдни (Zarmakoupi 2018). През IV в. пр. Хр. в гръцкия свят се наложила ортогоналната планировка – особено за новоосновани градове като Хераклея (Sielhorst 2016, 658). Също очаквано е мястото на хераклейска агора да лежи на кръстовище на основните улици в града, както и на пътищата към него, подобно на други елинистически градове (Sielhorst 2016, 656). Задължителни са и обществени сгради като булевтерион, пританеи, стоа, храм и театър. Поне за последния разполагаме с епиграфско свидетелство (**фиг. 76A**) и предположение, че стоял непосредствено южно от площада (точка 2.1.3). Такова разположение виждаме в редица елинистически градове (Sielhorst 2016, 657, 661/3, 4, 5, 662/9; Zarmakoupi 2018, 283). Агората на Хераклея разполагала от самото начало, тоест от втората половина на IV в. пр. Хр., с подпорна стена, която подсигурирвала избраната тераса от север, запад и юг (**фигури 144/3, 12, 422A**). Все още не сме установили нейното източно трасе, защото успяхме да проследим само 42,11 м от южната подпорна стена¹⁸⁹. Съдейки по местонамирането на късноелинистическа мраморна контролна маса / στήκωμα, mensa ponderaria (**фигури 153-154**), както и по наличието на елинистически градежи наоколо, допускам, че източната граница на елинистическата агора минавала приблизително по средата на римския източен портик (**фиг. 422A**). Така размерите на агората били 56 м (север-юг) x около 56 м или площ от 3136 м². Тези стойности са сравнително скромни на фона на елинистическите агори в Епир, чиято площ варира между 1800 м² и 38000 м² – съответно, Butrint и Byllis (Sielhorst 2016, 661/4, 5). Иначе подпорни стени за площадните тераси са, разбира се, познати от елинистически градове предвид тяхната обичайна топография, доминирана от извисяващ се над околността Акропол (Sielhorst 2016, 661/3). Поначало терасирането на централните площади било елинистическа традиция (Zarmakoupi 2018, 294). Подземни канали били също обичайна част от инфраструктурата на елинистическата агора (Sielhorst 2016, 661/3). Хераклея не правела изключение (**фигури 148/16 = 160/3, 400/7**). Малък участък от калдъръмена настилка подсказва (**фиг. 273A/1**), че елинистическата агора била по-скромно обзаведена от наследията на форум. Примерите от елинистически Епир показват, че не бива да се абсолютизира тезата за квадратната форма на елинската агора и правоъгълната на римския форум, наложена още от Витрувий (Витрувий, книга V, глава I, 209). От представените десет епирски агори, шест имат подчертано правоъгълна форма, като съотношението на страните варира от 1:1,5 до 1:3 (Sielhorst 2016, 661-662). Все пак, хераклейска агора била квадратна, тоест следвала елинската традиция.

Вражеските атаки в края на IV в. пр. Хр., в средата на III в. пр. Хр., в 168 г. пр. Хр. (след битката

¹⁸⁸ За фортификацията на Хераклея виж точка 2.4.

¹⁸⁹ Нейният източен край попада под съвременен път.

при Пидна) и във втората половина на II в. пр. Хр. (след създаването на провинция Македония) не изместили агората. Неизбежните промени в нейния облик, наложени от тях и от адаптирането към римската власт след разгрома на Македонското царство, остават засега неуловими от археологическите проучвания. Изглежда нападението, провокирано от първата Митридатова война (89-85 г. пр. Хр.), довело до осезаемо пре моделиране на агората, проведено през първия селищен период (началото на 80-те години на I в. пр. Хр. – средата на I в. сл. Хр.). Очертава се площад с почти правоъгълна форма (**422В**). Промяната на площада била съпътствана с по-видимо прилагане на хоросан в площадните градежи в сравнение с предходните около 300 години.

Вторият селищен период (средата на I – края на III век сл. Хр.) донесъл най-сериозните промени в плана на централния площад (**фиг. 422С**). Изграден бил форум с правоъгълна форма, обграден от три страни със здрави портици, иззидани с хоросан и снабдени с мраморни стилобати – така нареченият *porticus triplex* – който бил римско нововъведение. Такъв получили през II век Тесалоника, Филипи и Дион (Zarmakoupi 2018, 292, 294). Западният и южният портик на Хераклея имали долен – подземен спрямо павираната ареа – етаж. Тази конструкция позволила увеличаване площта на форума на запад и на юг. Тя наподобява на криптопортика, който поддържал южния край на южната от двете тераси на форума на Тесалоника (Zarmakoupi 2018, 295). В него били разположени магазини, каквито имало и в портиците на Хераклея. Северната страна на форума била заета от верижни помещения, от които разкрихме отделни стени, затиснати от 15-те верижни помещения от трети период. Предназначението на стаите от втори период е неясно заради слабата степен на запазеност и смесения пласт около тях, съдържащ находки от късен елинизъм и Принципат¹⁹⁰. Склонен съм да отнеса следите от железодобив в пласта към първия отрязък от време, защото в Италия и римските провинции съчетавали форума със сакралното, докато в елинистическата традиция *area sacra* имала запазено място на Акропола (Zarmakoupi 2018, 294). Изглежда хераклеяци включили в новия форум елементи на дорийския ордер. Възможно е вражеската атака през 60-те години на II в. сл. Хр. да заварила строителството незавършено докрая. След нея форумът бил обновен щедро в коринтски стил. Към западния портик била долепена мощна стена, северно от която построили кладенец (фонтан?) (**фигури 144/14, 15 200/14, 15, 200А, 271/14, 280**).

Забелязва се известна синхронност по това време с развитието на форума на Филипи, който бил започнат в средата на I век при император Клавдий и завършен при императора философ Марк Аврелий (Zarmakoupi 2018, 280). Дали колонията била също атакувана по време на принципата на двамата, остава неясно.

Размерите на хераклеяския форум през втори период са 70,60 м (изток-запад включително източния и западния портик) x 61 м (север-юг, заедно с 15-те верижни помещения и южния портик), което прави площ от 4306,60 м² (**фиг. 422С**). Съотношението на късата към дългата страна не е 66% (две трети), както препоръчва Витрувий за римските форуми (Витрувий, книга V, глава I, 209), а над 86%. Формата на хераклеяския площад през Принципата е по-близо до квадрат, отколкото до правоъгълник. Възможна причина е комбинация от топографска приемственост с елинистическата агора и етнокултурната принадлежност на хераклеяския елит по това време. За сравнение, форумите на Тесалоника, Филипи и Дион по същото време били съответно 146 x 97 м (= 14162 м²), 97,26 x 48,28 m (= 4696 м²) и 58 x 68 м (= 3944 м²) (Zarmakoupi 2018, 294; Sève 2018, 314). Очаквано форумът на провинциалната столица бил повече от три пъти по-голям от хераклеяския, като първият бил застлан с тасоски мрамор, а вторият – с варовикови плочи. Впечатляващо е, че централният площад на римската колония Филипи надвишавал хераклеяския само с 10%. От своя страна, последният надминавал по размер този на Дион – официалния религиозен център на Македония от края на V в. пр. Хр. до края на IV в. сл. Хр. и римска колония от 32/31 г. пр. Хр. (Zarmakoupi 2018, 286-287)¹⁹¹. Без да абсолютизирам значението на тези цифри, Хераклея разполагала със сериозен финансов (и демографски?)¹⁹² ресурс през първите три века след Христа. Форумът на Хераклея надвишавал

¹⁹⁰ Виж точка 2.1.1.

¹⁹¹ Форумът на седалището на македонския койнон и втори по важност град в римска Македония – Бероя – е локализиран, но размерите му са неясни (Sève 2018, 314). Липсват данни за размерите на агората и форума на Амфиполис, който е най-подходящ за сравнение, намирайки се на устието на Струма.

¹⁹² Уместно е да цитирам Витрувий: „Размерът на форума трябва да съответства на броя жители, за да не се окаже твърде тесен или пустеещ поради липса на хора“ (Витрувий, книга V, глава I, 209).

площта на предходната му агора с около 27%. Логично е да допуснем, че римска Хераклея била по-голяма от елинистическата. Икономическите плюсове от включването на града в Римската държава, контролираща цялото Средиземноморие и прилежащите му райони, превъзхождали значително минусите от загубата на държавен суверенитет в 168 г. пр. Хр. и от пораженията от вражески нападения през периода втора половина на II в. пр. Хр. – средата на I век сл. Хр.

Мощната неприятелска атака в края на III век (след 282 година) оставила следи из целия форум. След нея хераклеяци започнали амбициозно възстановяване и обновяване на своя форум (**фиг. 422D**). Трите портика били възстановени със здрави елементи на архитектурния ордер от втори период. Рушевините върху ареата били заравнени и върху тях бил положен нов плочник от преизползвани варовикови плочи на предходния. Ходовото ниво било повдигнато с около 1 м. Двете цистерни в югозападния ъгъл на площада от втори период функционирали и през третия. До северозападния ъгъл на форума била издигната гражданска базилика. Най-вероятно заради нея бил добавен четвърти, северен портик, изграден от сполии. Графична възстановка на архитектурния ордер върху северния стилобат е представена на **фигури 423, 424**. Северната страна на новия портик била заета от новопостроени петнадесет верижни помещения. Полукръглият план на големите, нишите в северните стени на всички(?), цветната мазилка, олтарите, мраморната украса и облицовка насочват към тяхното религиозно предназначение. Едно от помещенията било със сигурност светилище на Немезида. В рамките на портика и непосредствено южно от него намерихме фрагменти от статуи и оброчни плочки¹⁹³, надписи и постаменти за скулптури, които подкрепят хипотезата за свещената функция на северния край на площада през трети период. Същата роля изпълнявала и северната тераса на римския форум на Тесалоника (Zargakoupi 2018, 268, fig. 3). Двете новоизградени сгради (гражданска базилика от запад и езически храм(?) от изток) затвърждават впечатлението за административно-политическия и представителен характер на северния дял на площада. Неговата търговска функция била осъществена в помещения на останалите три портика. Зариването през трети период на мраморното стълбище, свързвало помещение II на западния портик с ареата през дългия втори период, илюстрира промяна във функционалната организация на форума. Вероятно тя наложила съществено изменение в канализацията: нови, по-големи канали, колектор и cloaca maxima. Окуражителното императорско писмо от 307-308 година (**фиг. 8**) едва ли подсилило бюджета на хераклеяци, заделен за възстановяване на форума им. Финансов недостиг би обяснил проточилото се строителство. Изглежда то дори замряло за известно време, щом в базиликата работила пещ за стъкло.

Малкото находки от IV век върху форума внушават слабата му посещаемост. Силното земетресение в края на IV век (след 388 година) го заварило недовършен. Светилището на Немезида било сред малкото изключения. Природата сложила край на централния площад на Хераклея. Жителите му нямали ресурс да го възстановят. Те разграбили част от стените му, за да поправят своите домове. Разграден бил дори каменният свод на големия канал в участъка му извън портика. Особено желани били тухлите и неголеми дялани камъни. Петнадесетте верижни помещения по северния край на форума били превърнати в жилища. Вховете били стеснени за целта. Неудобните за адаптиране полукръгли помещения били изоставени. Масивните рушевини върху ареата с техните тежки за преупотреба архитектурни елементи (колони, архитрави, корнизи, капители) били покрити с насип, за да се осигури равна повърхност за ново по-високо ходово ниво. Дълбокият строителен изкоп източно от форума заради cloaca maxima бил частично засипан и терасиран. Стълби от преизползвани дялани камъни водели от бившия източен портик до тази по-нискостояща тераса. Тя била защитена от юг с коса подпорна стена, издигана на глинена спойка (**фиг. 422/лилаво**). Но като правило, ремонтите били изпълнени с хоросан. В тази строителна техника била пригодена обществената сграда (езически храм?) до североизточния ъгъл на форума за раннохристиянска църква (**фиг. 422/лилаво**) – задължителна постройка в градовете на Империята след окончателната победа на християнството, обявено малко преди земетресението за единствената официална религия. Изглежда трикорабната раннохристиянска базилика била единствената обществена сграда за стресираните хераклеяци, които преживели земетресение с последващо тежко наводнение. Именно нейните стени били измазани отвътре с хоросан. Гражданската базилика била превърната в стопан-

¹⁹³ За тях виж точка 6.

ско помещение с частично възстановен покрив. В бившите южен и западен портик били издигнати не особено прави стени, оформящи нови жилищни и стопански помещения. И тук заварените рушевини били засипани. „Помогнала“ и мощната речна вълна, отложила глина и пясък. Ако се съди по размаха на ремонта и изкопно-засипващата дейност, мнозина останали в града. Сред тях имало и заможни люде според златната верижка, която намерихме (**фигури 82, 83**). Вероятно имали вяра, че постепенно ще възстановят града, с който все още свързвали своето и на децата си бъдеще. Двете цистерни също били засипани. Канали, обаче, били поправени и съобразени с по-високата дневна повърхност (**фиг. 417/3**). Организиран живот продължавал през четвърти период в загубилата своя блясък Хераклея.

Надеждата траяла кратко. Скорошно силно земетресение след 425 година прекършило коравия дух на хераклеяци, опазили града си от вражески набези стотици години. След кратко прекъсване животът в централната част на града бил възобновен (след 457 година; **фиг. 422/кафяво**), но само частично и в много скромна форма: бедни жилища в някои от петнадесетте верижни помещения и в портиците на форума. Само раннохристиянската трикорабна базилика била удължена на запад през пети период, но и тя – със зидария на глинена спойка. Стените отвътре обаче били отново измазани с бял хоросан. Пръснатите из рушевините в ниското хераклеяци и тяхно ядро на Акропола търсели вяра и място за единение, за да продължат напред. Църквата се превърнала в единствената организираща сила и упование за редовите жители на Империята извън нейните най-големи градове в трудните V-VI век, наситени с вражески атаки и тежки природни катаклизми. Форумът бил окончателно запуснат. Хераклеяци погребвали своите близки на него и в предпочитана близост до църквата си. Антропологичният анализ потвърждава трудното им битие. Ново силно наводнение от околните две реки засипало ниската част на Хераклея. Животът в нейния съсипан център угаснал в края на V век. Още през VI век теренът се превърнал в кариера за строителен материал за живеещите на Акропола, за римския съперник на македонска Хераклея – Партикополис (под днешния град Сандански) и така – до наши дни. Същата незавидна съдба сполетяла редица ранновизантийски градове: земетресение – наводнение – запустяване – кариера¹⁹⁴.

2.2. Жилищни квартали

2.2.1. Северно от централния площад (**фигури 13, 124/1, 350, 422**)

Лежи в най-долната част на югоизточния склон на хълма Кожух североизточно от и непосредствено до гражданската базилика (**фигури 10, 12**).

Най-ранните, запазени на място, следи от живот принадлежат на първи период. В скалата били оформени цокли на стени, които били надзидани във височина с ломен камък на глинена спойка (**фигури 425/1а, 427, 428/3**). Меката материкова скала била грубо изравнена. В нея били вкопани ями с различен размер и дълбочина (**фиг. 431**). Тяхното предназначение е неясно.

Производство на тъкани през втори период установихме по стотиците керамични тежести за тъкачен стан (**фиг. 431А**). Изработвани били също глинени лампи според калъпи, които намерихме (**фиг. 432**; Cholakov 2015, 126). Впечатлява разнообразно производство на глазирани теракоти, доказано чрез калъпи, които открихме (**фигури 433-436**; Cholakov 2015, fig. 1/1, 2, 5, 6). Формите са маски, цели фигурки, бюстове, плочки с релефи. Дионис и неговата свита били любима тема (**фигури 437-443**; Cholakov 2008). По една от теракотите беше установено оцветяване с така наречената „египетска синя“ боя. Смята се, че тя била първият синтетичен пигмент, създаден в древен Египет. Римляните го наричали саeruleum (Витрувий, седма книга, глава XI, 317). Пигментът бил скъп (Neukova 2015, 162). Изглежда хераклейските теракоти били търсени на пазара, щом техните производители влагали скъпи консумативи. Театрални маски допълват епиграфските данни за наличие на специална сграда за въпросните представления (**фигури 444-446**). Теракотени изображения на божества (**фигури 447, Нике**¹⁹⁵; **448, Асклепий(?)**¹⁹⁶; **449(?)**, владетел (**фиг. 450**), Тракийския конник (**фигури 451**,

¹⁹⁴ Ще се ограничи с пример от провинция Македония – Apollonia в Епир (Sielhorst 2016, 661/3).

¹⁹⁵ ПИН 147/2012 г.

¹⁹⁶ Липсва тоягата с увитата змия. Допускам, че не е оцеляла до нас, бидейки допълнително залепена до дясната ръка. Липсата на глазура предполага още, че процесът по изработката на фигурката не бил завършен, когато градът бил връхлетян от вражеска атака в края на III век.

451A), частни(?) лица (**фигури 452**¹⁹⁷, **453**¹⁹⁸) и гротески (**фигури 454-456**)¹⁹⁹ илюстрират богатия репертоар на хераклейте керамисти през втората половина на III век. Той от своя страна подсказва успешен пласмент на тяхното теракотено производство. Търговският успех имал, разбира се, своята цена, както при всеки преимуществено физически труд – здравето. Глазурите, които използвали хераклеите грънчари, били оловни, а те тровели човешкото тяло (Nejkova 2015, 163). Две мраморни оброчни плочки на Херакъл (**фиг. 457**) и Артемида (**фиг. 458**) от същия пожар в края на III век разкриват очевидна разлика в уменията на местните каменоделци. Растителният орнамент по рамката на добре изработената плочка на Зевсовия син е характерен за хераклеяско ателие (Sharankov 2020, 102, # 76). Несъразмерната фигура на богинята издава по-скоро обучаващ се, отколкото некадърен скулптор. Иконографията на първата плочка принадлежи на типа „Херакъл прави жертвоприношение“ (Рабаджиев 2015, 261). Що се отнася до Артемида, тя е представена като ловджийка – силно разпространен иконографски тип в римска Македония, включително на Средна Струма. Той бил създаден през елинистическия период и се запазил до III-IV в. сл. Хр., както е и нашият случай – втора половина на III век (Chatzinikolaou 2018, 370). Хераклеяското изображение не включва елементи, които се свързват с влияние от страна на култа на тракийската Бендида – копие и разголена гръд (Chatzinikolaou 2018, 371). Споменатият по-горе (точка 2.1.8) басейн би могъл да служи както за щерна, така и като производствено съоръжение, предвид практикуваните наоколо занаяти (**фигури 350/В, 420/1**). Допусках, че в него са пречиствали глина за нуждите на грънчарите (Vagalinski 2015, 93). Химичен анализ на оцветявания в една от ямите в басейна (**фиг. 420/1**) разкри наличие на минерала хромит ($FeCr_2O_4$)²⁰⁰. От него може да се получи пигмент за стъкло, глазури, бои, както и окислител за дъбене на кожи. Само че глазурите на хераклеите теракоти били оловни. Хромитът се среща в магмени скали, а хълмът Кожух е именно вулканит (виж точка 1.1.). По-вероятно въпросната проба е част от скалата, в която бил вкопан басейнът. Анализ на оцветявания в ямите от първи период (**фиг. 431**) установи, че те са резултат на естествени процеси²⁰¹. Накратко, липсват основания за свързване на басейна и ямите наоколо с боядисване. Изглежда водоемът обслужвал битовите потребности на живеещите и работещите наоколо. Дали и доколко щерната подпомагала труда на грънчари и тъкачи, остава под въпрос. Помещенията били изградени от камък, споен със здрав бял хоросан. Във височина стените били издигнати преимуществено с кирпич. Форматите, които установих сред опожарени в края на III век стени, са: 0,32 м (запазена дължина) x 0,31 м (ширина) x 0,08 м (дебелина); 0,26 м (запазена дължина) x 0,155 м (ширина) x 0,08 м (дебелина); 0,43 м (дължина) x 0,13 м (ширина) x 0,07 м (дебелина); 0,27 м (дължина) x 0,13 м (ширина) x 0,07 м (дебелина); ? (дължина) x 0,17 м (ширина) x 0,07 м (дебелина) (**фигури 459-461A**). Налице е стандартизация, разкриваща професионално производство: дебелината е около 0,07-0,08 м; в един случай ширината е двойно по-малка (0,31 м : 0,155 м), което улеснява задължителното „разминаване“ на фугите, за да е стабилен градежът; еднаква ширина (0,13 м) при различни дължини. Според Витрувий гърците строяли с квадратни кирпичи, докато римляните използвали така наречения „лидийски“ формат, дълъг стъпка и половина (тоест 0,44 м) и широк една стъпка (сиреч 0,2957 м) (Витрувий, втора книга, III.3, 198). Ясно е, че форматът на хераклеите кирпичи през III век не бил гръцки, но и не следвал „лидийския“ размер. Около 400 години по-рано, през късния елинизъм, хераклеици градели с квадратни кирпичи, и то от вида пентадорон, който бил предназначен за обществени сгради (**фиг. 153**). Изводите са два: агората била на същото място, на което днес виждаме римския форум на града; хераклеици заменили елинския квадратен формат кирпич с правоъгълния римски. Покривите на къщите в тази част на Хераклея през втори период (по-точно през III век) били керемидени. Тесни

¹⁹⁷ Портретът е публикуван като „глава на Дионис“ (Cholakov 2008, 69/33).

¹⁹⁸ Прическата напомня на фризура на Помпея Плотина – съпругата на император Траян (98-117). Тя била популярна заради своята загриженост към редовите римски поданици. Благодарение на нея били овладени крайности на прокураторите, отговарящи за събиране на държавните данъци. Едрите черти също са близки до лицето на императрицата <https://www.worldhistory.org/image/2211/plotina/>

¹⁹⁹ Фигурите-гротески (метални или теракотени) служели като апотропеи, тоест отблъскващи злото. Те били свързани с личния, а не с обществения живот. Затова ги откриваме в частни жилища на древните хора.

²⁰⁰ Изследването беше извършено през 2013 година от инженер Пламен Бонев в лабораторията на НАИМ-БАН със спектрометър EDX 720.

²⁰¹ Анализът беше осъществен през 2013 година от проф. Александър Султанов от Минно-геоложкия университет в София.

каменни стълбища между тях водили нагоре по хълма (фиг. 416/4). Улица, следваща очаквано хоризонтал на хълма, допълва представата ни за инфраструктурата на квартала (фиг. 350/18). Нейният подпорен южен бордюр бил изграден от споллии и ломени камъни, споени с глина (фиг. 415/2). Платното на улицата било оформено чрез изравняване на скалата и последващо покриване с трамбована глина. Изсечен в скалата канал север-юг извеждал мръсната вода в южна посока. На места открихме следи от питоси, чиито дъна били фиксирани в ями, издълбани в скалата (фиг. 462). Един от тях беше оцелял в ъгъла на помещение (фиг. 463) по време на вражеска атака в края на III век (фигури 425/7, 428/7, 429/4). Съдът хранилище беше празен. На плещите се четат отпечатан надпис – реклама на производителя му: Διονυσίου ποίημα („произведение на Дионисий“) (фиг. 464)²⁰². Атакуващите Хераклея след 282 година използвали обсадни метателни машини според каменна топка, паднала непосредствено до западната стена на басейна (фиг. 465). Тя тежи 7,5 кг или около 30 римски фунта (фиг. 466), което е сравнително малко тегло при диапазон на римските каменни снаряди от 4 до 360 фунта или почти до 118 кг (Витрувий, десета книга, глава XI, 439-440). Очевидно, крепостна стена опасвала и ниската част на римския град, а не само Акропола. Според копийния връх в помещение III на западния портик на форума (фиг. 247) нападателите, изглежда, успели да я преодолеят, което довело до улични боеве в центъра на града. Такъв сценарий би обяснил повсеместното опожаряване, въпреки че не намерихме върхове на запалителни стрели. Но кои били успешните агресори? В запазените писмени извори липсват сведения за нахлувания на варвари по това време в Македония. Що се отнася до археологическия запис, то в близко разположения Никополис ад Нестум (край село Гърмен, община Гоце Делчев) е установен пожар с монети на император Проб (276-282)²⁰³. Известни са монетни съкровища на юг от Долен Дунав с близка датировка: четири находки от Северозападна България, 276-282 г.; Плевенско, 276-282 г.; Плевен, 280-282 г.; Шуменско, 276-282 г.; Свищов, 280 г.; село Габрово, Благоевградско, 276-282 г.; село Таваличево, Кюстендилско, 280-282 г.; Бояна/София, 276-282 г.; Пловдивско, 276-282 г.; две находки от Трънско, 276-282 г.; „Македония“, 276-282; Хасковско, 283-285 г.; Пловдивско, ранна 282 г.; край Серес, 283-285 г. (Touratsoglou 2006, cat. # 510-524, 537-539). Възможно ли е опожаряването на Хераклея да е било предизвикано от вътрешен за Империята конфликт? Нека разгледаме събитията около замаяната на Проб от Кар. Проб бил признат за император в цялата държава. Бил способен администратор и отличен пълководец. Налагал твърда дисциплина сред армията и управляващия елит. Доверявал се напълно на своя преториански префект Кар. Затова бил изненадан от обявяването на последния за император, сторено от преториански части, дислоцирани в провинциите Норик и Реция. Скоро след периода края на септември – началото на октомври Проб бил убит от разбунтували се войници край родния му дунавски град Сирмимум (днес Сремска Митровица, Сърбия). Кар дори не благоволил да стигне до Рим, за да потърси взаимодействие със Сената. Той обявил за цезар своя по-голям син Карин, когото изпратил да усмири германи, застрашили рейнската граница. Самият Кар с по-малкия си син Нумериан отблъснал сармати на дунавския лимес в рамките на двете панонски и двете мизийски провинции. Тези бойни действия били далеч от Хераклея. Както споменах, липсват данни за вълнения в Македония (и околните римски провинции) при налагане властта на Кар, но не бих изключил такива. Вътрешното положение се изострило след смъртта на императора, убит в началото на юли 283 година от мълния на Горен Тигър след успешно завземане на сасанидската столица Ктезифон. Битки между наследника Карин и претендента Диоклециан се водели през лятото на 285 година на Балканите в района на днешна Източна Сърбия. Важна подробност е, че долнодунавските легиони (Първи Италийски, Пети Македонски, Единадесети Клавдиев и Тринадесети Близнак) подкрепяли Диоклециан, докато ударният мобилен полеви корпус (comitatus) заедно с военни части от Рейн и Реция (включително Трети Италийски легион) стояли зад Карин. Водовъртежът на такова мащабно силово противопоставяне би засмукал и двата южнобалкански града – Хераклея и Никополис ад Нестум. Убийството в края на август/началото на септември 285 година на надделяващия военно Карин отпушило вълна от омраза, която също би могла да помете двете селища (Kreucher

²⁰² Надписът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

²⁰³ Непубликуван отчет за разкопките в града през 2021 година, изнесен на 08.03.2022 година пред Секция „Антична археология“ на НАИМ-БАН от ръководителите на археологическото проучване – доцент д-р М. Ваклинова и Ц. Комитова.

2003, 132, 182, 183, 185, 245; Altmayer 2014, 59, 62, 64-66, 71, 74, 120, 173-176)²⁰⁴. Продължавайки с догадките и навлизайки в подвижните пясъци на свръхинтерпретацията, допускам, че споменатото писмо на Галерий и Максимин Дая (307-308 година; **фиг. 8**) цели да окуражи хераклеЙци във възстановяването на града им, пострадал от военни части на Карин. Нужни са нови археологически и, дай боже, епиграфски свидетелства за случилото се около 280 година в районите на Средна Струма и Средна Места. Засега хипотезата за вътрешни междуособици остава възможното обяснение за сътресението там.

Производството на тъкани, теракоти, лампи и битова керамика продължило през трети период (края на III – края на IV век). Основното обновяване на пострадалия форум обхванало и съседния му от север квартал. Построен бил канал изток-запад, улавящ отпадните води по склона (**фигури 350/14, 415/1**). Той бил измазан отвътре с хидрофобен хоросан – необичайно за канал – за да не наводни издигнатите с него петнадесет верижни помещения, облягащи се о тухлената му южна стена (**фиг. 37/1**). Пострадалите от вражеската атака къщи били поправени, като хоросанът бил по-слаб от използвания през втори период. Мнозина търсели сигурност зад крепостите стени и кварталът се разраснал на север по склона. Скалата била обичайно терасирана, а кирпичени градежи традиционно възсядали каменни цокли на стените. Отново били използвани сполии (**фиг. 467**). Сред тях забелязваме римо-дорийски капител (**фиг. 468**)²⁰⁵. Дълбок, надлъжен жлеб в първото стъпало на стълбището, водило от форума към квартала, служел за отводняване (**фиг. 24**)²⁰⁶. В квартала намерихме много тежести за стан и костени игли за коса. Последните били удобни и за премахване на нежелани възли. Допускам, че местните тъкачки били организирани в манифактура, каквито били разпространени в късната Римска империя (Wild 1976). Земетресението след 388 година нанесло тежки поражения и на квартала (**фигури 425/9, 428/9, 429/7**). В рушевините попаднахме на глинена тръба²⁰⁷ с два срещуположни отвора в стените (**фиг. 468A**). Формата напомня на тръбите в хипокаустно помещение, носещи загрявания отдолу под (*suspensura*). Досега не сме намерили баня, каквато градът несъмнено имал. Тръбата била преизползвана в квартала с друга цел.

Животът в квартала бил възстановен на едни места (**фиг. 425/10, 428/10**), а на други – не (**фиг. 429**). Производството на теракоти било преустановено. Тъкването продължило, но вероятно с по-малък капацитет. Делът на каменни тежести за стан нараснал чувствително спрямо глинениите. Заради рушевините от земетресението дневната повърхност била повдигната спрямо предходната. Това принудило хераклеЙци да разбият тухлената арка на канал от трети период, за да вкарат в обмания канал своя, повтарящ трасето на предходния (**фигури 416/3, 417/2, 3**). Поддържането на канализационна система, макар и в съкратен вариант, разкрива, че Хераклея запазила донякъде своя градски облик след мощния земетръс в края на IV век, довел до отказ от форум. Ремонтите били изпълнени преимуществено с хоросан, ломен камък и кирпич. Находки от хромели допълват представата ни за обичайния бит на хераклеЙци в залеза на техния град (**фиг. 469**)²⁰⁸. Схематично изработена бронзова фигурка на Хермес (**фиг. 470**)²⁰⁹, която намерихме в рушевините на четвърти период (**фиг. 425/11**), повдига въпроса: Имало ли езичници сред хераклеЙци около 425 година, след която второ мощно земетресение довършило града? Допускам, че такива се запазили поне дотогава. Първо, защото тежкото ежедневие след катаклизма в края на IV век би трябвало да притъпи предходната религиозна ожесточеност, довела до разрушаване на светилището на Немезида в началото на 80-те години на IV век (Vagalinski et al., in the press). И второ, процесът по налагане на християнството като единствена религия в Империята продължил през цялата първа половина на V век, особено в райони, отдалечени от големите градове.

Кварталът бил напълно изоставен през пети период. Второто земетресение през втората четвърт на V век съкратило рязко броя на жителите на Хераклея, особено в нейния бивш център в ниската част на града.

²⁰⁴ Карин бил убит от свой ревив трибун след военна победа над Диоклециан на река Морава. Последвалите събития сочат, че претендентът успял да привлече на своя страна част от висшите офицери на Карин, включително преторианския му префект.

²⁰⁵ За тях виж по-горе **фигури 204, 206, 220-222**.

²⁰⁶ Идея на архитект Милена Каменова.

²⁰⁷ ПИН 142/20.07.2012 г.

²⁰⁸ ПИН 96/13.07.2012 г.

²⁰⁹ ПИН 40/06.07.2012 г.

2.2.2. Източно от централния площад (обект 3)

Обектът е разположен североизточно от централния площад (фигури 17/III, 471, 472).

Тънките културни пластове в съчетание с вековно интензивно обитаване на мястото ни затрудниха, докато изяснявахме неговата хронология (фигури 473, 474). Разграничаването на културните напластявания се усложняваше и заради така наречената „обърната стратиграфия“²¹⁰, създадена от свличания по стръмния склон и допълнително вкопани гробове (фигури 475-477). Планировката съвпада с тази на предходно обсъдените жилища (точка 2.2.1). Тя е най-подходящата предвид релефа. Същата е и хронологията. И тук намерихме следи от насилие в края на първи период, настъпил в средата на I век – върхове на стрели и оловни тежести за прашка.

Находки от глинени тежести за стан, хромели, каменен мортарий, костени игли за коса, отделни пръстени, мъниста и стъклени гривни, малобройни фрагменти от теракоти и повече от глинени лампи издават жилищен характер на разкритата архитектура. Три цели глинени лампи хвърлят светлина върху търговията и производството в Хераклея. Първата била създадена около новата ера в Атика (фиг. 478)²¹¹. Втората била внесена от Средна Италия в периода I – средата на II век (фиг. 479)²¹². Изображеният върху диска орел бил символ на Юпитер. Третият екземпляр е местно подражание от III век на атически образци (фиг. 480)²¹³. Различава се еротична сцена в релеф – гола жена седи гърбом върху полегнал мъж. Парче от глазирана теракота носи надпис в релефна *tabula ansata* (фиг. 481):

Πρωτᾶ
Μεν(---)

Възможно е надписът да разкрива името на производителя („Протас, син на Менандър/Менон?“) или да представлява цитат от известен литературен текст (πρωτᾶ μέν...), използван като търговска марка²¹⁴.

Впоследствие сред развалините на квартала били вкопани погребения. Проучихме дванадесет гроба (фиг. 475). Гробните съоръжения са изградени от грубо одялани ломени камъни (най-вероятно взети от околните заварени градежи), тухли и керемиди със или без глинена спойка. Понякога късите страни не са затворени (фигури 482-485). Гробовете съдържат от един до три индивида. Поне един бил използван като семеен гроб, ако се съди по струпаните човешки кости в краката на последния погребан (фиг. 486, 486А). Починалите били положени по гръб в изпънато положение. Като правило ръцете били поставени покрай тялото или върху таза. Главата на погребаните беше с азимут 220-230 градуса, което е максимално допустимото сезонно отклонение от християнската ориентация (270 градуса). Липсваше какъвто и да е гробен инвентар – факт, насочващ към раннохристиянски погребален обред на бедно население. В таза на погребан намерихме железен връх на стрела, която е възможна причина за смъртта му. Релефен печат с кръст открихме върху една от покривните керемиди (фиг. 484А). Теренът бил обитаван през четвърти период (фиг. 473/10). Погребалният обред и стратиграфската позиция на погребенията ги определят като раннохристиянски. Те били извършени след четвърти период – най-вероятно през втората половина на V век. В некропола установихме костни останки от най-малко 18 индивида. От тях 12 индивида (66.67%) са подрастващи и 6 (33.33%) се определят като израснали индивиди над 18-20 години. Възрастовото разпределение на индивидите в детска възраст показва наличие на две кърмачета – новородено и дете на възраст до шест месеца. Три деца били на възраст от 3 до 6 години включително. Пет деца били на възраст от 8 до 14 години включително. Един индивид бил в юношеска възраст. От индивидите над 18-20 години, четирима били в млада възраст (*Adultus*) и един на възраст 50-60 години. Сигурно разпознатите полово индивиди били мъже. Ръстът е определен при двама млади мъже – висок (175 см) и среден за Античността (169 см). Общо здравословното състояние на индивидите от скелетната популация може да се оце-

²¹⁰ С този израз се обозначава теренна ситуация, при която по-млади пластове/находки лежат под предхождащи ги във времето. Причините са природни (например, свличания на земята маса) или човешки (изкопи/вкопавания).

²¹¹ ПИН 113/2011 г.; тип XXI (# 146) по Кузманов / Минчев 2018.

²¹² ПИН 27/2011 г.; тип XXIV (# 151) по Кузманов / Минчев 2018.

²¹³ ПИН 25/2011 г.; тип XXII, вариант 3 по Кузманов 1992.

²¹⁴ Надписът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков.

ни като влошено, съдейки по: възрастовото разпределение на погребаните; голямото разпространение на хипоплазия на емайла, насочващо към възможни периоди на затруднен растеж; наличието на *cribra orbitalia*, отново разкриващи периоди на дефицит в развитието на индивидите, свързващ се с неправилно хранене и развитие на вътрешни паразити – състояния, водещи до анемия и зъбен кариес. Колапсът на Хераклея след второто земетресение през втората четвърт на V век личи ясно в този некропол, сврян сред нейните развалини в бившата централна зона на града.

2.2.3. Западно от гражданската базилика (фигури 350/1, 487)

Тук проучихме няколко жилища от различни периоди на града, разположени на тераси в долния край на хълма.

Най-ниско лежащото сред тях имало за под изравнената скала (487/1)²¹⁵. Вътрешната му дължина по оста изток-запад е 4,20 м. Трите му стени имали за цокъл изсечената скала, а нагоре били надзидани с ломени камъни на хоросанова спойка. Хидрофобна мазилка ги покривала отвътре. Тя вероятно ограничавала влагата от мократа скала. В североизточния ъгъл на помещението разкрихме яма в скалата (дълбока 0,60 м, диаметри от 0,64 м горе до 0,54 м долу). От съседните стени към нея водят два улея (фиг. 488). Предполагам, че те отвеждали влагата от скалата. Три монети в опожарени рушевини на помещението били отсечени в периода 41 г. пр. Хр. – 68 г. сл. Хр.²¹⁶ Най-вероятно, пожарът бележи края на първи период в средата на I век.

Глиненият под на следващото помещение от север лежи на кота 92,75 м (фигури 487/2, 489). Стените му били издигнати с ломени камъни на глинена спойка. Запазено е дъното на питос, леко вкопан в пода. В него намерихме силно износен кътник на човек над 30 години, както и костен ашик за игра²¹⁷. В пожара на жилището открихме силно окислена / нечетима монета с дебело елинистическо ядро²¹⁸, както и цяла глинена късноелинистическа лампичка²¹⁹ (фиг. 490). Тя принадлежи на така наречения „ефески тип“, произвеждан в Мала Азия, който станал популярен в континентална Гърция в периода последна четвърт на II – първа четвърт на I в. пр. Хр. (Кузманов / Минчев 2018, 50). Три такива лампи намерихме на форума в пожар от времето около Първата Митридатова война (фигури 234-236). Най-вероятно жилището пострадало при същото вражеско нападение. Следа от него е и поредната бадемовидна оловна тежест за прашка без надпис или изображение, която открихме в пожара върху подовото ниво (фиг. 491)²²⁰. Тя тежи 84,22 г, което предполага обхват около 120-130 м при скорост около 32 м в секунда (Paunov / Dimitrov 2000, tables 1-2). И понеже допускам, че нападателите били траки, е редно да спомена, че те ползвали успешно прашки срещу свои противници. Талантливият атински пълководец Ификрат успял в 390 г. пр. Хр. да устои на одриски прашкари, само защото наредил пленени одриски пред челните си редици, което принудило техните съплеменници да спрат стрелбата. Тракийски прашкари се биели на страната на Помпей в 49 г. пр. Хр. срещу Цезар (Paunov / Dimitrov 2000, 44). Като правило публикуваните антични оловни ядра за прашка, намерени в България, нямат ясен археологически контекст. Така тяхната датировка остава несигурна, както и тяхното обвързване с конкретни исторически събития, познати от древните писмени извори. Находките от Хераклея Синтика са положително изключение, защото произхождат от археологически комплекси, проучени от археолози. За съжаление, нито една от тях досега не носи надпис или изображение, които биха увеличили тяхната информационна стойност. Под подовото ниво на това късноелинистическо жилище с подово ниво на кота 92,75 м (фиг. 489) попаднахме на предходно жилище със стени от ломени камъни на глинена спойка и покрив от тегули без следи от обмазване. Според пръснатите въглени в неговия културен пласт, то също пострадало от огън. В заравнените му развалини открихме: парчета от чернолакова елинистическа керамика, включително дръжка от кантарос и рисувана в стила West slope (виж фигури 129-133); окислени, неразпознаваеми монети с дебели елинистически ядра; глинени капаци на питоси с вдлъбнатини за пръстите; малки глинени пирамидални тежести за тъкачен стан. Стена от керамичен съд с релефна

²¹⁵ Котата на този скален под е около 90,90 м.

²¹⁶ ПИН 536, 538, 539/2014 г.

²¹⁷ ПИН 411/2014 г.

²¹⁸ Пореден полеви номер 532.

²¹⁹ ПИН 406/2014 г.

²²⁰ ПИН 405/2014 г.

украза принадлежи на така наречените „мегарски чаши“, правени в калъп (фиг. 492). Тези малки полусферични съдове били луксозна стока в Средиземноморския свят през III-I в. пр. Хр. Смята се, че ранните екземпляри носели растителна украса, а късните – фигурална (Południkiewicz 2011, 425). Подобен фрагмент е датиран в II в. пр. Хр. на тракийското светилище край село Бабяк, община Белица, Горна Места (Тонкова / Гоцев 2008, с. 72).

Следващото във времето жилище има глинено подово ниво на кота 93,17 м (фиг. 489). В опожарените му развалини намерихме двете плочи на хромел (фигури 487/3, 489, 493). От пожара са разпознати две монети, пуснати в обръщение в 4-14 г. сл. Хр. и във втората половина на I век²²¹. Вероятно разрушението било резултат от обсъдената по-горе вражеска атака през 60-те години на II век (костобоки?). Глинени калъп за производство на лампи с релефно изображение на орел с разперени крила доказва местно керамично производство през първа фаза на втори период, тоест, средата на I – средата на II век (фиг. 493A)²²². В случая, то имитирало италиански първообрази (фиг. 479).

Най-младото и най-високо разположеното сред четирите жилища, западно от гражданската базилика, разкопахме частично (фигури 487/4, 489/93,64). За разлика от предходните, неговите стени са иззидани с хоросан. В градежа били вложени и споллии – парчета от хромели. В пожара на жилището намерихме разнообразни находки: хромел (фигури 494, 495); двадесет и една глинени пирамидални тежести за вертикален, тъкачен стан (фиг. 494)²²³; теракоти (фигури 496²²⁴, 497²²⁵, 498²²⁶, 499²²⁷); бронзови статуетки (фигури 500, 501); глинена кана (фиг. 502); тежест за рибарска мрежа, изрязана от керемиди²²⁸. Тези артефакти разкриват жилищно помещение. Масивна тегула (49,5 x 65 x 3 см) лежеше добре хоризантирана върху пода на жилището. Тя тежи цели 19,900 кг (фиг. 489/93,64 м, под червено-белия мащаб; фиг. 503). Стратиграфската позиция на това жилище насочва към втора фаза на втори период, тоест след 60-те години на II век до края на III век, когато то било опожарено (след 282 година). Двете бронзови статуетки заслужават отделно внимание. Намерихме ги една до друга до споменатата тегула. И двете стоят върху цилиндрични подставки, подобни на макара. Култът към Херакъл бил много популярен в Хераклея, което не е изненада. Градът носи името на този бог. Царската династия на Аргеадите/Теменидите, управлявала древна Македония до 310 г. пр. Хр., извеждала своето родословие именно от непобедимия син на Зевс. Той бил почитан като бог поне от VI в. пр. Хр. И отделни хора, и градове разчитали на неговата защита. Младежите го тачели като свой патрон във военното си обучение. Херакъл бил почитан преимуществено от мъже. На жените било забранено да участват в негови религиозни обреди. Конкретната статуетка представя героя като възрастен мъж, което е много рядко срещана иконография (фиг. 500). Била популярна на остров Делос (Sharpe 2006, 188-189, cat. # 7, figs. 8-9). Тя следвала елинистически първообраз на Херакъл като странстваш/пътник. В Еврипидовата пиеса „Алкестида“ именно като такъв героят върнал към живот жертвоготовната съпруга на подслонилия го Адмет (Vagalinski in the press). Дали собственикът на жилището носил същата болка и копнеж, ще си остане негова тайна. Статуетката на Хермес (фиг. 501) представя бога в най-разпространения му образ в Империята: прав, гол; хламида покрива лявото рамо като е усукана около лявата ръка, с която държи кадуцей; в дясната стиска кесия; крилати сандали; двете издатини горе на главата би трябвало да са крилца. Смята се, че тази иконография била повлияна от прочутата статуя „Дорифорос/Копиеносец“ на Поликет. Кадуцейът и кесията символизирали печалбата и благоденствието, които осигурявал божественият вестител на боговете (Драганов 2020). Фигурата на хераклеийския Хермес е пропорционална и даже пластично оформена. Най-вероятно двете бронзови статуетки принадлежали на домашно светилище (lararium). Броят на такива фигурки нараснал рязко в римския императорски период в сравнение с елинизма. Почитането на Херакъл като защитник на дома станало масово и в самата Италия (Sharpe 2006, 129-130, бел. 131). Хераклея била в съзвучие с тази тенденция.

²²¹ Поредни полени номера съответно 535 и 526.

²²² ПИН 394/2014 г.

²²³ ПИН 381/2014 г.

²²⁴ ПИН 344/2014 г.

²²⁵ ПИН 345/2014 г.

²²⁶ ПИН 357/2014 г.

²²⁷ ПИН 367/2014 г.

²²⁸ ПИН 383/2014 г.

Опожарени находки от пожара в края на III век, бележеш края на трети период, били наринати в траншеята, изкопана в скалата, за да се осигури място за западната стена на гражданската базилика (фиг. 487/5). Те допълват представата ни за занаятите на хераклејци през III век: релефно изображение на бягащ глиган, залепено върху стена от глинени съд (фиг. 504)²²⁹; апликирана върху керамичен съд фигурка на Ерос, свирещ на двойна флейта (фиг. 505)²³⁰; мъжка фигура, залепена върху глинена кана (фиг. 506)²³¹; калъп за глинени лампи (фиг. 507)²³²; калъп за теракоти (фиг. 508)²³³; керамично колело от детска играчка (фиг. 509)²³⁴; парче от недовършена мраморна оброчна плочка (фиг. 510)²³⁵; теракота, представлява седналия Херакъл (фиг. 511)²³⁶. Парче от теракота носи графит с името Епикрат: Ἐλικράτ[ης] или в родителен падеж Ἐλικράτ[ου], ако приемем, че това е името на производителя, тъй като било изписано върху мократа глина. Може да било и цяла фраза, например, Ἐλικράτ[ης ἑτοίει], тоест „Епикрат направи“, или Ἐλικράτ[ου ἔργον/ποίημα] – „произведение на Епикрат“ (фиг. 512)²³⁷. Стотина фрагмента от керамични пръчици също били свързани с местното керамично производство (фиг. 513). Те са дълги до около 14 см с диаметър 1-2 см. Всичките са заострени само от единия край и са окапани с глазура. Пръчиците били закрепвани хоризонтално и нагъсто в дупки по вътрешното лице на стените на керамичните пещи, за да носят съдовете за изпичане (François 2017, figs 26-28)²³⁸. Керамичните изделия можело и да бъдат окачвани на тези пръчки при това второ за тях изпичане, фиксиращо нанесената глазура (Raptis 2015, fig. 6). Очевидно хераклејските грънчари прилагали през III век тази технология за изпичане на глазирани съдове. Тя е известна с примери от днешна континентална Гърция (в Македония, Тракия и Пелопонес), датирани в периода края на XI – XIII век. Смята се, че грънчари от Близкия Изток са я внесли на Балканите (François 2017, 50-51). Находките от Хераклея налагат преоценка на досегашната теза за началото на тази технология за изпичане на глазирана керамика.

2.2.4. Хронология и характеристика на проучените жилища

Изглежда долният край на южния склон на хълма Кожух до централния площад бил застроен с жилища на занаятчий от основаването на града. Естествено, те също пострадали от вражеските атаки, регистрирани археологически на агората/форума, но също като тях се съвземали бързо. Обезлюдяване настъпило едва след земетресението през втората четвърт на V век.

Проучените неголеми части от жилищни квартали разкриват добра инфраструктура – улици, стълбища, канали – съобразена със стръмния терен. Както начинът на градеж на жилищата, така и находките в тях издават средно заможно трудово градско население. Примерите за скромни лукс са редки. Сред тях е семпла златна обица, която намерихме в пожара от края на III век в жилище от квартала северно от форума (фиг. 514)²³⁹.

Луксозни жилища се появили в градовете на римска Македония – например, Дион, Филипи, Тесалоника и Амфиполис – от II в. сл. Хр. заедно с обновяването на техните централни площади. Броят им нараснал през III-IV век. Местните елити предпочитали да инвестират в своите градски жилища, отколкото в извънградски вили – за разлика от първенците в Италия (Zarmakourí 2018, 292-297). Несъмнено, хераклејските водачи разполагали по това време също с богати домове, но те едва ли били на хълма. Археологическото проучване на къщи на знатни хераклејци предстои. Косвени свидетелства за такива са два мраморни крака за маси, намерени в средата на XX век в Хераклея. Единият е оформен като херма с образа на Дионис или Аполон (фиг. 579), а другият – като лъвска фигура (фиг. 580). Датирани са в периода втора половина на II – първа половина на III век (Koleva 2015). Те илюстрират стопанския подем на града през втори период.

²²⁹ ПИН 435/2014 г.

²³⁰ ПИН 409/2014 г.

²³¹ ПИН 436/2014 г.

²³² ПИН 456/2014 г.

²³³ ПИН 437/2014 г.

²³⁴ ПИН 379/2014 г.

²³⁵ ПИН 328/2014 г.

²³⁶ ПИН 447/2014 г.

²³⁷ ПИН 448/2014 г. Надписът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков.

²³⁸ Благодаря на д-р Мария Пашова (Регионален Исторически музей – Благоевград), която ми посочи тази публикация.

²³⁹ ПИН 64/2014 г.

2.3. Акропол

След многократни теренни издирвания и заснемане с LiDAR (**фиг. 515**), които осъществихме през последните години, проведохме за първи път през 2021 година разкопки на Акропола на Хераклея. Той е разположен върху южния склон на хълма Кожух, в чието подножие лежи форумът (**фигури 5, 515, 516**). Целта ми беше да извлечем надеждна информация за хронологията на Акропола. Исках да изясним и същността на полуелипсовидното очертание (**фиг. 515**): Ели то крепостна стена? През този последен на терена преди настоящата книга археологически сезон ресурсът ни беше съсредоточен върху западния край на форума. Щадейки околната среда, предпочетох да проучим останалия културен пласт в стар иманярски трап, опитвайки се да спасим оцелялата в него историческа информация. В хода на разкопките ни го разширихме незначително, за да проследим разкритата антична архитектура. Теренът е стръмен, материковата скала е много неравна, а иманярските ями са навсякъде, което затруднява правилното разчитане на стратиграфията. Въпреки тези обективни минуси и нашите субективни самоограничения, резултатите надминаха очакванията ми. Ще представя обобщената информация в хронологичен порядък, което би трябвало да улесни читателя – бил той колега или любител на историята.

Най-старите следи от човешко присъствие на Акропола са парчета от глинени съдове, отнесени към късния неолит(?) (най-общо казано, около 5000 година пр. Хр.) и късния халколит (обобщено, около 4000 година пр. Хр.), както и една каменна брадвичка²⁴⁰ (**фиг. 517**)²⁴¹. Праисторическа е вероятно и глинена фигурка на животно (прасенце?)²⁴². Тези находки лежах заедно с по-млади материали в дълбоки „джобове“ на скалата или в хронологически смесени пластове, образувани вследствие на свличане на земна маса по стръмния склон. Поради същата причина намирахме отделни праисторически артефакти в подножието на хълма по северната граница на форума (**фигури 518-519**)²⁴³.

Следващата епоха в човешкото развитие – бронзовата (3200/3150 – около 1100 г. пр. Хр.) – не е оставила следи в рамките на проучената от нас площ. Предполагам, че другаде на Акропола ще се открият такива, имайки предвид така нареченото „съкровище“ от златни, сребърни, бронзови и от електрон предмети, намерени в местността Рупите. Най-вероятно те били част от гробния инвентар на древен златар, живял в периода 2500/2400-2200/2100 пр. Хр. (Alexandrov 2018, fig. 6, cat. # 66-96).

Ранноелинистически монети подсказват обитаване на Акропола по това време. Те принадлежат на: източномакедонския град Кренидес и бъдещ Филипи, отсечени в периодите 360-356 г. пр. Хр. и 353-352 г. пр. Хр.²⁴⁴; Александър Велики (336-323 г. пр. Хр.)²⁴⁵; Касандър (305-297 г. пр. Хр.)²⁴⁶. Техният културен пласт е силно нарушен от ерозия и сетнешни вкопавания. По същата причина е несигурен контекстът на две монети, пуснати в обръщение през 187-168 г. пр. Хр. (Филип V / Персей) и 183-179 г. пр. Хр.²⁴⁷ Неясно е дали са следи от военния разгром на Македония при Пидна през 168 г. пр. Хр. Но, че животът продължавал на Акропола през III-II в. пр. Хр., личи по фрагменти от чаши с релефна украса (така наречените „мегарски чаши“; **фигури 520-521**)²⁴⁸. Бронзов връх на стрела от критски тип повдига въпроса кога и евентуално кой атакувал некропола на Хераклея през елинистическата епоха (**фиг. 522**)²⁴⁹. Шипът и връхчето са отчупени вероятно при удара в целта. Археологическият контекст на стрелата (насип за оформяне подово ниво на късно-

²⁴⁰ ПИН 294/2021 г.

²⁴¹ Датировката е направена от д-р Малгожата Гребска-Кулов (Регионален Исторически Музей – Благоевград).

²⁴² ПИН 418/2021 г.

²⁴³ ПИН 202, 253 / 2014 г. Трите каменни брадвички (**фигури 517-519**) са фрагментирани, поради което могат да се отнесат към твърде голям времеви отрязък от късния неолит до ранния бронзов период според гл. ас. д-р Камен Бояджиев (НАИМ-БАН).

²⁴⁴ Поредни полеви номера, съответно 57 и 115 / 2021 г. Те са износени и разпозналият ги нумизмат (д-р Христина Иванова-Анапличи, Университета в Цюрих) направи уговорка, че може да принадлежат (макар и по-малко вероятно) на Филип II (359-336 г. пр. Хр.) или на Касандър (305-297 г. пр. Хр.).

²⁴⁵ Пореден полеви номер 25/2021 г.

²⁴⁶ Поредни полеви номера 53 и 70 / 2021 г.

²⁴⁷ Поредни полеви номера съответно 4 и 10 / 2021 г.

²⁴⁸ ПИН 312, 355 / 2021 г.

²⁴⁹ ПИН 130/2021 г.

античната сграда) не позволява уточняване на датировката в рамките на последните четири века преди Христа. Критските стрелци били всепризнати майстори с лъка в древността. Наемали ги и древногръцки полиси, и елинистически царства (включително Македония), и късната Римска република. Четири аналогични бронзови върха на стрели са открити сред разрушени гробове от некропола на крепостта Цареви кули край съседна Струмица. Авторът ги отнася към IV в. пр. Хр. според намерени наблизно ранноелинистически предмети. Той посочва паралели от други селища в днешна Северна Македония плюс от Коринт, където са датирани в IV-III в. пр. Хр. (Рујак 2020, 210-211, фиг. 186/1-4). Ценна информация за етническия състав на Хераклея през късния елинизъм ни предоставя една обикновена пирамидална тежест за тъкачен стан (**фиг. 522А**). Върху една от нейните стени било уверено връзано тракийското женско име „Бензилис“²⁵⁰. Палеографски датира от II-I в. пр. Хр.²⁵¹ Стратиграфската позиция на тежестта подкрепя тази датировка. Името е производно от името на тракийската богиня Бендида, която била почитана като покровителка на природата и затова била сближавана с гръцката Артемида. Надписът бил връзан в мократа глина преди изпичането на тежестта. Така бил направен и овален отпечатък върху обратната страна (**фиг. 522В**). Тежестта е посредствена, бих казал непрофесионална, изработка. Допускам, че самата Бензилис я моделирала, надписала и отпечатала своя пръстен(?). Графитът е сравнително ранно писмено свидетелство за присъствие на траки в Хераклея, вероятно улеснено от нейното включване в Римската държава след средата на II в. пр. Хр.

Крепостна стена на хоросанова спойка с дебелина 0,90-1,00 м е най-старият, запазен на място градеж, който разкрихме (**фигури 523/3, 524/3, 525/1**). Куртината била подсилена с правоъгълна кула, която била изградена на фуга с нея, за да се облекчи стената предвид и на стръмния наклон на терена (**фигури 525/2, 526**). Основният въпрос е нейната хронология. Подовото ниво / дневната повърхност отвътре на стената (**фиг. 527/3**) лежи върху насип (**фиг. 527/2**). Находките в него са разновременни – късноелинистическа керамика, малко римска керамика и доста парчета от хубава бяла стенна хоросанова мазилка. В този пласт открихме само една окислена монета, разпозната твърде общо като „елинистическа“²⁵². В рушевините на куртината, върху нейното подово ниво, намерихме пет монети, отсечени в годините 187-31 г. пр. Хр., 187-40 г. пр. Хр., 89-40 г. пр. Хр., 28-27 г. пр. Хр.²⁵³ Излиза, че римската крепостна стена била изградена преди 28-27 г. пр. Хр. и пострадала след нея. Допускам, че тя била издигната след вражеското нападение по време на Първата Митридатова война (89-85 г. пр. Хр.) и претърпяла щети при неприятелската атака в средата на I век сл. Хр. Последната включвала и обстрел с прашки според намерените бадемовидни оловни ядра²⁵⁴, което установихме и долу, на форумния комплекс. Вероятно стената ограждала най-високата част на Джонков връх (**фиг. 515**). Днес тази защитена площ е около 8063 м², но преди 2000 години била по-голяма предвид силната ерозия в много стръмната източна периферия. Качествената хоросанова спойка на куртината и предхождащата я качествена хоросанова стенна мазилка (от обществени? сгради на Акропола) разкриват, че хераклеейци усвоили бързо производството на вар, изпреварвайки в това отношение средното темпо в провинцията, където тя се налага постепенно до края на I в. сл. Хр. (Evangelidis 2022, 173). Дали защото градът бил граничен и постоянно застрашен от север? Или италийски заселници ускорили процеса по възприемане технологията на хоросанов добив в големи количества? Напомням, че хераклеейци прилагали хидрофобен хоросан през елинизма, където се налагало (**фиг. 160/1А**). Наложителна била очевидно и сравнително тънката и недълга хоросанова куртина на Акропола.

Предполагам, че стената била поправена и продължила да брани хераклеейци и след средата на I в. сл. Хр. Без системна поддръжка, тя не би се запазила в степен да служи за подпора на куртината от VI век (**фиг. 524/3, 5**). Но бил ли Акрополът постоянно/интензивно обитаван през следващите около 230 години, тоест до опожаряването в края на III век? Или приютявал светилища/храмове и хераклеейци като последна защита? Не установихме ясен културен пласт, нито градежи от това

²⁵⁰ ПИН 437/2021 г.

²⁵¹ Разчитането и датировката принадлежат на гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ). Интересният му коментар за графита може да се прочете на: <https://www.archaeologia-bulgaria.com>

²⁵² Пореден полеви номер 89/2021 г.

²⁵³ Поредни полеви номера 88, 91, 110а, 110б, 112 / 2021 г.

²⁵⁴ ПИН 458/2021 г.

време в рамките на ограничените като площ разкопки. Показателно е хронологичното разпределение на 107-те монети, които намерихме на Акропола през 2021 година. Сред тях липсват сигурно разпознати за периода I-II век, а от III век е идентифицирана само една, отсечена при Гордиан III (238-244)²⁵⁵. Същевременно, монетите на форума от I-III век са многобройни. Нумизматичната картина се променя за времето IV – средата на V век. Намерихме сравнително доста монети оттогава на Акропола. Дали атаката в края на III век принудила част от хераклеици да заменят удобството със сигурността? Или силното земетресение в края на IV век, последвано от мащабно наводнение, ги насочило към стръмния Акропол?

Разкрихме късноантична жилищна сграда (**фигури 525, 528**). Разграничихме две строителни фази.

От първата са запазени П-образен зид (**фигури 525/4, 529/3**) и, в отделни участъци, подово ниво с пожар върху него (**фиг. 530/2a, 2b**). Най-младият артефакт в насипа за оформяне на подовото ниво (**фиг. 530/2**) е монета на император Аркадий, отсечена в периода 383-395 г.²⁵⁶ Само че в самото подово ниво на фазата (**фиг. 530/2a**) попаднахме на бронзова монета на император Маркиан (450-457)²⁵⁷. Така годината 450 (а не 383) става *terminus post quem* за фаза 1 на тази сграда. В нейния пожар (**фиг. 530/2b**) намерихме фрагменти от: амфори, големи гърнета с врязана, зигзаговидна украса, сива глинена кана. Върху глинения под на фаза 1, в югозападната четвърт на сградата (**фиг. 525**), попаднахме на колективна находка от 29 силно износени бронзови монети от малък номинал²⁵⁸. Най-старият екземпляр сред тях бил отсечен в 345-347 година, а най-младите, сигурно разпознати – в периода 425-435 година. Следва, че опожаряването/разрушаването на фаза 1 станало след 425 година. Изводът противоречи на датировката ми „след 450 година“ за началото на фаза 1. За една окислена монета²⁵⁹ от колективната находка е допуснато, че принадлежи на Либий Север, като на opakото се разпознава монограм на Рицимер²⁶⁰. Монетата били отсечена в периода 19 ноември 461 – 25 септември 465. Известно е, че Константинопол не признал Либий Север за западноримски император. Монетата била създадена в мобилна монетарница. Такива *monetae comitatenses* следвали римските императори при техните чести пътувания, за да осигурят навременно заплащане на армията (Shwan 2019, footnote 22). Теоретично е възможно монетата да е била донесена на Акропола от лице, пребивавало в Западната Империя. С движението на отделни личности обяснявам например наличието в Хераклея на: сребърна монета на Квинт Цецилий Метел Пий Сципион, отсечена в 47-46 г. пр. Хр.; сребърна монета на Марк Антоний, издадена в 32-31 г. пр. Хр. (**фигури 531, 532**)²⁶¹. От стратиграфската хронология на фаза 1 следва, че група хора се настанила (или била настанена) на Акропола след второто тежко земетресение, което сринало окончателно Хераклея. Много скоро опожаряване прекъснало тяхното обитаване. На мястото липсваха монети от следващите около 30 години, отсечени при управлението на Лъв I и Зенон. Изглежда не битов инцидент прокудил живеещите на Акропола, макар че не открихме ясни следи от вражеска атака. Трудно е и да се предположат евентуалните нападатели. В 459 година остготският водач Валамир нахлул по течението на река Морава дълбоко на юг, стигайки до Епир. Поводът било решение на новия източноримски император Лъв I (457-474) да преразгледа годишната имперска субсидия (*consuetudina dona*) за панонските готи, установена с договор. Императорът се съгласил на годишна субсидия от 300 златни фунта и германите се завърнали в Панония. Осемгодишният племенник на Валамир – Теодорих (бъдещият Теодорих Велики) – бил изпратен за заложник в Константинопол, където прекарал 10 години (Wolfram 1990, 263). Този исторически епизод е възможно обяснение за пожара на хераклеийския Акропол единствено поради липса на по-подходящ.

²⁵⁵ Монетите от разкопките през 2021 г. са разпознати от д-р Христина Иванова-Анаплиоти (Университета в Цюрих).

²⁵⁶ Пореден полеви номер 8b/2021 г.

²⁵⁷ Пореден полеви номер 107/2021 г.

²⁵⁸ Поредни полеви номера 65a-65z3/2021 г. Тези монети служели за ежедневна употреба на своя собственик и не могат да се определят като „съкровище“. Вероятно те били в торбичка, която притежателят изпуснал или не успял да вземе със себе си поради извънредни обстоятелства. Археологическият контекст на монетната находка насочва към една възможна причина за нейното изгубване – „страх“. За трите възможни обяснения на монетни съкровища виж Callataj 2017, 335.

²⁵⁹ Пореден полеви номер 65g/2021 г.

²⁶⁰ Разпознаването на тази монета принадлежи на нумизматите д-р Христина Иванова-Анаплиоти и д-р Кристиан Вайс (Цюрих).

²⁶¹ Поредни полеви номера съответно 2006/2021 г. и 395/2013 г.

Фаза 2 на късноантичната сграда на Акропола е далеч по-добре запазена (**фиг. 525**). И нейните стени, подобно на фаза 1, били иззидани от ломени камъни на глинена спойка. Били вложени и сполии. В рушевините на северозападното помещение (**фигури 525, 534/2**) попаднахме на каменна колонка с надпис, датиращ палеографски от втората половина на III – IV век (**фиг. 533**). Разчита се латинското лично име Favorinus, изписано фонетично на гръцки като [Φα]βοῦρίνος²⁶². Стените на сградата не са особено прави – особено северната – защото се съобразявали със скалата (**фиг. 525**). Заварени стени от фаза 1 (**фиг. 525/4**) били преизползвани като вътрешен „подиум“, върху който намерихме парчета от стъклени светилници и стъклени съдове (**фиг. 535**). В същия северозточен ъгъл на сградата попаднахме на трапецовидно бебешко гробче(?), оформено с имбрици, тухли и камъни, и с християнска ориентация (**фиг. 536**). Липсваха кости, които най-вероятно изтлели напълно с времето. Предметите върху пода на фаза 2 показват постоянно обитаване, разнообразен и сравнително заможен бит: хромели (**фиг. 537**); каменни и керамични тежести за стан; доста железни цинтове от обувки; оловни и глинени тежести за въдица и рибарска мрежа; железни хлопки за добитък (**фиг. 538**)²⁶³; ножица за стрижене на животни (**фиг. 539**)²⁶⁴; колективна находка от железни предмети (стъргалка, обкови, колчета, клинове, скоби, пирони), сред които се откроява железен косер с дълга дръжка (**фиг. 540**)²⁶⁵; две железни фибули с увито краче (**фиг. 541**)²⁶⁶; железна тока (**фиг. 542**)²⁶⁷; бронзова обица (**фиг. 543**)²⁶⁸; каменни и глинени прешлени за вретено (**фиг. 544**)²⁶⁹. С хронологична стойност са фибулите, токата и обицата. Двете безопасни игли (**фиг. 541**) се вписват в тип 20а на Евгения Генчева (Генчева 2004, 56-57, табло XVII), датиран в VI век. Тя допуска, че те били носени от германски федерати. Токата е без оребряване (**фиг. 542**). Липсва нейно подобие в изчерпателното изследване на Люба Трайкова (Трайкова 2017). Според нея, инкрустирането на метал в метал – в случая на медни нишки в желязо – е белег за датиране след средата на VI век²⁷⁰, което, както ще видим, съвпада с хронологията на фаза 2 и особено на нейното разрушаване. Бронзов ремъчен накрайник обогатява представата ни за коланите на тукашните обитатели²⁷¹. Подобни екземпляри са датирани в Чирпанско и във Велики Преслав, съответно във втората половина на VI – началото на VII век и края на VI – първата половина на VII век (Трайкова 2017, кат. ## 1883-1886, 1976). Лети обици с висулка от топчета като хераклеиската (**фиг. 543**) са известни от Балканите и Унгария, като се датират от VI-VII до IX-XI век. Ранните екземпляри са намерени в Гърция (Коринт) и Албания. Преобладава мнението, че типът бил византийски (Грозданова 2018, 144/5.1). Скромни бронзови и железни пръстени допълват представата за накитите на хората, живели в сградата през VI век²⁷². Керамиката на фаза 2 е сравнително разнообразна и като форми, и като украса за времето и мястото. Преобладават кухненски гърнета с връзана вълнообразна украса. Някои са доста големи. За разлика от тях, питосите са по-малки от обичайния им размер и не били вкопани в пода. Фрагментите от питоси и амфори са многобройни²⁷³. Трапезните съдове са меко изпечени. Отделни са покрити дори с червен лак. Срещат се и сиви. Някои от съдовете са снабдени с хоризонтални дръжки, което е местна традиция, прилагана през елинизма и римския императорски период. Такава е и практиката да се поправят спукани керамични съдове с оловни скоби. Всички съдове са изработени на грънчарски кръг. Сред тях изпква част от биконична кана(?) с връзана украса, покрита с бледожълта, златиста ангоба (**фиг. 545**). Тестото съдържа слюда и песъчинки, като е изпечено твърдо. Такива съдове в Константинопол са датирани в края на VI – началото на VII век по стра-

²⁶² ПИН 232/2021 г. Разчитането и датировката са дело на гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

²⁶³ ПИН 90/2021 г.

²⁶⁴ ПИН 19/2021 г.

²⁶⁵ ПИН 186/2021 г.

²⁶⁶ ПИН 268, 308 / 2021 г.

²⁶⁷ ПИН 222/2021 г.

²⁶⁸ ПИН 483/2021 г.

²⁶⁹ ПИН 186m/2021 г.

²⁷⁰ Устна информация от гл. ас. д-р Люба Трайкова (НАИМ-БАН).

²⁷¹ ПИН 428/2021 г.

²⁷² ПИН 200, 421, 423, 479 / 2021 г.

²⁷³ Интересно е, че никъде не попаднахме на зърно. Дали заради сезона на вражеското нападение?

тиграфски данни (Hayes 1986, 49)²⁷⁴. Вносната керамика на Акропола издава заможни членове на акрополската общност. Сградата имала керемиден покрив, прозоречно стъкло и изглежда била каменна, защото не попаднахме на следи от кирпич. Вратите се заключвали с ключ. Златен тремис на Юстиниан Велики от рушевините на сградата допълва впечатлението за добре платени хора (**фиг. 546**)²⁷⁵. Но кои са те? По това време Империята плащала със злато на федерати, за да бранят нейните граници и комуникации. Хераклея контролирала от самото си основаване два важни пътя – покрай реките Струма (север-юг, свързващ Егейско море с вътрешността на Балканите) и Струмешница (изток-запад, а после покрай Струма). Допълнителни данни подсилват предположението, че обитателите на Акропола през VI изпълнявали стражеви функции. Желязно парче от плетена/халчеста ризница подсказва присъствие на войници (**фиг. 547**)²⁷⁶. Бронзовите монети от рушевините на сградата били отсечени при следните ранновизантийски владетели: Юстиниан Велики (527-565) – 1 брой от 8 нумии, 1 брой от 10 нумии, 4 броя от 16 нумии, 1 брой от 40 нумии; Юстин II и София (569-570) – 1 брой от 20 нумии (**фигури 548, 549**)²⁷⁷. Монетите от 40 и 20 нумии били голям номинал, а тези от 16 – среден. През VI век плащали на войници и чиновници по границата с по-едри номинали медни нумии като златният солид си оставал предпочитан (Moorehead 2012, 624). Наличие на бронзов стилус в рушевините сочи грамотни хора сред жителите, а бронзова сонда за уши – хигиена и някакво медицинско обслужване²⁷⁸. Стремехът ни да разпознаем предназначението на отделните помещения в сградата не се увенча с особен успех. Забелязахме, например, че в югоизточното помещение²⁷⁹ (**фиг. 525**) лежах достатъчно тежести за стан (тъкачница?), а в северозападното намерихме железни инструменти, долиуми, хромел (склад?). В средното/малкото от западната редица помещения открихме каменни корита (**фиг. 551**) и около тридесет нехарактерни железни предмети (ковачница или подслон за животни?).

Именно през фаза 2 била издигната нова крепостна стена (**фигури 523/5, 524/5, 525/5**). Тя се облягала от север, тоест от вътрешната страна, на заварената римска куртина, следвайки нейното трасе. Била по-дебела от нея (1,50 м), вероятно защото свързващото камъните вещество била глина, а не здрав хоросан. Римската стена ѝ осигурила надеждна опора срещу свличане заради стръмния наклон (**фигури 550/А-С**) и солидна дебелина в долната част според степента на запазеност на римския градеж и тогавашната преценка за ефикасна защита. Освен ломени камъни²⁸⁰ в късноантичната куртина били вложени и сполии като мраморен женски торс (**фигури 552**). Скулптурата датира по стилови белези от II-I в. пр. Хр. (**фиг. 553**)²⁸¹. Заедно с фрагмент от масивна оброчна плоча (**фиг. 554**)²⁸² тя илюстрира очакваното – езически култови практики на Акропола през елинистическия и римския императорски период. Че обитателите през VI век били християни, разкрива парче от керамична плоча с мъжко лице, представено фронтално в релеф (**фиг. 555**)²⁸³. То е с бобовидна форма. Големите очи са стилова особеност на онова време. Над дясното рамо стърчи копие(?). Образът стои в рамка, представяща, вероятно, нимб. Допускам, че теракотата изобразява светец-воин, а не император, въпреки зрънчестата корона.

В някакъв момент живеещите в твърдината осъзнали, че дъждовната и снежна вода, стичаща се по стръмния склон, заплашвала куртината, която я задържала като бент, наводнявайки и техните жилища. Затова прокопали в скалата отводнителен канал успоредно на вътрешното лице на крепостната им стена (**фигури 524/7, 525/7, 527/7**). Каналът им бил толкова необходим, че разрязали източната стена на своята сграда в нейния южен край (**фиг. 559/3**).

²⁷⁴ Благодаря на доц. д-р Мария Манолова (РИМ-Варна) за консултацията относно тази керамика.

²⁷⁵ Полеви редови номер 19/2021 г. за монетите от Акропола. Какви ли находки са отнесли от мястото изпреварилите ни иманяри? Да не говорим за унищожената завинаги от тях историческа информация.

²⁷⁶ ПИН 46/2021 г. Фрагментът беше разпознат от Павел Христов (РИМ-Благоевград).

²⁷⁷ Поредни полеви номера 15, 24, 29, 43, 45, 59, 95, 116 / 2021 г.

²⁷⁸ ПИН, съответно 431 и 451 / 2021 г.

²⁷⁹ Разделителната стена между североизточното и югоизточното помещение била унищожена от иманярите заедно с верооятен вход от изток.

²⁸⁰ Прави впечатление, че по камъните липсваха следи от хоросан, което предполага, че са взети от градежи на глинена спойка и/или(?) са новодобити за строежа на късноантичната куртина.

²⁸¹ ПИН 160/2021. Нейното пълно публикуване е скорошно.

²⁸² ПИН 433/2021 г.

²⁸³ ПИН 212/2021 г.

В пода на фаза 2 попаднахме на бронзова монета от един ранновизантийски нумус²⁸⁴. За съжаление, монограмът на opakото не е добре запазен и нумизматите не могат да уточнят датировката. Като изключим две монети на Маркиан²⁸⁵, на обекта липсват монети от втората половина на V – първа четвърт на VI век. Налице е хиатус/прекъсване на живота (поне в тази част?) на Акропола. Монетите на Юстиниан I преобладават тотално във фаза 2. Очевидно, ако не нейното начало, то интензивното обитаване на Акропола се случило в средата на VI век. Вероятно Константинопол се опитал да възстанови контрола върху този стратегически важен участък на Средна Струма предвид зачестилите нападения от север на различни племена.

Краят на фаза 2 настъпил скоро след 569/570 година (**фиг. 548**) след вражеска атака. В рушевините на сградата открихме много железни върхове на стрели от два типа – триръбни (**фиг. 556**) и четиристранни (**фиг. 557**)²⁸⁶. Липсваха върхове на запалителни стрели. Това обяснява и защо пожарът не бил повсеместен, а на „петна“, нито бил силен. Вероятно противникът не успял да проникне в крепостта. Следа от битката е железен връх от метателно копие (**фиг. 558**), който намерихме върху пода във входа, свързващ двете северни помещения на сградата (**фиг. 537/3A**). Най-вероятно Акрополът пострадал при едно от първите аварски нападения срещу Източната римска империя. Юстин II (565-578) отказал да плаща на аварите годишна субсидия, както правил предшественикът му Юстиниан I (527-565). През 572 година Юстин II започнал война със Сасанидите, заради която изтеглил войски от Балканите към източния фронт. Аварският хаган Баян се възползвал и атакувал. Двете страни подписали договор в 574-575 година, но аварските нахлувания продължили. В резултат, аварите постигнали в 584 година увеличение на годишното им заплащане от 80,000 на 100,000 солида (Sarantis 2016, 54, footnote 70). Хаганатът преустановил набезите си срещу Империята едва след провала на мащабната обсада на Константинопол в 625 година. И други селища/крепости в югозападна България пострадали от аварските походи. В западнородопската крепост край село Дъбница (община Гърмен, Средна Места) например колеги установиха такава атака, проведена след 576-577 година²⁸⁷. Близкият град Никополis ад Нестум (до село Гърмен в едноименната община) бил опожарен от аварско нападение след 583 година (Ваклинова / Комитова 201, 510). Аварски атаки са установени и западно от Хераклея Синтика: след 584 година в Хераклея Линкестис (днес Битоля, Северна Македония), след 585 година в Стоби (близо до вливането на река Черна във Вардар), след 584-585 в Бургала (на 20 км северно от Щип, Северна Македония), след 569 в Скупи (Скопие) (Jarić 2011, 35-36, 39, footnotes 20, 27).

След края на VI век липсват всякакви следи от обитаване на Акропола. Ясно е също, че животът там в средата на V и в средата на VI век не бил продължение на разрушената окончателно през втората четвърт на V век Хераклея, дори да предположим, че наследници на нейни жители се качили на Акропола. Защо животът на него не бил подновен след аварската атака в края на VI век? Вероятно централната власт преустановила своята поддръжка за охранителната група на Кожух. Местните жители се оттеглили на безопасни места по околните планини. Предстояли „тъмните векове“ (VII-VIII) на Източната империя.

Сред находките от Акропола с нарушен археологически контекст, а оттам и с несигурна датировка, ще споделя три: парче от питос с отпечатано името на производителя Дионисий, [Δι]ονυσίο[υ] (**фиг. 560**)²⁸⁸; край на бронзова гривна, оформен като вълча глава (**фиг. 561**)²⁸⁹; оловна висулка с отвор за окачване (кривак на Херакъл(?); **фиг. 562**)²⁹⁰. Две подобни висулки, но златни, са намерени в богат женски гроб от втората половина на III век в Дуросторум (Силистра; Ivanova et al. 2016, fig. 108). Сребърен накрайник, съхраняван в РИМ-Перник, е оформен като подобна вълча глава с датировка I-III век (Boyadzhiev / Chukalev 2018, cat. # 233).

²⁸⁴ Пореден полеви номер 21/2021 г.

²⁸⁵ Поредни полеви номера 107/2021 г. (в подовото ниво на фаза 1) и 109/2021 г. (в преотложен насип).

²⁸⁶ Аварите използвали и двата типа стрели като вторият бил предназначен за пронизване на ризници (Zábojník / Holeščák 2018, 485, fig. 3).

²⁸⁷ Колегите Илия Киров и Михаил Ваклинов (Национален Исторически Музей – София) представиха тази информация на годишните археологически отчети за сезон 2021 година.

²⁸⁸ ПИН 41/2021 г.; Разчитането е дело на гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

²⁸⁹ ПИН 333/2021 г.

²⁹⁰ ПИН 60/2021 г.

2.4. Укрепителна система

2.4.1. Източна крепостна стена (обект 1)

Наричаме я обект 1, защото там започнаха археологическите разкопки на Хераклея през горещото лято на 2007 година²⁹¹. Този участък от крепостна стена лежи в стръмния югоизточен край на Кожух (**фигури 12/обект 1, 563/6**). Културният пласт тук е дебел около 3,50 м (**фиг. 564**). Стръмният терен предизвиквал периодично свличане на земна маса от склона над стената, довело до смесване на асинхронни артефакти и така наречената „обърната стратиграфия“ (**фиг. 565**). Първоначално на мястото било изградено от ломени камъни на глинена спойка жилище, чиито стени следвали контура на изсечената материкова стена (**фиг. 566/3**). В него установихме слабо опожаряване. Не успяхме да уточним датировката му, освен че предхождало куртината. До жилището попаднахме на парче от колона, паднало по стръмния склон от обществена сграда (светилище/храм?) на Акропола (**фиг. 566**). Следа от такава е и архитектурен елемент (1,50 м дълъг паралелепипед) на самия Акропол (**фиг. 566А**). Впоследствие скалата била допълнително изсечена, за да се осигури пространство за движение покрай вътрешното западно лице на крепостната стена – *intervallum*. Стената стъпва върху скалата, като на места пресича заварен културен пласт (**фигури 565/8, 566/4**). Тя били издигната с ломени камъни, свързани с бял хоросан, съдържащ доста пясък. Лицевата зидария била изпълнена с по-големи и грубо одялани камъни в сравнение с ядрото на стената (*opus implectum*). За изравнителни редове били използвани плоски камъни и парчета строителна керамика. Стената е дебела около 2,10 м (**фиг. 567**). Нейната субструкция е дълбока до 0,50 м, а суперструкцията е запазена до 1,80 м височина (**фиг. 568**). Разкрихме само 13,50 м от куртината с азимут 330 градуса. Тя продължава на запад, докато на юг била унищожена при трасирането на черния път около Кожух и при изграждането на железопътната линия Генерал Тодоров (Припечане) – Петрич в средата на XX век (**фиг. 563/10**). Най-вероятно куртина следвала на юг ръба на първата незаливна тераса, по който се движи влакът (**фиг. 563/9**). През дебелината на куртината преминава четириъгълен отводнителен отвор, който се стеснява към външното лице на стената (**фигури 568/1, 569**). Без съмнение стената била снабдена с повече такива отвори. Чрез тях било избегнато нейното наводняване с вода (дъждовна и снежна), спускаща се по стръмния хълм. Векове по-късно куртината от VI век на Акропола била отводнявана по същата причина чрез канал покрай нея (**фиг. 525/7, 527/7, 559/3**). Четвъртити дупки в градежа на куртината са следи от нейното дървено строително скеле (**фиг. 568/3**). На базата на стратифицирани находки успяхме да датираме тази крепостна стена след I век и преди 253-257 година. Тя била атакувана след втората дата. Най-вероятно това било нападението, сложило след 282 година края на втория селищен период. Не можахме да определим дали и колко дълго след щурма функционирала куртината.

2.4.2. Крепостни стени на Акропола

Обсъдих ги в точка 2.3. Хоросановата куртина с кула била изградена около средата на I в. пр. Хр., вероятно в резултат на вражеската атака по време на Първата Митридатова война. Днес тази стена обгражда полуелипсоидната най-висока част на Джонков връх с площ малко над 8 дка (**фигури 515, 516, 523/3, 524/3, 563/2**). Вероятно защитеното пространство било по-голямо през Античността, но силната ерозия го намалила. Отбраната на Акропола от запад, север и изток била улеснена от стръмни склонове. Несъмнено той бил укрепен още от основаването на града, но засега не сме установили елинистическата фортификация на върха. След около 500 години нова куртина дублирала римската (**фигури 523/5, 524/5**). Тя обаче нямала общо с разрушения след две последователни силни земетресения (в края на IV век и във втората четвърт на V век) град, а защитавала военизирана група хора, контролираща пътищата покрай Струма и Струмешница. Тази последна фортификация в Хераклея била изоставена след края на VI век.

²⁹¹ Община Петрич беше спечелила съвместно с община Серес проект по европейската програма за Трансгранично сътрудничество. Хераклея и нейната социализация бяха водещите дейности на българския партньор, само че на терена не личеше каквато и да е антична архитектура. Търсейки спешно такава, прецених, че на това място би трябвало да лежи антична стена. Така започна системното археологическо проучване на Хераклея.

2.4.3. Хронология на укрепителната система

Елинистическата крепост на Хераклея остава засега неизвестна. Без съмнение градът имал такава от самото си начало поне на Акропола. Регистрираните археологически вражески нападения в края на IV в. пр. Хр., в средата на III в. пр. Хр., в 168 г. пр. Хр., във втората половина на II в. пр. Хр. и в началото на 80-те години на I в. пр. Хр. налагали на хераклеяци да поддържат своя фортификация. До средата на I век сл. Хр. градът оставал граничен (първо за македонското царство, а впоследствие за Римската държава) и системно заплашен от вражески атаки от север на различни племенни групи, сред които се отличават с постоянство траките меди и келтите скордиски. Силната тракийска(?) атака от времето на Първата Митридатова война (89-85 г. пр. Хр.) изглежда провокирала подсилване на отбраната на Акропола със здрава хоросанова крепост (**фигури 525/1, 2, 563/2**). Подозирам, че тя била първото хоросаново отбранително съоръжение в града. След I в. сл. Хр. била издигната първата(?) крепостна стена, която защитавала централната част на града в южното подножие на възвишението Кожух заедно с целия южен склон на неговия Джонков връх (**фиг. 563А**). От тази куртина сме разкрили малък участък (**фиг. 563/6, 566/4**), който бележи североизточния ъгъл на новата крепост. Нейната източна куртина следвала края на първата незаливна тераса (**фиг. 563/9**), източно от която до средата на XX век текъл ръкав на Струма. Западната куртина съвпада най-вероятно с ясно изразен на терена „гребен“ (**фигури 563/7, 570/2**). Тази западна крепостна стена долепва до хоросановата крепост на Акропола, така че последната била включена в северозападния ъгъл на новата твърдина (**фиг. 563/2**). Неслучайно западно от предполагаемата западна куртина лежи един от некрополите на Хераклея (**фиг. 563/8**). Липсват теренни данни за трасето на южната куртина на тази крепост. Възможен ориентир за местоположението на южната куртина е каменният „снаряд“, запратен срещу града (**фиг. 466**; точка 2.2.1). Той тежи 7,5 кг и би могъл да бъде изстрелян с популярната през късната Римска империя онагра на максимално разстояние от около 130 м²⁹². Вземайки предвид местонамирането на каменната бойна топка (**фигури 465, 563/червената точка**), очертаваме вероятна линия на южната куртина (**фиг. 563/11**). Полученият неправилен четириъгълник има приблизителни размери 380 м по оста север-юг на около 626 м по оста изток-запад или около 23,35 ха защитена площ и обиколка от около 2000 м (**фиг. 563**). Трябва да подчертая, че тази крепост била изградена през цветущия втори период на Хераклея (средата на II – края на III век). Нека я съпоставим с крепостите на съседни градове в елинистическа и римска Македония. Дължината на крепостната стена през елинизма на близкия Амфиполис е изчислена на 7250 метра. При това населението на Амфиполис нараснало през римския период, което предполага и по-голяма крепост от това време. Филипи бил малък град през елинизма, но, превръщайки се в римска колония, се разраснал като нейната крепост покривала 67,8 ха. Твърдината на Дион (в планината Олимп) намаляла от 43 ха през елинизма с обиколка 2625 м на 37,1 ха с обиколка 2580 м през римския период. Фортификацията на Бероя под римско управление достигала около 3700 м обиколка и около 75-80 ха защитена площ. Съответните цифри за Тесалоника са около 7000-8000 м и 100-110 ха. Заради драматичния край на Помпей, какъвто днес мнозина приписват наивно и на Хераклея, ще спомена данните за световноизвестния италиански град – 3320 м и 63,5 ха (Zarmakoupi 2018, 276; Sève 2018, 302, 306). Колкото и да е относителен размерът на хераклейската крепост, е видно, че тя отстъпва значително на изброените примери. Само че това били водещи градове на антична Македония и през елинизма (изключвам Филипи), и през римския период. Амфиполис бил основан в 438-437 г. пр. Хр. от Атина (тоест около 100 години преди Хераклея) на подчертано преимуществено място – устието на Струма. Реката била първостепенна връзка между Егейското крайбрежие и вътрешността на Тракия. Градът контролирал търговията с важни ресурси на Долна Струма – земеделски продукти, дървесина за строителство на кораби и метали. Филип II го превзел в 358-357 г. пр. Хр. и Амфиполис се превърнал във водещ град в Македонското царство именно заради тези стоки. Бил и царска монетарница, и център за използване на прочутите златни и сребърни мини в планината Пангей. Последният македонски цар Персей търсил (неуспешно) спасение именно в Амфиполис след разгрома при Пидна. Него избрал през есента на 167 г. пр. Хр. и победителят Емилий Павел, за да изложи на латински решенията на римския сенат за покорена Македония. След битката при Филипи в 42 г. пр. Хр. Амфиполис бил обявен за свободен град (*civitas libera*). Той се развил като

²⁹² [https://en.wikipedia.org/wiki/Onager_\(weapon\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Onager_(weapon)) last visit on 09.10.2022

търговски център на Империята, намирайки са на построения през 141-119 г. пр. Хр. Via Egnatia, който свързвал Италия с Босфора. Неслучайно населението му се увеличило през римско време. Филипи и Дион били обявени от Октавиан Август за римски колонии – най-високият селищен статут извън Италия – съответно в 30 г. пр. Хр. и 32-31 г. пр. Хр. Дион запазил и позицията си на официален религиозен център на македоните, която получил още в края на V в. пр. Хр. За Тесалоника и Бероя е достатъчно да спомена, че били, съответно, седалища на римския управител на Македония и на македонския койнон (Zarmakouri 2018; Daubner 2018; 56-77). Направих това отклонение, за да обясня защо Хераклея била доста по-малка – не само като защитена площ – от изброените селища. Основана като граничен град, тя останала такава и в Македонското царство, и в късната Римска република. Вярно, мирът наложен от Август и анексираното на васалното Тракийско царство в 47 г. сл. Хр. превърнало Хераклея във вътрешно за Империята селище с нужното спокойствие за възходящо стопанско развитие. Но преимуществата на Егейското крайбрежие и на Егнатиевия път надхвърляли многократно икономическите плюсове на Средна Струма. Партикополис под днешния Сандански е най-близо разположеният до Хераклея град. Основан в началото на II век от император Траян или Хадриан, той бил траен дразнител и съперник за хераклеяци, от чиято територия били откъснати земи в полза на новосъздадения, конкуриращ ги римски фаворит. Според оскъдната археологическа информация (разкопките в жив град са изпитание) крепостта на Партикополис обхващала около 20 ха (Колев 2015, 164, обр. 3) – близка стойност до площта на фортификацията на Хераклея по същото време.

3. НЕКРОПОЛИ И ПОГРЕБАЛЕН ОБРЕД

С едно изключение те не са системно проучвани от археолози. Но от 90-те години на XX век са методично унищожавани от алчни хора „с жълт блясък в очите“ – иманяри, прекупвачи на антики и колекционери. Заради техния себичен интерес към бързо и лесно забогатяване сме загубили безвъзвратно ценна историческа информация за Хераклея. В следващите редове ще се опитам да обобща наличната.

3.1. Западен некропол в местността Метлата

Лежи западно от Хераклея (фигури 9/3 южната точка, 563/5). Разкрити са 167 гроба на площ около 750 м², които се вписват в хронологичните граници късен IV в. пр. Хр. – късен IV в. сл. Хр. От тях 81 са отнесени към елинистическия период, 60 – към римския²⁹³, а 26 не са датирани поради липса в тях на гробен инвентар (фиг. 571). Функционирането на некропола съвпада в общи линии със съществуването на Хераклея, а сравнително равномерното му количествено разпределение във времето е добра предпоставка за адекватни изводи.

Погребалният обред включва: гробно съоръжение, гробен инвентар, начин на погребване и поменални практики. Водещият компонент е първият. Ако не разпознаваме гробно съоръжение (независимо дали е проста гробна яма или луксозна гробница), не можем да говорим за обред, а за примерно, нещастен случай или прикрито убийство²⁹⁴. Ето защо ще характеризирам некропола по съставните части на погребалния обред, извличайки нужната информация от обобщителна статия на проучвателя му (Bozhinova 2015)²⁹⁵.

В конкретния некропол простата гробна яма е най-разпространеният тип гробно съоръжение, прилагано през цялото време. Усложнен вариант са стъпалните гробни ями. В някои са изградени гробни конструкции, като например гробната камера от кирпич на гроб 127 (фиг. 572). Други гробни ями съдържали глинени или каменни урни с праха на починалия. Такива типове гробни

²⁹³ Под „римски период“ проучвателят разбира времето след средата на II в. пр. Хр., когато Македония била покорена от Рим.

²⁹⁴ Примери на древни погребални обреди, които не оставят трайни следи, не са предмет на настоящата книга.

²⁹⁵ Некрополът е разкопан в рамките на четири археологически сезона през 1985-1988 година. Находките се съхраняват в РИМ-Благоевград. Благодарение на колежката Юлия Божинова разполагаме с добра представителна извадка за погребалния обред на хераклеяци. Пълна научна публикация на некропола става все по-наложителна и заради настоящата книга.

съоръжения от ранния елинизъм се отличават с големи размери: дължина 2,30-3,60 м; ширина 1,00-3,40 м; дълбочина 1,00-2,00 м. По същото време често полагали покойника в дървен ковчег или върху дървена носилка с крачета. В този начален период от края на IV в. пр. Хр. до средата на III в. пр. Хр. гробните съоръжения били и големи, и разнообразни. През следващ период от средата на III до средата на II в. пр. Хр. се наблюдава намаляване и уеднаквяване на гробното съоръжение. Преобладавала проста правоъгълна гробна яма с размери: дължина 1,00-2,00 м; ширина 0,60-1,00 м; дълбочина 0,40-0,70 м. Забелязва се приемственост в типовете гробно съоръжение преди и след средата на II в. пр. Хр., когато Хераклея била включена трайно в Римската държава. Правоъгълната гробна яма продължила да доминира. И под римска власт се прилагали: стъпалните гробни ями; опалване/пречистване с огън на гробните ями; ниски могилки над гробовете (**фиг. 573**). Появили се зидани с хоросан, тухли и камъни гробове. След средата на III век започнали да преизползват елинистически надгробни плочи като строителен материал за късноримските гробни съоръжения. Забелязват се две съвпадения между развитието на гробните съоръжения и археологическата история на града. Намаляване разнообразието и размера на първите започнало след вражеската атака в средата на III в. пр. Хр. Преизползването на стари надгробни паметници наченало след опожаряването на Хераклея в края на III в. сл. Хр. Това тежко нападение принудило хераклеЙци да посегнат на надгробия на свои прадеди.

Гробовете с богат инвентар са характерни за периода до средата на III в. пр. Хр. (Bozhinova 2015, 244). Златни обици и нагръдници се датират от „македонския период“ на Хераклея (**фигури 575-577**). Златни предмети се появили в погребения на македонци след средата на IV в. пр. Хр. при управлението на Филип II. Наличието им (например на нагръдници) в мъжки гробове било свързано с героизиране на починали членове на македонската аристокрация. Такива покойници били полагани в гроба върху дървени носилки, каквито са открити и в хераклеЙския некропол. Златните дарове били запазени за македонското царско семейство и за техни приближени. Тези предмети символизирали водещата им роля в ранноелинистическото македонско общество, както и тяхното богатство. Последните македонски владетели Филип V и Персей се стараели да възстановят авторитета на Македония. Затова при тяхното управление отново се появили, макар и малобройни, богати погребения на македонски аристократи. Такива не се срещат повече след 168 г. пр. Хр., когато Македония била разгромена от Римската република (Tsigarida 2018). Изглежда видни македонски аристократи живеели в Хераклея от нейното основаване до военната катастрофа при Пидна. Оръжие (копия; крив боен нож²⁹⁶ **фиг. 574**) се открива също в погребения до средата на II в. пр. Хр., тоест до падането под римска власт. Възможно е тя да е ограничила носенето му от хераклеЙци до малобройна гранична стража. Такава била разрешена само за съседни с варвари райони в три (без третата) от четирите области, на които била разкъсана покорена Македония (Daubner 2018, 58, Fussnote 180)²⁹⁷. Като цяло проучвателят установява обедняване (като брой предмети и лукс) и унифициране на гробния инвентар след средата на II в. пр. Хр. Нараснал единствено броят на глинени лампи, поставяни в гробовете, особено след средата на II в. сл. Хр. (Bozhinova 2015, 251; **фигури 615-617**). Налице е обаче и приемственост в гробните дарове между македонския и римския период на града: оставяне на жертвена храна – месна (например агнешко) и растителна (орехи, бадеми, кестени, маслини); поставяне на монети при покойника – в ръцете, до главата, в устата – така наречения „Харонов обол“.

Що се отнася до начина на погребване, трупоизгарянето било практикувано до втората половина на II в. сл. Хр., като се прилагали и двете му форми – на място (в гроба) и извън гробното съоръжение. Делът кремации в некропола намалял през II-I в. пр. Хр., след което нараснал до I в. сл. Хр. включително. Кремирането е по-скъпо (и днес) от трупополагането. Възможно е неговата променлива крива да отразява тенденции в развитието на хераклеЙското благосъстояние: затруднено през последните два века преди Христа поради приспособяване към новата власт, чести варварски атаки и тежки войни (с Митридат плюс изтощителни граждански войни); възходящо при император Август и изместената далеч на Дунав северна граница след анексирането на васалното Тракийско царство). Засега липсват данни за група заселници около новата ера, практикуващи

²⁹⁶ За този вид оръжие виж Торбов 2018.

²⁹⁷ Хераклея попаднала в Първа област (Daubner 2018, 63).

изключително кремация. Трупополагането преобладавало през цялото време, като през III-IV в. сл. Хр. било единственият начин на погребване в некропола. През ранния елинизъм доминирала източната ориентация (на главата на покойника). След средата на III в. пр. Хр. зачестили и други ориентации. Проучвателят на некропола обяснява западната ориентация с християнството (Bozhinova 2015, 250-251). От една страна, разкопките на форума показваха, че то трудно се налагало в града дори и през IV век. От друга – западна ориентация била практикувана и от нехристиянизирани общности.

Поменалните практики са труден за археологическо регистриране компонент в сравнение с останалите три, защото, като правило, са по-слабо запазени на терен. В обсъждания некропол е установено ритуално чупене на глинени съдове и през македонския, и през римския период (Bozhinova 2015, 251).

Промяна е забелязана в планировката на некропола. Липсва ясно подреждане при гробовете преди средата на II в. пр. Хр., докато следващите били аранжирани на редове (Bozhinova 2015, 243, 249).

Резюмираният погребален обред е надежден източник на информация за Хераклея. Налице е съвпадение между основни исторически събития в града и промени в обреда. Наблюдава се трайна приемственост в него, като измененията са плавни. Тази картина подсказва запазено през вековете достатъчно голямо и икономически доминиращо етнокултурно ядро, което успешно и бързо абсорбира чужди нему индивиди, допуснати или наложени в града.

Монетите от некропола започват с Филип II (359-336 г. пр. Хр.) и завършват с Констанс (337-350 г. сл. Хр.). Сред елинистическите монети преобладават тези на Касандър (305-297 г. пр. Хр.) – 15 броя от общо 31 елинистически (в случая се има предвид до средата на II в. пр. Хр.). Въз основа на тях проучвателят заключава, че Хераклея била основана при последния, а некрополът действал оттогава до средата на IV в. сл. Хр. (Bozhinova 2015, 253). По-горе подкрепих тезата, че градът бил основан от Филип II. Възможно е сравнително високият брой погребения от Касандрово време да отразява вражеското нападение в края на IV в. пр. Хр. Относително висок е делът (6 броя) на монети на Антигон II Гонат (Andonova 2015, 257). Изкушавам се да ги обвързва с неприятелското нападение в средата на III в. пр. Хр. Впечатлява златна ехонумия, отсечена в Антиохия през 293-295 г. сл. Хр. в чест на обявяването на Галерий Максимиан за цезар (Andonova 2015, 260, Pl. 2/22). Богати хора живеели в Хераклея до самия ѝ край (**фигури 82-83**). Допускам, че некрополът спрял да се използва след земетресението в края на IV век.

3.2. Западен некропол в местността Червените скали

Заема ниско скално възвишение, западно от града (**фигури 9/3** северната точка, **563/4, 583**). От предходния некропол го дели съвременен път. Изглежда двата принадлежали на едно западно гробище на Хераклея. Некрополът в м. Червените скали има площ около 155 дка и координати Lat(N) 41.450873, Long(E) 23.252889.

Единствените археологически разкопки са проведени през 1995 година, когато за 10 дни са разкрити 11 гроба. Те са правоъгълни гробни ями, вкопани в скалата, ориентирани изток-запад, покрити с тухли или с дялани каменни плочи (включително мраморни). Единственият оцелял скелет сред тези трупополагания бил по гръб със западна ориентация. Намерени са „сребърни обици, глинени лампички, части от съдове“. Гробовете са отнесени към периода „края на III до VI век“ (Топтанов / Данаилова 1996). Този кратък предварителен отчет без илюстрации позволява един несигурен извод – некрополът функционирал до V век включително. Сигурно е обаче, че иманяри ограбили голяма част от некропола. Авторите правят тази тъжна констатация, добавяйки, че търсели неразкопано петно, където да работят. Местни жители разказват за богати находки (включително златни). При археологическо теренно издирване през 1978-1979 г. били установени „следи от правоъгълна постройка от големи камъни“ (Домарадски et al. 2001, 80). Предполагам, че били от гробница. Ново ГИС издирване почти 40 години по-късно регистрира почти квадратна постройка (3,30 И-З x 2,5 м С-Ю) от ломени камъни на хоросанова спойка (**фиг. 582**). Според местни жители сводът доскоро се виждал. Вероятно разхвърляните тухли наоколо били част от него. Въпреки различията в описанието, не съм сигурен, че става въпрос за различни гробници (Вагалински et

al. 2017)²⁹⁸. Смята се, че мраморна врата на гробница, съхранявана днес в Археологическия музей в Сандански, била открита именно в този некропол (**фиг. 578**). Вратата е датирана във II-III век. Тя била плод на малоазийско влияние (Nankov / Stoyanova 2015). Вратата е поредният довод за просперитета на града през втори период.

Към западния некропол на Хераклея принадлежи и участък в югозападните поли на Джонков връх (**фиг. 563/8**). И той е почти напълно унищожен от иманяри. В хода на споменатото ГИС издирване (ноември 2016) установихме множество ограбени правоъгълни гробни ями и разхвърляни плочести камъни от тяхното покритие²⁹⁹. Намерихме римски чирепи. В иманярски изкоп беше открит през пролетта на 2019 г. фрагмент от римска надгробна плоча (**фиг. 581**). Иманяри попаднали и на интересен погребален обред в този дял на западния некропол: върху изпънатия по гръб покойник лежала мраморна женска статуя³⁰⁰.

3.3. Южен некропол в местността Айдарица

Намира се на южния бряг на река Струмешница, на около 1 км южно от Хераклея (**фигури 2, 3, 9/1**). Днес реката тече между града и некропола, но до 30-те години на XX век, когато била отклонена на север, тя минавала южно от Айдарица (Sharankov 2017, footnote 1). Некрополът заема площ от около 88,5 дка и има координати Lat(N) 41.44392, Long(E) 23.26783.

Некрополът бил основен за Хераклея подобно на западния и също като него бил използван векове наред. Оттук са известни шест елинистически надгробни надписа от периода III-II в. пр. Хр., както и списък с имена от късен I-II век (Sharankov 2017, бел. 2, 25-30). През юли 1980 година са проведени триседмични разкопки чрез сондаж (20 x 5 м, ориентиран север-юг), „разположен на полегатия южен склон на хълма“ (Домарадски et al. 2001, 38). Поради тогавашните гранични рестрикции липсват топографски карти в публикацията. Но от описанието следва, че сондажът бил заложен южно от некропола, което обяснява теренните резултати. Само един гроб попаднал в рамките на сондажа: правоъгълна гробна яма, издълбана в скалата, жена по гръб, ръце на таза. Гробният инвентар се състоял от две бронзови сферични кухи висулки, по които погребението е датирано в IX-XI век. От снимката му (Домарадски et al. 2001, обр. 33) следва, че азимутът на черепа е 225°, която ориентация е на ръба за християнско погребение (отклонение до 45° спрямо 270°). В началото на октомври, след заминаване на археолозите, жители на близкото село Митино „открили“ съседен, втори скелет (Домарадски et al. 2001, 39), за което погребение естествено липсват данни. Българо-полската експедиция разкрила и част от сграда от ломен камък, чиито стени, странно за мен, били споени външно с хоросан, а отвътре – с глина. Сградата имала тухлен свод и семпла цветна мазилка. Предполага се на базата на намерените монети, че била късноантична *villa rustica* от V век (Домарадски et al. 2001, 43, 79). С изключение на две от IV век, останалите 21 броя датират от VI век плюс колективна монетна находка от 49 бронзови екземпляра също от VI век. От една страна, „селските вили“/чифлици изчезнали като селскостопанска форма след IV век, а от друга – сградата е твърде близо до Хераклея, за да бъде такава. На мястото са открити двадесетина римски чирепа и само един от елинизма. Допускам, че постройката функционирала през римския императорски период, но не и след IV век. Най-вероятно нея обслужвали канал и глинен водопровод, части от които колегите разкрили. Очевидно мястото било обитавано през VI век едновременно с фаза 2 на Акропола. При това монетите от Айдарица покриват без прекъсване VI век до предполагаемата аварска атака: Анастасий – Юстин I – Юстиниан I – Юстин II (565-578). И отново най-многобройни са монетите на Юстиниан I, и пак са намерени златни монети (2 броя; Домарадски et al. 2001, 39-40). Последните потвърждават заключението от Акропола за добре платена група хора през VI век на територията на разрушената от земетресения Хераклея. През ноември 2016 в рамките на ГИС издирване посетихме некропола. Разположен е върху ниско възвишение с надлъжна ос североизток-югозапад, състоящо се от пет „връхчета“. Едното било унищожено в самото начало на XXI век при прокарване на газопровода за Гърция. Иманярските дупки са толкова нагъсто и навсякъде, че

²⁹⁸ Некрополът е регистриран в АИС АКБ под номер 10004281.

²⁹⁹ Некрополът е регистриран в АИС АКБ под номер 10004425.

³⁰⁰ Устна информация от местни жители. Статуята продали на колекционер. Унищоженият и недокументиран рядък погребален обред е пореден пример за загубена ценна историческа информация.

трудно се върви. Виждат се разхвърляни камъни, тухли и керемиди. Некрополът е почти напълно разрушен.

През пролетта на 2017 година успяхме с помощта на МВР да спасим новооткрит от иманяри надпис в некропола (фиг. 584). Заради високата му информационна стойност го поставихме в Хераклея, западно от гражданската базилика (фиг. 585). Надписът датира от втората половина на II – началото на III век и е съставен в стихове. Преводът гласи³⁰¹:

„Аз, умрелият от насилствена смърт Касандър, завърших живота си, когато веднъж пътувах сам от Пауталия [днес Кюстендил] и отивах към Сармея [= Хераклея Синтика ?] : предаде ме приятел, (подобен на) сина на Лаерт [= Одисей]. Сетне моят брат от общ баща, като се завърна, ме откри в праха, погубен от ужасни хора, и като спаси останките ми, (ги положи) в този гроб в знак на братска любов; името му е Пирий. Освен за мен, (той направи гробницата) и за живите: за чедото ми Артемидор, за себе си и за съпругата (си/ми?) Венерия.“

Най-вероятно Касандър бил заможен търговец, който на път за дома бил убит от разбойници, предварително уведомени от негов приятел. Възможно е засадата да е била устроена в Кресненското дефиле. По това време в граничните райони между провинциите Тракия (на която принадлежала Пауталия) и Македония върлували бандити. Според друг надпис римски военни части от провинция Долна Мизия (в общи линии днешна Северна България) били изпратени да ги изтребят. Според Николай Шаранков гръцкото „Сармея“ отговаря на българското „Рупи(те)“. Излиза, че местно население предало на новодошлите славяни смисъла на топонима, за да си го преведат и наложат в употреба – четири века след криминалната история! А можехме да загубим тази информация за историята ни, както се случва ежедневно заради иманяри и техните поръчители/покровители. Надписът на Касандър е едва третият познат ни поетичен текст от класическата древност на Средна Струма (Sharankov 2017, бел. 35). Вторият е също от Хераклея, пак е надгробен и датира от същото време (Sharankov 2017, fig. 3, 2; fig. 586). Днес стои в църквата на село Рупите, а романтичният текст в превод гласи: „С общ живот над земята и с общ гроб под земята“³⁰². Двата надписа разкриват висока степен на грамотност и силна етнокултурна традиция на хераклеяци. В епитафията на Касандър са използвани фрази от Омир и Атическата трагедия, както и йонийски изразни форми. Текстът е поредно свидетелство за просперитета на Хераклея по това време (Sharankov 2017, 19-20, 25). Надгробното на Касандър е гробен олтар. Този тип надгробен паметник бил популярен в провинция Македония през II – средата на III век. Позволявали си го заможни семейства главно в големите градове. Произходът му се търси в Северна Италия (Evangelidis 2022, 154, fig. 36).

3.4. Некропол в местността Тофилица

Лежи югоизточно от Хераклея на висок рид на десния/южния бряг на река Струмешница близо до нейното вливане в Струма (фиг. 9/2).

Некрополът е могилен. През 1980 година археолози разкопават една ранноелинистическа могила (Домарадски et al. 2001, 43-46). Тя била висока едва около 1 м (Домарадски et al. 2001, табло 80). В нея са проучени четири погребения и пет обредни ями. Начинът на погребване е трупоизгаряне – две на място и две в страни. Прави впечатление, че само при първите са открити железни гвоздеи. Най-вероятно с тях били сковани дървени носилки, подобни на намерените в некропола в местността Метлата. Гробните съоръжения са прости гробни ями, вкопани в скалата. Тази на първичния гроб била покрита с каменни плочи. Гробовете били оградени с ниски стени/кръгове от ломени камъни без спойка. Така оградени кремации са известни от некрополи в елинистическа и римска Македония: Гомати на Халкидическия полуостров, II-IV век; Микро Дасос на границата между Гърция и Северна Македония, II в. пр. Хр. – II в. сл. Хр. (Evangelidis 2022, 156-157). Гробният инвентар в могилата бил скромно подобно на гробните съоръжения – глинени съдове. Трябва да се подчертае, че всички били изработени на грънчарско колело. Първичното погребение съдър-

³⁰¹ Надписът е преведен и изчерпателно обсъден от Николай Шаранков (Sharankov 2017, 15-25).

³⁰² Превод на Николай Шаранков.

жало чернолаков рисуван кантарос (Домарадски et al. 2001, табло 48/8), който е датиран във втората половина на III в. пр. Хр. (Bozkova 2005, 49, fig. 7). Към това време са отнесени и кантароси от некропола в местността Метлата, също произведени в македонски грънчарници (Bozkova 2005, 49-50, fig. 8-9). В два гроба на въпросната могила са намерени по една бронзова силно окислена нечетима монета – „Харонов обол“. Обредните ями съдържали въглени и натрошени парчета от глинени съдове – само на грънчарски кръг. През ноември 2016 обходихме местността в рамките на археологическо издирване (Вагалински et al. 2017). Установихме голям иманярски изкоп в центъра на втора надгробна могила.

Приписвам некропола в местността Тофилица на хераклејци с колебание. Налагало им се е да прекосяват Струмешница (фиг. 9/2). Съмнявам се също, че била търсена видимост на могилите върху този рид, защото те били ниски, а и самият Кожух и възвишенията западно от него предлагали такава (фиг. 563). Южно от устието на Струмешница и източно, и южно от село Митино регистрирахме през 2016 антични, бих казал сателитни, селища. С тях, а не с Хераклея, трябва да свържем случайно откриваните в този район антични погребения и антични надгробия. Такива са намирани и в самото село Митино, отстоящо на около 5 км южно от Хераклея (Sharankov 2020, footnote 47).

3.5. Погребения в града

По-горе представих такива (точка 2.1.5, фигури 339-345; точка 2.2.2, фигури 475-477). Датират от V в. сл. Хр., когато градът замирал след двете последователни силни земетресения в края на IV век и във втората четвърт на V век. Самото им местоположение е сигурен белег за упадъка на града. Както е известно, некрополите на античните градове, за разлика от средновековните, били разположени извън застроената им площ, което ни ориентира за нейните граници.

По устни сведения от местни жители подобен(?) източен некропол бил унищожен в средата на XX век при прокарване на железопътната линия (фиг. 563/9). Пак от тях научавах за отделни гробове на Акропола. Би трябвало да ги обвържа с обитаването му през втората половина на V – VI век (виж точка 2.3). Непотвърдени остават и сведения за антични погребения северно от Кожух (фиг. 5A).

3.6. Надгробни паметници в некрополите на Хераклея

Почти всички известни надгробия са намерени в резултат на иманярска или (далеч по-рядко) на строителна и селскостопанска дейност. Липсата на археологически контекст намалява информационната им стойност. Тя обаче остава сравнително висока спрямо повечето археологически находки заради надписите, когато ги имат. Подбрал съм няколко заради данните в тях за Хераклея:

Сред най-старите хераклејски надгробия е стела от втората половина на IV в. пр. Хр., върху която е изписано: „Нико, съпруга на Асклепидор“ (фиг. 586A; Sharankov 2020, # 86).

В III в. пр. Хр. в некропола в местността Метлата била издигната надгробната плоча на „Кисина, дъщеря на Артемидор“ (фиг. 587)³⁰³. Пред нас е рядък пример на стела заедно с хоризонталната поставка с отвор/жлеб за закрепване, наричана „теламон“. Името на бащата („подарък от Артемида“) е свързано с най-популярното божество на Средна Струма през Античността – Артемида. Най-разпространените имена в този район по онова време са производни на нейното име. Само от Хераклея и близката околност са над 10. Много рядко е името на покойната. То се извежда от думата *kissos* („бръшлян“), която гърците усвоили от завареното палеобалканско население. Бръшлянът бил свещено растение и на бог Дионис, чийто култ бил популярен в града и района. Личното име Кисей носели няколко митични тракийски и македонски царе.

„Миртале, дъщеря на Милесий“ гласи надгробен надпис от III-II в. пр. Хр. (Sharankov 2020, # 87). Името на бащата означава „от Милет“. Възможно ли е да произхожда от прочутия гръцки град на западния бряг на Мала Азия (в днешна Турция)? Да, ако вземем предвид, че името е нетипично за района, а завоеванията на Александър Велики отворили неимоверно Македония за Близкия Изток и обратното. Името на дъщерята е също много рядко за областта с един пример от Амфиполис в IV в. пр. Хр.

³⁰³ Тази новонамерена плоча е анализирана на 06.11.2020 от Николай Шаранков на сайта www.archaeologia-bulgaria.com Цитирам него.

Имената в досега известните епитафии от Хераклея са изключително гръцки и гръко-македонски. Единственото изключение е надгробна плоча от некропола в местността Айдарица от последната четвърт на III в. пр. Хр., тоест около 100 години след основаването на Хераклея. Покойникът се казвал Террес (Sharankov 2017, #5; **фиг. 588**). Липсата на бащино име насочва към негръцки произход или към чужденец в града, с неизвестно за хераклеЙци бащино име. Смята се, че името е вариант на „Терес“, което е общоприето за тракийско. То е известно от няколко надписа от римския императорски период на Средна Струма. Според надпис от II век, в околностите на Хераклея съществувало село Терепара, тоест „село на Терес“ (Sharankov 2016, 65; Sharankov 2017, 29). Ако приемем, че „Террес“ е тракийско име, надписът е най-ранното свидетелство за траки в Хераклея – при царуването на Филип V. Дали бил местен човек или командирован военен е въпрос без убедителен отговор. От Филип II до Филип V македонските царе заселват траки, илири и келти по границата, за да я засилят, и във вътрешността като гарнизони или земеделци (Daubner 2018 196). Когато комендантът на Амфиполис Диодор научил за поражението при Пидна, наредил веднага тамошният тракийски отряд да бъде изведен извън града, за да се избегнат евентуални сблъсъци (Daubner 2018, 50). Единственият друг пример за името „Террес“ е надпис върху сребърна чаша от последната трета на IV в. пр. Хр., открита в гробница близо до античния град Bisanthe в днешна турска Тракия. Погребението е свързано с висш македонски офицер. С други думи, възможно е „Террес“ и „Терес“ да са били различни имена (Sharankov 2017, 29).

Както се вижда и от приложените снимки, най-ранните надгробни плочи в хераклеЙските некрополи носят само имената на покойника – лично и бащино. Второто можело да се замени с името на съпруга при жените (**фиг. 586A**). Впоследствие добавили релефна украса, имитираща фасада на храм (**фиг. 587**), която се обогатявала с времето чрез прибавяне на допълнителни орнаменти и акротерии (**фигури 581, 590**)³⁰⁴. В периода от края на I – началото на II в. сл. Хр. до средата на III век били популярни надгробни плочи с портретни образи. Известни на науката са над 260 от района на Средна Струма. Смята се, че водещо каменоделско ателие се намирало на територията на Хераклея, като то било най-продуктивно през II век (Milcheva 2015, 296-297; **фигури 591, 592**).

3.7. Обобщение за некрополите на Хераклея

Местоположението на некрополите на античните градове бележи границите на тяхната застроена (а често и укрепена) площ. Западният и южният некропол на Хераклея съдържат погребения от ранноелинистическия до късноримския период, тоест през цялото време на пълноценно функциониране на града като такъв. Не е установена така наречената „хоризонтална стратиграфия“ на некрополите му. Такава е регистрирана, например, в Амфиполис, където некрополите се разраснали през римския период, което разкрива увеличаване на населението (Zarmakoupi 2018, 278). Според позицията на некрополите, площта на македонска Хераклея съвпадала в общи линии с тази на нейното римско продължение (**фигури 9/1, 3, 563/4, 5, 8**), което е признак за сравнително постоянен брой жители през всичките тези столетия. Топографският континуитет в некрополите на Хераклея внушава и етнокултурна приемственост. Данните за погребалния обред в некропола в местността Метлата подкрепят такъв извод. До пълното му публикуване е голословно да обсъждам евентуално семейно или социално парцелиране в рамките на това най-добре проучено хераклеЙско гробище. Все пак, семейни участъци са очаквани, предвид представената епитафия на Касандър от местността Айдарица (**фигури 584, 585**). Недалеч от местонамирането на надгробие то на Касандър се вижда масивен архитектурен елемент от вероятна гробница (**фиг. 589**)³⁰⁵. Заедно с каменната врата и зиданата гробница от западния некропол (**фигури 578, 582**) той удостоверява наличие на сравнително скъпи гробни съоръжения поне през римския императорски период. И днес смъртта е възможност за социално разграничаване/афиширане, която заможните семейства пропускат рядко. Настъпилото обедняване и силно влошаване на качеството на живота на хераклеЙци през V век след двете силни земетресения и наводнения е отразено в погребенията в самия град (точка 3.5).

³⁰⁴ Надгробие то на **фиг. 590** се съхранява в частен двор в село Рупите.

³⁰⁵ Доцент д-р Здравко Димитров (НАИМ-БАН) предполага, че е праг, оформен като базов детайл, което подсказва богата архитектурна декорация и във височина.

4. УПРАВЛЯВАНА ТЕРИТОРИЯ И АДМИНИСТРАТИВНО УСТРОЙСТВО

4.1. Управлявана територия

Нито древните извори, нито досегашните археологически проучвания дават ясни насоки за границите на околната територия, администрирана от Хераклея (*chora*), да не говорим за промени в нейната площ през вековете.

Географски (Беласица и Струма) и несигурни исторически съображения (за северната и западната граница) представят една умозрителна картина, обременена от презумпция, че градът загубил градски статут в началото на II век (Mitrev 2015).

През 2016 получих от местни жители снимки на латински надпис, стоящ близо до днешната граница между България и Северна Македония. Точната му локализация остава неизвестна. Възможно е надписът да е бележил граница, защото се чете думата “*finis*”³⁰⁶. Палеографски датира от I или началото на II в. сл. Хр. Оглед на място от специалисти би уточнил датировката и разчитането.

Спор за територия между Хераклея и Партикополис (под днешния Сандански) е изчерпателно обсъден от Николай Шаранков (Sharankov 2016, 58-61, # 1). Историята стигнала до нас благодарение на фрагмент от надпис, открит в Сандански. Управата на Партикополис в лицето на неговите политарси наредила да се гравира върху камък писмо на император Антонин Пий от 157/158 година до жителите на града. От текста става ясно, че след основаването на Партикополис през 117-120 година (Sharankov 2021, 24) те получили част от територията на Хераклея, а с това и приходите от нея. Пратеници на Хераклея убедили императора, че правото е тяхно, но последвалото контрапратеничество на двама партикополци в Рим обърнало резултата в полза на младия град. Въпросният надпис удостоверявал крайният успех на основания от римляните конкурент на 400 години по-старата Хераклея. Разстоянието между двата съперника е около 12 км, което означава, че Хераклея се простила най-вероятно със значителна част от северния дял на своята територия. Както видяхме по-горе, тази финансова загуба не спряла хераклеЙци да разширят и разхубавят своя форум. Всъщност II-III век било време на разцвет на града. Остава неизвестно, къде минавали старата и новата северна граница на хераклеЙската територия. Отглас от корена на спора между двата града е почетният надпис на **фигури 282, 282А** (с коментар в точка 2.1.4, помещение V). Спорове за територия между съседни градове били често явление в Римската държава, особено ако единият бил новооснован. Аналогичен на нашия случай била разпратата между стария град Абдера (източно от устието на Места) и новосъздадения при император Траян (98-117) Топир (Evangelidis 2020, 31).

Археологическите теренни издирвания обогатяват значително историческата информация за дадена територия. Землището на община Петрич е естественото ядро на хераклеЙската. През 1978-1979 г. българо-полски екип издирва археологически обекти в долината на река Струмешница и по южните склонове на Огражден. Северните склонове на Беласица били посетени по изключение, за да се провери на място устна информация от местни жители (Домарадски et al. 2001, 5). Времето, предхождащо основаването на Хераклея, е сумирано като „бронзова и ранножелязна епоха“ (Домарадски et al. 2001, 73). То обхваща дълъг период от 3200/3150 до около 550 г. пр. Хр., като границата между двете е около 1100 г. пр. Хр. За тези около 2600 години екипът регистрирал едва 9 обекта от общо 409! Колегите заключават с право, че районът бил слабо заселен през тези столетия. Трябва да се подчертае, че по време на експедицията земята в него се обработваше масово и интензивно, което осигурява добра видимост на терена за археолозите. Тридесет и четири обекта са датирани „приблизително от втората половина на I хил. пр. н. е.“ (Домарадски et al. 2001, 74). В хода на изложението се разбира, че те произхождат от последните три века преди Христа. Единствено началото на обекта на Джонков връх (= Акропола на Хераклея) е поставено в последната четвърт на IV в. пр. Хр. според откритата керамика (Домарадски et al. 2001, 74). Излиза, че македоните заварили или изключително рядко населена земя, или местните траки (синти, меди) живеели в непостоянни/сезонни селища с паянтов градеж, които не оставили разпознаваеми за нас следи. Археологическата селищна картина за времето непосредствено преди настаняването на македонци в района съвпада с данни от древни писмени извори. Тукидид (ок. 455 – ок. 397 г. пр. Хр.), разказвайки за похода на одриския цар Ситалк

³⁰⁶ Разчитането и коментарът са дело на гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

през 429 г. пр. Хр., пише за „необитаемата“ планина Керкине (най-вероятно Огражден или заедно с планините северно от него, разделящи долините на Вардар и Струма; Делев 2013, 100). Полиен (II век) съобщава, че Филип II нахлул в „страната на орбелийците“ (Орбелос се отъждествява с Беласица или заедно с околните планини на изток и север), която изобилствала от тесни долини и гъсти гори. Варварите, (тоест траките), се изпокрили в гори и гъсталаци. Тогава той пуснал много ловджийски кучета, които ги локализирали. Така македоните заловили повечето от тях (Делев 2013, 107). На около 12 км западно от Хераклея лежи малка антична крепост върху хълм до село Първомай, в подножието на Огражден. Важни за нейната датировка са фрагменти от керамични съдове, които българо-полският екип намира: внос от Пергам (края на II-I век) и от Тесалия, и Македония (късен елинизъм) (Домарадски et al. 2001, 76). Без разкопки е несигурно да се определи началото на укреплението. Най-вероятно то охранявало път покрай река Струмешница и подхода от запад към Хераклея. Твърдината би трябвало да е част от територията на града. Важно за етническата картина в района е наблюдението, че изработена на ръка керамика се открива масово на запад от първомайската крепост, но липсва в обектите близо до Хераклея (Домарадски et al. 2001, 76-77). То съвпада с резултати от разкопките ни в града – сред десетките хиляди чирепи битова керамика намерихме едва десетина на ръка, които евентуално могат да се свържат с тракийски етнос. Четири пъти повече обекти са регистрирани за следващия период I-VI век (Домарадски et al. 2001, 77). Тази гъста селищна мрежа на територията на Хераклея е резултат от рах *Romana*. Обектите са съсредоточени основно по южните склонове на Огражден (68) и долината на Струмешница (44). Озадачаващо е, че само на един обект била установена топографска приемственост с елинизма (Домарадски et al. 2001, 79). Логичното обяснение е, че покоряването на Македония от Рим в средата на II в. пр. Хр. довело до сериозна промяна в собствеността на земята в територията на Хераклея и в начина на нейното стопанисване. Без резултати от археологически разкопки е несериозно да продължавам със заключения. На 19 обекта (13 са в Огражден) са открити „късове желязна шлака“ (Домарадски et al. 2001, 79).

Следващото теренно издирване в областта на Средна Струма е осъществено през 2009-2012 г. от археолози от Нов български университет (София), подпомогнати от колеги в НАИМ-БАН, РИМ-Благодеевград и АМ-Сандански. То покрива северния дял на долината между Сандански и Кресненското дефиле. Приложени са ГИС, геофизични изследвания и малък брой сондажни разкопки (Garbov 2015). Не знаем, дали поне част от тази земя била контролирана от Хераклея до създаването на Партикополис, тоест в периода втора половина на IV в. пр. Хр. – края на управлението на император Траян (98-117 г.). Колегите регистрирали през годините 2009-2012 общо 112 археологически обекта, от които 53 са отнесени към периода средата на II в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр. (Garbov 2015, 56, 57, 66). Нужно е да уточня, че тези граници са определени исторически – превръщането на Македония в римска провинция и реформите на император Ираклий, съответно. Такава прецизна времева рамка не е и принципно не може да бъде извлечена от данни, събрани чрез теренно ГИС издирване. Същото важи и за хронологичните граници на вътрешните за общата рамка периоди ранноримски, средноримски, късноримски и ранновизантийски (Garbov 2015, 56). Не става ясно как се разпределят във времето останалите 59 обекта. Изводът, че само три селища и една възможна вила³⁰⁷ продължили да функционират от елинистическо време (разбирай края на IV – средата на II в. пр. Хр.) в ранноримския период (разбирай средата на II в. пр. Хр. – началото на I в. сл. Хр.) заслужава внимание (Garbov 2015, 70). Като оставим настрана невъзможността да се разграничат така точно двата периода чрез издирване, той разкрива драматична промяна в селищната система. Въпросът е какво я е предизвикало? Изселило ли се е местното население (траки и македони) след анексирането на Македония от Рим? Разцветът на тукашната селищна система (Garbov 2015, 70) през I-IV век съвпада с резултатите от издирванията ни в община Петрич (следващия абзац). Трикратното намаляване на селищата в северния дял на Средна Струма през V-VI век е обяснено с климатични промени – застудяване и суша (Garbov 2015, 72, 78). Към тях ще добавя и варварските атаки на (последователно) хуни, остготи и особено авари. Примерът с Акропола на Хераклея е показателен. Колегите също са установили масово укрепяване на селища през ранновизантийския период (Garbov 2015, 72).

³⁰⁷ Датировката е твърде ранна за *villa rustica* – виж точка 5.2.1. Изводът след четири страници, че археологическите свидетелства показват спокойна еволюция вместо рязка промяна в селищната система при прехода между тези два периода (Garbov 2015, 74), озадачава.

Три поредни години (2016-2018) провеждахме теренни издирвания в община Петрич, прилагайки ГИС и въздушно лазерно сканиране (Вагалински et al. 2017; Вагалински / Кечева 2018; Кечева 2019). Покрихме 26,54 км², което прави над 1/3 от площта на община Петрич. Регистрирахме 188 археологически обекти, от които 119 са новоустановени, а за останалите осъвременихме данните в информационната система „Археологическа карта на България“ (фигури 594, 595). Петдесет и пет процента от обектите датират от Античността, като тези от I-IV век доминират отчетливо над елинистическите. Обектите преди основаването на Хераклея са изключително малко. Повечето обекти лежат по южните склонове на Огражден. Гъстотата е най-висока около Хераклея. Тези предварителни³⁰⁸ данни потвърждават, в общи линии, данните от издирването през 1978-1979. Въздушното лазерно сканиране (LiDAR) беше фокусирано върху възвишението Кожух. То обхваща 16,64 км² (фиг. 515) и ни помогна да се ориентираме в укрепителната система на Хераклея (точка 2.4).

Представените теренни археологически издирвания не определят (засега?) административните граници на територията на Хераклея. Но те ни помагат да проследим как се е развивала селищната система там преди и след основаването на града. Нужно е да запазим здравословен научен скепсис относно ограничените възможности на теренното недеструктивно издирване за установяване на прецизна селищна хронология.

4.2. АДМИНИСТРАТИВНО УСТРОЙСТВО

Ще се опитам да систематизирам наличните данни в две хронологични групи:

4.2.1. Административно устройство в царска Македония

Преки данни за периода втора половина на IV в. – първа третина на II в. пр. Хр. (= от основаването на Хераклея до битката при Пидна) липсват. Затова ще скицирам обща за тогавашна Македония картина, която би ни ориентирала донякъде за Хераклея.

Реформите на Филип II (359-336 г. пр. Хр.) преобразуваха Македония в добре функционираща държава (Daubner 2018, 102). Страната била разделена на четири области, ръководени от стратеги. Те посредничели между градовете и централната/царска власт (Daubner 2018, 67-68). Градовете били около 100 на брой (Evangelidis 2022, 25). Те добили организационна форма, подобна на класическия гръцки полис: международно призната идентичност; ежегодно избирани магистрати; местен жрец като епоним; градски съвет; общо събрание; местно законодателство и съдебен орган; обособени финанси и пр. Само че македонските градове се отличавали от южногръцките полиси по две съществени особености: не могли да вземат самостоятелни решения по редица важни въпроси, които се решавали от централната власт; главните магистрати на градовете били отговорни не само пред техните граждани, но и пред царя (Paschidis 2006, 251). Водещият магистрат в тях се наричал епистат. Той заемал длъжността за година. Бил посредник между града и царя. Епистатите били местни първенци, избирани от своите съграждани или назначавани от царя. Ролята на последния в избора била съществена, защото доверени нему хора имали преимущество (Paschidis 2006, 252). Епистатът разполагал с разнообразни правомощия: контролирал военната повинност; председателствал общинския съвет; замествал гимназиарха³⁰⁹, когато градът нямал такъв, и др. (Mari 2018, 183; Ma 2018, 316). Помагали му съветници/експерти, наречени архонти (Mari 2018, 187). Пазарът на агората бил контролиран от агораномии (Mari 2018, 189). Колегия на политарсите била въведена в македонските градове с реформите на Филип V скоро след 190 г. пр. Хр. (Daubner 2018, 82). При царуването на Персей (179-168 г. пр. Хр.) тя започнала да измества едноличния епистат и доминирала през римско време (Mari 2018, 190-192). Вътрешното подразделяне на градовете на фили било познато в царска Македония. То е установено в редица (поне 11) от градовете в римска Македония (Daubner 2018, 85). Македонските градове имали разнообразни административни длъжности. Липсвало пълно уеднаквяване в това отношение.

³⁰⁸ Пълен анализ на археологическата картина в община Петрич ще бъде представен, когато покрием територията ѝ.

³⁰⁹ В царска Македония имало закон за гимназионите според надпис от 183 г. пр. Хр., намерен в Амфиполис (Daubner 2018, 83, Fussnote 183).

Македонското гражданство се дарявало писмено от царя и избраният македонски град трябвало да приеме царското решение. Градовете не могли да предоставят сами гражданство, каквато била практиката в гръцките полиси (Daubner 2018, 104). Единствено граждани на македонски град се наричали македони. (Paschidis 2006, 256, footnote 256). Може да се каже, че македонските градове били политически полуавтономни, като се забелязва тенденция към нарастване на тяхната самостоятелност, но и този процес бил санкциониран от царя. Филип V (221-179 г. пр. Хр.) провел успешни държавни реформи, усилени стопанството и армията на страната. Сред тях било разрешението му (скоро след 190 г. пр. Хр.) главните градове (като Амфиполис, например) да секат свои бронзови, а частично – и сребърни монети (Daubner 2018, 82).

Монархията в Македония парирала всякакви сблъсъци между съседни градове, което било обичайно за гръцките полиси (Daubner 2018, 136).

Царят разполагал с кръг от приближени. Те представлявали централната власт. При Теменидите ги наричали „хетайри“, а при Антигонидите – „приятели на царя“ (Paschidis 2006, 252). В края на своето управление Филип II (359-336) разполагал с около 800 хетайри. Царският кръг хора носели отличителни знаци за своето положение – пурпурна каузия (македонски вид шапка) и пурпурно наметало – дарявани им от царя. Той избирал лично своите приближени. Те заемали висшите военни, административни, дипломатически и пр. позиции в царството. Мнозина произхождали от аристократични семейства, особено ако били преминали като юноши през официализираната група „прислужници на царя“. Структурата на царския двор в Македония не била ясно определена. Тя зависела от волята на владетеля (Paschidis 2006, 254). Напредването в социалната йерархия зависело от желания на царя, а не от ясно разписани правила. Стремещът на градския елит бил позиция в царския двор, което гарантирало пари и власт. Така царят имал богати възможности за избор на качествени служители (Paschidis 2006, 265). Тази политическа система функционирала гладко, защото при Антигонидите липсват сведения за бунтове в Македония, които били чести през V – началото на IV в. пр. Хр. (Paschidis 2006, 266).

Трябва да се подчертае, че в Македония не бил установен култ към царя – нито към жив, нито към починал (Mari 2018, 185).

Колонизирането на земи при Филип II било съпътствано с царско даряване на македонските колонисти със земя като тяхна частна собственост. Така в новоприсъединените територии се създавал устойчив македонски елит с големи и малки земеделски стопанства. Той осигурявал кавалерията и тежката пехота (фалангата). Тази социална политика продължили Александър III Велики, Касандър и следващи царе – царска земя била дарявана на македони (Ma 2018, 317). Македонската колонизация на изток и север през IV в. пр. Хр. била наложена от демографски бум в царството, който бил предизвикан от климатична промяна през същото столетие. Тогава настъпило затопляне, което създавало проблеми за сухите райони на Гърция. То било полезно за влажни райони с много вода и гори като Македония, защото улеснявало отводняване на терени за земеделие и увеличило реколтата (Ma 2018, 318). Създадените в средата на IV в. пр. Хр. и по-късно земеделски ферми и имения се развивали успешно, обвързани с определен македонски град (Ma 2018, 319).

Македоните доминирали в управлението на градовете, включително в новоосновените от Филип II. Завареното население не било изцяло прогонено. Това бил съзнателен процес на „македонизиране“ на новозавладени земи и градове, който достигнал връх при Персей. При Александър Велики и диадохите македонският управляващ елит включвал хора от цяла Македония за разлика от републикански Рим, където първенците били основно от столицата (Daubner 2018, 104). Липсвала ясна граница между градски и царски първенци. Всеки македон в двора бил гражданин на някой град (Daubner 2018, 104). В земите, присъединени към Македония при Филип II и сина му Александър, завареното покорено население (paroikoi) нямало гражданство на местния град, тоест то заемало подчинено политическо положение (Daubner 2018, 195). Рядко изключение е политарх с тракийско име в Амфиполис от времето на Персей (Mari 2018, 187, footnote 42). Завладените етноси започнали да се интегрират в градовете през II-I в. пр. Хр. в рамките на Римската държава (Daubner 2018, 198, 278, 279).

Армията била убедителният инструмент за осъществяване на външна политика. Филип II я реорганизирил като боен ред, въоръжение и набиране. В резултат броят на мъжете, които получавали пари за участие във война, нараснал многократно. Това от своя страна сплотило страната и чувството за етнокултурна идентичност. Македонската армия се превърнала в първа бойна сила

на Балканите. Тежката пехота била ядрото на македонската войска. Пълно комплектувана фаланга наброявала около 16000 войници. Тяхна запазена марка били дългите 5-6 метра копия (сариси). Във фалангата постъпвали мъже на възраст от 15 до 50 години. При крайна нужда били мобилизирани и 60-годишни, ако били годни. Леката пехота на пелтастите (заради малкия щит „пелта“) била елитно подразделение от по-заможни македони на възраст до 35 години. То извършвало внезапни нападения и разузнаване, които били невъзможни за тромата фаланга. Македонската конница била прочута със своята ефективност и нерядко именно тя, а не фалангата, носила победа. Македонският боен флот никога не достигнал нивото на сухопътната армия. Като цяло структурата на македонската армия се запазила от Филип II до Персей. Променени били наименования на военни чинове и оръжие. Няма да навлизам в подробности нито да обсъждам други македонски военни части (например, *agema*, *hypaspistai*, „Сребърните щитове“), за да не разводнявам текста, а и достатъчно литература по въпроса е налице. Съществено е, че в изброените армейски подразделения служели само македони. Всяко македонско домакинство осигурявало един войник, но трябвало да остане поне един мъж в него, който да се грижи за стопанството. В противен случай домакинството не излъчвало свой воин. Държавата се грижела да не пострада икономиката на страната. Всеки град набирал определен брой войници според броя на домакинствата на територията, която управлявал. За правилния подбор отговарял еписпатът. Споменатите четири административни области (Горна Македония, *Bottia*/Стара Македония, *Amphaxitis*, Долна Македония/*Parastrymonia*; **фиг. 1А**)³¹⁰ отговаряли за мобилизацията от градовете им. Броят на мобилизираните зависел от мащаба на планирания поход или от сериозността на надвисналата военна заплаха – частична или пълна мобилизация. Освен това, при експедиции извън страната, войниците се заменяли по области максимум на всеки две години. Целта била да не служат едни и същи хора продължително време. Воините сами набавяли нужното им оръжие, а конниците – и конете. Затова записването в един или друг вид военна част зависело не само от възраст и физически данни, но и от имуществен ценз. Той се определял от всеки град според благосъстоянието на неговите граждани. Завареното/покорено население (траки, пеони, дардани, илири, келти и пр.) формирало помощни бойни части. То се сражавало със свое, нерядко специфично оръжие. Освен с полевата армия Македония разполагала и с постоянни градски гарнизони. Членовете им били главно наемници от съседни племена – особено траки, защото македоните трябвало да се грижат за стопанството. При управлението на Персей численият състав на тези стационарни подразделения наброявал около 15000-20000 човека (Daubner 2018, 108).

Основа на македонското стопанство били земеделие, скотовъдство³¹¹, добив на метали (злато, сребро, желязо и мед) и дървета за кораби. Крайбрежните гръцки полиси, включени в Македонската държава, били основните търговци в нея. Данните за опериране на италиански търговци в царска Македония са редки – от Пела и особено от Амфиполис (Daubner 2018, 180, Fussnote 193).

Нямам причина да смятам, че Хераклея се отклонявала от тази обща за страната картина. Бидейки граничен град, постоянно заплашен от север, тя би трябвало системно да подкрепя правилата в държавата, за да разчита на нейната своевременна помощ и постоянна закрила. Местното тракийско население било със сигурност изтласкано от близкия на Хераклея район, да не говорим за включване в новоосновения град. Тази хипотеза подкрепят както археологическите данни, така и македонската колонизаторска практика.

4.2.2. Административно устройство в римска Македония

4.2.2.1. Между Пидна и Андриск

На 22 юни 168 г. пр. Хр. македонската армия била разгромена при Пидна. От 40000 воители загинали половината, а 11000 били пленени, тоест поробени. Това била голяма за Македония армия. За сравнение, Александър Велики потеглил на Изток с около 43000 пехотинци и 5500 конници. Персей разполагал с 30000 пехотинци и 5000 конници плюс помощни части и достатъчно пари да наеме 10000 воители за 10 години плюс оръжие за три такива армии. Ядрото образували 20000 пехотинци македони. Те били основно загиналите и поробените. Броят на македоните в навечерието на Пидна не надхвърлял 35000 души от общо за страната 500000 до 1000000 жители (според различни научни

³¹⁰ Хераклея би трябвало да принадлежала на област Долна Македония.

³¹¹ В дъбовите гори на Македония например се отглеждали много свине (Daubner 2018, 76).

изчисления). Две трети от дворцовия и градския елит на Македония бил загубен. С него изчезнала тяхната култура и традиция. Новите елити в римска Македония израснали в своите градове и само по изключение (например в Бероя) произлизали от видни семейства при Антигонидите. Самият Персей избягал през Пела и Амфиполис (където не го приели) на Самотраки, където капитулирал. Завършил живота си на 45-годишна възраст под домашен арест при лоши условия в италиейското градче Alba Fucens. Така приключило 53-годишно военно противопоставяне между Римската република и царска Македония (Daubner 2018, 28, 106-110, 273; Evangelidis 2022, 9).

През есента на 167 г. пр. Хр. победителят Луций Емилий Павел представил в Амфиполис на пратениците на македонските градове решения, изготвени от него и десетчленна сенатска комисия. Те слагали практически край на македонската държавност.

Царството било разделено на четири области, известни като *regiones, partes* или *merides*. Първа с главен град Амфиполис обхващала земите между Струма и Места, плюс някои градове източно от Места (без Енос, Маронея и Абдера). Включена била територия западно от Струма с цяла Бизалтия и Хераклея (Daubner 2018, 63, 267). Областите повтаряли в общи линии регионите на Филип II и дори повтаряли тяхната номерация от изток на запад (Daubner 2018, 67-68, 72).

В Амфиполис били прочетени имената на македонски първенци и на техните деца над 15 години, които трябвало да се явят, за да бъдат депортирани в Италия. Това били „приятелите“ на царя, генерали, командири на кораби и армейски отряди – всеки, който служил на владетеля по един или друг начин. Който не се подчинил, бил заплашен със смъртно наказание. Около 2000 човека били откарани в Италия. Депортацията засегнала и царския, и градския елит, защото границата между тях била нефиксирана (Daubner 2018, 105). Много македони избягали в елинистически държави (на Птолемеи, Селевкиди и пр.), където римляните още нямали власт. В покорена Македония останали не повече от 10000 македони. Старци и жени трябвало да заместят в стопанството загубените млади мъже (Daubner 2018, 101, 110, 112, 122, 124, 273). Около 150 г. пр. Хр. отведените в Рим македонски първенци получили свобода. Оцелелите за тези 16 години били само 300 човека. Запазено е оплакване на римлянин, че сенатът си губи времето „в обсъждания дали няколко престарели гърци да бъдат погребани тук или в Гърция“ (Биърд 2019, 152). Депортацията на македонския елит след Пидна унищожила този социален слой. За разлика от цялото Източно Средиземноморие в Македония през II-I в. пр. Хр. почти липсват свидетелства за граждански ангажименти (Daubner 2018, 102). Унищожаването на социалния слой на влиятелните и богати хора, основно от кръга „приятели на царя“ (*philoi tou basileos*; Strootman 2011, 150), лишило градовете от финансови благодетели. Така краят на Антигонидите преориентирал оцелелите македонски градове към гражданския живот. През късния елинизъм те се адаптирали към новите политически условия, доближавайки се до селищни центрове от полисен тип (Ma 2018, 322).

Според римските наредби, златните и сребърни рудници, както и царската земя, преминавали в разпореждане на сената, тоест на Рим. Тяхното ползване било спряно. Забраната да се арендува царска земя било най-тежкото ограничение (Daubner 2018, 74, 124).

Забранен бил също дърводобивът за корабостроителство. В антична Европа тази дървесина била рядка и скъпа. Добивала се в Македония, Тракия и части от Италия. В Македония била собственост на царя, а сега – на сената (Daubner 2018, 74-75).

Само на региони като Първия, граничещи с вражески племена, било разрешено да поддържат свои военни отряди за възпиране на неприятелски нападения (Daubner 2018, 72).

Като цяло, римските закони отслабили Македония и я изключили като самостоятелен търговски субект (Daubner 2018, 94). На практика Македония била превърната в римски протекторат за периода 167-148 г. пр. Хр.

Римляните плячкосали Македония. Когато Емилий Павел триумфирал в Рим със заграбеното, 250 коли превозвали скулптури и картини, 750 огромни съда със сребърни монети били носени от 3000 носачи. Плячката била толкова внушителна, че Рим си позволил да отмени за кратко време всички преки данъци (Биърд 2019, 165).

След Пидна римските военни части били изтеглени от македонските градове. Последните запазили своите закони и правото да си избират магистрати. В замяна трябвало да плащат данък на Рим. Общата сума била около 2,4 милиона сестерции. От една обрълена страна не можело да се иска повече. За сравнение, издръжката на два римски легиона в Македония би струвала двойно на годи-

на (Daubner 2018, 63). Цицерон си купил през 62 г. пр. Хр. къща на Палатин (в Рим) за 3,5 милиона сестерции (Биърд 2019, 266).

По-горе бяха представени археологически данни за сътресение в Хераклея, съвпадащо с битката при Пидна. Ливий съобщава, че след нея Емилий Павел изпратил своя офицер Публий Назика с малък отряд пехотинци и конници да овладее града и така да му попречи да организира някаква съпротива (Делев 2013, 424 с позоваване на Liv. 44.46.2). Очевидно Хераклея се откроявала с твърда антиримска и промакедонска позиция. Нейният гражданин Асклепидот подсилал царската армия по време на Третата Македонска война (171-168 г. пр. Хр.) с отряд от 2000 келти (Делев 2013, бел. 5 с позоваване на Liv. 42.51.7). Най-вероятно те живеели на администрираната от града територия. Възможен временен лагер на споменатия римски отряд беше частично проучен през 2016 година северно от Хераклея (Alexandrova 2020). Градът загубил със сигурност немалко мъже при Пидна. Депортиране на негови видни граждани също не е изключено.

Следващите двадесет години в Македония били неизбежно тежки заради шока от разпада на държавата и сериозната загуба на млади мъже. Налагало се възрастни мъже и жени да ги заместят в стопанството. Периодично избухвали сблъсъци между роялисти и проримски настроени групи, опитващи се да се наложат в зараждащата се нова социална йерархия. Липсват сведения дали и доколко Хераклея била засегната от тези вътрешни борби. Въстанието на Андриск показало, че антиримските настроения били силни (Daubner 2018, 138).

Македонът Андриск служил като наемник на селевкидския монарх Деметрий I в Мала Азия. Заради външната си прилика със сина на Персей – Филип – убедил мнозина, че е той. Получил военна подкрепа от тракийския цар Терес, женен за дъщеря на Персей. В 148 г. пр. Хр. Андриск разбил на река Струма два пъти наличната в Македония войска, след което бил провъзгласен в Пела за цар под името Филип VI. В същата година претендентът за царски наследник разгромил един набързо сформиран римски легион, за да бъде победен малко по-късно (Daubner 2018, 116, 143-146).

Дали Хераклея подкрепила антиримското въстание? Достигналите до нас писмени извори мълчат. Наличните археологически данни – също. Факт е, че първоначалните победи на Андриск се случили недалеч от града.

4.2.2.2. В провинция Македония

Тя била създадена между 148 и 145 г. пр. Хр. Нейният римски управител ръководел четирите области плюс Епир и Илирия (Daubner 2018, 148-149). До създаването на провинция Мизия между 14 и 16 г. (Boteva 2012, 17) властта му нараствала към Дунав в хода на чести походи срещу атакуващи от север племена – скордиски, меди, дардани, бастарни и др. Цицерон (106-43 г. пр. Хр.) сполучливо определил ситуацията: „Македония е обградена от толкова много варварски племена, че нейният управител трябва да знае, че границите се простират дотам, докдето достигат мечът и копие“ (Daubner 2018, 151). Създаването на провинция Тракия в средата на I век превърнало Македония в по-спокойна, вътрешна провинция с произтичащите от това стопански облаги.

Жителите на провинцията плащали обичайните данъци: за собственост (*tributum soli*) и поголовен (*per capita*). Колониите и други привилегирани общини не били облагани с тях. В Македония били създадени от Цезар до Август 6 или 7 римски колонии с основна цел да защитават важни за италиейските търговци пътища (Daubner 2018, 204). Най-близкостоящата до Хераклея била Филипи. Въпреки присъстието в тези градове на италийци и силно романизираните хора, гръцкият изместил латинския в тях до края на II век (Daubner 2018, 208). Престижният статут *municipium* изисквал значителен дял от населението да има римско гражданство. Плиний пише за „свободните градове“ (*civitates liberae*) Тесалоника, Амфиполис и Скотуса. Същественото е, че липсвал уеднаквен статут на такива градове. Всеки получавал специфични привилегии според конкретни обстоятелства (Daubner 2018, 149-150). Привилегиите се отстоявали постоянно включително с пътувания до Рим за срещи със столични властници (Daubner 2018, 157). Повечето градове в римските провинции били зачислени в групата *civitates stipendiariae*. Те заплащали на централната власт фиксирана сума в брой (*stipendium*). Вероятно Хераклея попадала сред тях. Имайки предвид, че била завоювана, изглежда нелогично да е била облагодетелствана с по-високия статут на *civitates foederatae* или *civitates liberae*.

Древните гърци допусkali общо гражданство между два полиса понякога, според конкретни обстоятелства. Римската идея, че е нормално да бъдеш гражданин на две места едновременно (на

Рим и на друг град в държавата), е различна. Тя допринесла за историческия успех на Римската държава (Биърд 2019, 243). Римското гражданство носело предимства – от договори до наказания. Свети Петър бил разпънат на кръст през 60-те години на I век, докато Свети Павел бил удостоен с бърза смърт чрез обезглавяване като римски гражданин (Биърд 2019, 422). Притежанието на гражданство било задължително условие, ако преследваш място сред елита – местен или централен. В 14 година сл. Хр. римските граждани наброявали 4937000 души. Делът им представлявал около 10% от общия брой население – около 50-60 милиона през I-II век (Биърд 2019, 295, 367). До император Марк Аврелий (161-180) римското гражданство било дарявано ограничено в Македония. Много от първенците в македонските градове, заемащи най-високи длъжности, нямали *civitas Romana*, особено в по-малките градове. Чак Антониновата конституция от 212 г. променила картината, изравнявайки всички свободни поданици на Империята (Sverkos 2018, 101, 104). Създаването на нов елит в градовете на римска Македония било специфично за всеки град (Daubner 2018, 177).

Обширната Римска империя, простираща се на три континента, разполагала с не повече от 200 римски висши администратори плюс няколко хиляди образовани императорски роби (най-често гърци). Как се справяла римската власт с такъв нищожен административен апарат? Разчитала на армията и на градовете. Градските управи били посредници между римския провинциален управител и населението в поверената му провинция. Чрез градовете била събирана по-голяма част от данъците и те гарантирали лоялност на своите съграждани към Рим (Биърд 2019, 397, 399). Задължение на градовете било и да осигуряват транспорт и подслон на външни длъжностни лица, както и да поддържат околните пътища (Evangelidis 2022, 6-7).

Градовете в провинция Македония се ръководели от политарси – водещи длъжностни лица с едногодишен мандат. Били колегия, като броят им вариал от двама до петима (Daubner 2018, 84).

Разполагаме с надеждна информация за градската управа и институции в Хераклея през римския императорски период благодарение на надписи, открити през последните години в града, публикувани изчерпателно от Николай Шаранков.

Колегията на агораномите е спомената върху плоча от началото на I в. сл. Хр., която представих по-горе (точка 2.1.5, **фигури 155, 336**). Състои се от трима хераклеяци. Толкова били те в македонските градове Бероя (втора половина на II в. пр. Хр.), Касандрея (първа трета на II в. пр. Хр.), Лете (22/23 г.). В царска Тесалоника колегията се състояла от четирима (първа трета на III в. пр. Хр.). Други македонски градове разполагали само с един агораном (Sharankov 2021, 6). Агораномите били избирани за година и надзиравали пазара в града: качеството и цените на стоките, изправността/верността на мерки и теглилки, обмена на монети. Имали право да наказват нечестни търговци – робите с бичуване, а свободните – с глоби. Агораномите се грижели и за доставките на зърно за града. Допускам, че броят им зависел от размера на стокооборота в съответния град. От тази гледна точка пазарът в Хераклея в началото на I век бил доста оживен. Имената на хераклеяските агораномии са гръцки. Познати са в древна Македония.

„Градът (направи), когато агонотет беше Тиберий Клавдий Бакхий, политарси бяха Менандър, син на Харпал, Пир, син на Периген, Периген, син на Никострат, Пиерион, син на Дионисий, Дионисий, син на Дионисий, а касиер беше Зоил, син на Зоил, наричан още и Луций“ (Sharankov 2021, # 2; втора половина на I – началото на II в. сл. Хр.). Надписа (**фиг. 596**) намерихме близо до статуята от тип „тогатус“ и в същия археологически контекст (**фигури 144/9B и 412**). Агонотетите били организатори и ръководители на събития със състезателен характер. Въпросът за личния дял на агонотета в тяхното финансиране не е изяснен напълно. Най-вероятно той участвал с лични средства при организирането на възложени му състезания, като финансовите изисквания към длъжността варирали в различните градове и периоди от време. Агонотезията била една от най-скъпите литургии в източните римски провинции, срещу чието изпълнение спонсорът получавал право да я включи в своя *cursus honorum*. Агонотезията не била магистратура, а почетно задължение, с което град натоварвал свой състоятелен гражданин. Известни са примери на деца агонотети от богати семейства. Агонотетът уреждал не само атлетически, но и драматични, и музикални състезания. Освен градски агонотети съществували и такива на култови общества, които организирали вероятно вътрешни за тях състезания, както и участие на своите сдружения в подобни, но по-масови прояви (Вагалински 2009, 2). Анализ на надписа (Sharankov 2021, 9) разкрива, че става въпрос за сграда, свързана с агонотетските задължения на Тиберий, която била особено важна за града, след

като с нейния строеж било ангажирано ръководството на градската управа – политарсите. По-горе се спрях на тази изборна длъжност. Ще добавя, че петима политарси управлявали и административната столица на римска Македония – Тесалоника, и седалището на македонския койнон – Бероя. Съвпадението в цифрите внушава значимостта на Хераклея около 100 година (Vagalinski 2020, 8). Числото на политарсите в римска Македония варираше от 1 до 5. Смята се, че броят им нараствал с времето (Daubner 2018, 78-79). Но опцията за пряка зависимост между него и големината, и стопанската тежест на съответния град за даден период е допустима хипотеза. Политарси не са споменати в надписи след средата на III век, което подсказва възможна промяна в структурата на градските съвети и/или в наименованията на техните магистратури (Sharankov 2021, footnote 75, 11). Бронзова тежест с гравирани имена на архонта Марк Аврелий Котис, син на Филип, вероятно била издадена от такова длъжностно лице в Хераклея (Sharankov 2021, 11, fig. 11; **фиг. 597**). Надписът датира след 212 година. Намерен е при неясни обстоятелства в местността Суракево в землището на село Хърсово, община Сандански, отстоящо на около 10 км източно от Хераклея (източно и от река Струма). Единственият римски гражданин сред изброените длъжностни лица бил Тиберий Клавдий Бакхий. Той или негов прародител получил римски граждански права при управлението на император Клавдий или Нерон. Същият хераклеец е наречен агонет и в друг надпис от града, който гласи:

„От средствата на богинята, когато агонетът беше Тиберий Клавдий Бакхий“ (IGBulg V, # 5293; Вагалински 2009, # 28).

Негова била, може би, мраморната статуя от типа „тогатус“ (**фиг. 412**; Vagalinski 2020, 26-27). В 156 г. друг Тиберий Клавдий от Хераклея, центурион в Пета градска/охраняваща кохорта в Рим, възстановил там една едикула (Sharankov 2016, footnote 28).

Не е сигурно, че политархът Пир, син на Периген, бил роднина на друг политарх – Периген, син на Никострат, нито на агораномата (точка 2.1.5) Никострат, син на Периген. Но уверено може да се каже, че политархът Периген, син на Никострат, бил син на агораномата Никострат, син на Периген (Sharankov 2021, 12). Може да се предположи, че през I век в Хераклея бил оформен устойчив градски елит, предаващ по семейна линия своята водеща социална позиция.

Длъжността „ковчезник“ в Хераклея е спомената и в надпис от 80-те години на II век относно дарение (Sharankov 2016, # 2, 61-64). Той съдържа допълнителна информация за институциите в града:

„[Дарение на Деметри]й, син на Асклепас
(I. Текст на писмото до града)

[Деме]трий, син на Асклепас, поздравява [хераклеейците].

Дарил съм [--- атически драхми] на [вашия най-]благодестив
[град] чрез документ, (предаден) на вашия ковчезник Хера[кон,
син на - - -]. Искам [от вас] главницата изцяло да бъде
[предоставена] на герусията, [както е написа]но.

Господа, моля се да бъдете живи и здрави!

В двеста и [---]надесета година от Августовата ера [между 213 и 218, т.е. 181/182-187/188 г. сл. Хр.].
(II. Текст на документа, представен пред градския мнемон)

Деметрий, син на Асклепас, от Хераклея, [в добро здраве и
с ума си, се яви пред] мнемона и обяви, че на този ден дарява в
памет на Деметрий [парите, които да бъдат получени] от Херакон,
отговорника на [свещената хераклейска] герусия, при условие герусиастите да предоставят
лихвите от гореспоменатите [пари]

за възпоменания и розалии [за самия него] и за своите предци
[всяка година - - -, както] е написано.

Херакон, [син на - - -, от Хераклея: Получих] парите.

[Еди-кой си], от Хераклея: Свидетелствам.

Гай [- - -], от Хераклея: Свидетелствам.“

Цифрата на сумата, дарена от Деметрий на хераклейска герусия, не е запазена. В 261/262 г. герусията на Тесалоника получила дарение от 10000 денарии – също за запомняне/споменаване/възпоменание на дарителя и неговите близки (Sharankov 2016, 63-64). Герусията била съвет от богати мъже, чиито правомощия варирали в елинските/елинизирани селищни центрове според време и място (Вагалински 2009, 227). Липсват данни за функциите на хераклейска герусия. Според дарението една от нейните дейности било грижа за паметта на починали близки/прадеди. Наличието на герусия е поредно доказателство (Sharankov 2016, 64), че Хераклея не е губила градски статут през първата половина на II век, както смятат някои колеги (Mitrev 2015, 50). Отговорникът на герусията е наречен „епимелет“. Като правило така били означавани временни длъжностни лица, определени за надзор и провеждане на конкретно мероприятие – строеж, празник и пр. (Вагалински 2009, 227). Споменатият „мнемон“ бил магистрат, отговарящ за архивите, който регистрирал всички официални документи. Длъжността е спомената в надписи в други два македонски града *Morylos* и *Gazoros* (фиг. 1А), датирани съответно в края на III в. пр. Хр. (два броя) и в 159 г. пр. Хр. Най-вероятно Хераклея разполагала с такъв „архивар“ още през елинизма (Sharankov 2016, 64).

Напредвайки във времето към нас, стигаме до списък на ефеби, издаден в 214/215 година (фиг. 288)³¹². Днес се смята, че ефебията не е атинско изобретение, а е резултат от еволюция в Атика на институция, която била обща за цяла Гърция – система от ритуали, организации и древни практики на чиракуване, чиято главна цел била да запознае младежите с техните бъдещи роли на граждани и глави на семейства, тоест на членове на общността, отбелязвайки същевременно окончателния преход от детство към зрелост. Най-ранният ефебски надпис датира от 361/360 г. пр. Хр., но сведения на Есхин карат учените да търсят създаването на историческата ефебия в първата половина на V в. пр. Хр., непосредствено преди Гръко-персийските войни. Изискванията към кандидат-ефеба са дадени в Аристотеловата „Атинска държавна уредба“ (около 325 г. пр. Хр.): родители – свободни граждани на полиса, регистрирани в своя дем; законно роден, свободен, навършени 18 години. След проверка от булето младежът бил включван в списък на новия набор ефеби. От същия текст научаваме, че: двегодишната ефебска служба била задължително условие за получаване на пълни граждански права; полисът осигурявал храна и военна екипировка; службата била непрекъсната. Смята се, че последното заедно с последиците от него – спане в казарми и общо хранене – било въведено от Ликург в 336/335 г. пр. Хр. През IV в. пр. Хр. ефебията била организирана на военни начала с основна цел подготовка за активна военна служба на първите два набора от мъжете, подлежащи по принцип на мобилизация (18-60 годишни). С ефебите се провеждали както полувоенно физическо обучение, така и подготовка за атлетически състезания. В края на века службата била намалена на една година; анулиран бил нейният задължителен характер и държавно субсидиране. Военните структури били премахнати по времето на Сула (86-78 г. пр. Хр.). Постепенно ефебията се преобразувала в образователна институция, в спортен показан клуб с военна фирма, чиито членове принадлежали на най-богатите и влиятелни семейства. Издръжката на ефебите се покривала от лични вноски на ефебите и от дарения на богати съграждани – последното под форма на литургия. Първото документиране за ефеби чужденци за даден град е списък от Атина, датиращ в 122-121 г. пр. Хр. Сред тях бил и момък от Одесос (Варна) на име Кратет. Военнополитическите сблъсъци през II-I в. пр. Хр. затруднявали функционирането на ефебията. Същата цъфтяла през I-II в. сл. Хр. – време на относителен мир и стопански подем. По това време ефебската институция се изпразнила окончателно от първоначалното си военно-патриотично съдържание. Най-късният ефебски надпис е открит в Атина и датира от 260-267 година, тоест непосредствено преди германите херули да атакуват града. Последното споменаване на ефебия откриваме в папируси в Египет от 324 година (Вагалински 2009, 13-14). Ефебите били обучавани в гимназион, което в превод означава „място за голи упражнения“³¹³. Император Траян (98-117) коментирал навика на елините за системни физически упражнения: „Тези гърчета – пише той, визирайки гръкоезичните жители на провинциите – наистина обичат своите гимназиони“ (Бийрд 2019, 388). Комплексът разполагал с покрита писта, дълга един стадий. Успоредно на нея лежало открито трасе, където хвърляли копие и диск

³¹² За археологическия му контекст виж точка 2.1.4, помещение V.

³¹³ Младежите спортували голи, намазани със зехтин, за да не прегреят плюс по-лесно да остържат със стригила полепната мръсотия от кожата си.

(Вагалински 2009, 227). Сигурно е, че Хераклея разполагала с гимназион, но не сме разпознали археологически (на терена) мястото му. Посещаването на ефебията потвърждавало високия социален статут на младежите. Броят на ефебите бил социално ограничен. Върху него влияели и проблеми с финансирането. Затова е ненадеждно да се правят изчисления за общия брой младежи в ефебска възраст, а оттам и за населението на даден град въз основа на ефебски списъци (Sverkos 2018, 94-95). Анализ на 12 ефебски листи от България (без настоящия) разкрива чувствително числено надмощие на ефеби с гръцки имена. От 153 ефеби едва 6 са с тракийски, като данните се отнасят за надписи само от два града (Odessus/Варна и Dionysopolis/Балчик) във времевите рамки Хадриан (117-138) – средата на III век (Вагалински 2009, 17). Различна е картината в римска Македония, където в 31 списъка от 7 града (Stybera, Kalindoia, Lete, Orestis, Beroia, Thessalonike, Edessa; **фиг. 1А**) за времето I – средата на III век тракийските имена са чести (Sverkos 2018, 104). Резонното съмнение, че част от тракийските имена може да са мода, не променя общата картина и налагащия се извод: траките в императорска Македония се вписвали далеч по-успешно в местните градове от своите синхронни сънародници в западночерноморските колонии. Но да се върнем към хераклеийския ефебски списък. В превод той гласи (Sharankov 2021, # 4):

„На добър час! В година 246 от Августовата ера, която е също 362 [= 214/215 г. сл. Хр.], когато длъжността на гимназиарха се изпълняваше от града, и Аврелий Демеас син на Агат(окъл?) беше ефебарх. Ефеби: (1) Клавдий Акции, (2) Септимий Юлий, (3) Аврелий Ардубар, (4) Авр. Лула, (5) Авр. Пирий, син на Диза, (6) Авр. Лонгин, син на Мукас, (7) Авр. Хермадион, (8) Авр. Епафродит; (9) Авр. Пир син на Пир (сина на? Бион), (10) Авр. Мукасент, син на Терес, (11) Авр. Артемидор, син на Пирула (сина на?) Касий, (12) Зоил, (синът на?) Седала, (13) Авр. Пир, (14) Авр. Касий, син на Пирула (сина на?) Касий, (15) Авр. Лизимах, син на Пирула, (16) Авр. Пирула, син на Дида, (17) Авр. Аквилан Темисон, (18) Авр. Артемидор, син на Фидий, (19) Авр. Менандър, син на Емилией, (20) Авр. Ептекент, син на Диомед, (21) Авр. Дионисей, син на Зоил, (22) Аврелий Гай, (23) Авр. Пирий, син на Пир, (24) Авр. Агатокул, син на Пирула, (25) Авр. Терес, син на Пирула, (26) Авр. Пирий, син на Пир, (27) Авр. Пирий, син на Пир.“

Всички градове с гимназиони имали закон за гимназиархията. Такъв надпис от 168-148 г. пр. Хр. в Бероя (днес Верия в Гърция) дава информация за правомощията на длъжността „гимназиарх“, спомената в хераклеийския списък: 30-60 годишен; публично се заклева в Хермес, че ще спазва гимназиархския закон и няма да присвоява за себе си или за друго каквото и да е от средствата за младежите; наказва за неподчинение с бичуване или с глоба; контролира работата на учителите по гимнастика, които има право да глобява; контролира възпитателите (педагози) и има право да ги наказва – свободните с глоба, а робите – с бичуване; назначава изпитни комисии; следи да не се допускат в гимназиона освободени роби или техни синове, хомосексуалисти, умопобъркани, пияници, хора с долна професия, и ако наруши съзнателно това изискване, се наказва с глоба; организира празник в чест на Хермес; глобява крадци на вещи и имущество на гимназиона и публикува списък с техните имена. След изтичане на едногодишния му мандат всеки може да поиска финансов и организационен отчет в продължение на двадесет и четири месеца. Очевидно гимназиархът бил ръководител на гимназиона през елинистическия период. За следващия римски императорски период преобладава мнение, че дейността на гимназиарха се ограничавала до доставяне зехтин за мазане. Доводите за тази промяна са многобройни – и надписи, и изображения. Само упадък на функциите на гимназиарха обяснява изпълнението им от жени и деца през I-IV в. сл. Хр., което било недопустимо според Беройския декрет. Впрочем в него било записано, че гимназиархът определял кои местни граждани ще доставят масло за мазане. Развитието на гимназиархията вървяло от магистратура към литургия. Светлина върху положението на гимназиона и гимназиарха в източните римски провинции хвърля едикт на проконсула на провинция Македония Луций Мемий Руф, издаден в края на I век или в първата половина на II век. Причина за наредбата било лошото финансово състояние на гимназиона на Бероя, поради което го затваряли периодично. Империята и градът били тогава в добро стопанско положение, но вероятно липсвали благодетели сред богаташите в Бероя. Обичайно било при липса на доброволец гимназиарх да се назначи епимелет, който да ръководи наличните активи на гимназиона. Като правило гимназионите разполагали и със собствени източници за средства, а не разчитали само на дарения. Намесата на Руф е пример за зоркото внимание, с което римските провинциални власти следили финансовото състояние на

подопечните им градове, дори когато опирало до традиционни гръцки институции, както бил гимназионът (Вагалински 2009, 41-43). Фактът, че градската управа на Хераклея поела ангажимента на гимназиарх, означава, че липсвал богат дарител за гимназиона, въпреки че градът по онова време не понасял никакви прекеждия според теренните ни резултати. Силно впечатление прави високият дял на младежи с тракийски произход – поне 12 са такива, което прави почти половината записани. Вероятно така нареченият Едикт на Каракала (*constitutio Antoniniana*) улеснил проникването на траки в хераклеийския елит в началото на III век, като се има предвид липсата на такива свидетелства за предходните векове (Sharankov 2021, 32-33). Учените спорят до днес какво целял императорът, когато обявил в 212 година всички свободни поданици за римски граждани (Росо 2010)³¹⁴ – нарастване на приходите в хазната, налагане на римския закон като единствен в цялата Империя, печелене на популярност или значително разширяване на демографската база на рекрут за легионите. Последното би обяснило рязкото увеличаване броя на панонци и траки в тях в началото на III век. Каквато и да е причината, императорското решение довело до размествания в стария хераклеийски елит. Вероятно опожаряването на града в края на III век допълнително разбутало социалната йерархия в града. Иначе как да си обясним, че надписът на агораномите бил използван като паважна плоча при ремонта на форума през трети период, и то с буквите нагоре, довело до видимо изтриване на единия ъгъл на здравата мраморна стела (**фигури 155, 336**, точка 4.2.2.2). Само трима от хераклеийските ефеби притежавали римско гражданство, дарено на семействата им преди 212 година – Клавдий Акций, Септимий Юлий и Аврелий Аквилан Темисон. Останалите 25 лица от каталога (24 ефеби и един ефебарх) получили римско гражданство заради споменатия едикт на Каракала (Sharankov 2021, 30)³¹⁵. Едва ли е случайно, че именно имената на тримата стоят на първите редове на двете колони на надписа. Изглежда старото римско гражданство се ползвало с авторитет сред хераклеийци дори след *constitutio Antoniniana* за разлика от много други македонски градове, в чиито ефебски списъци липсва такова фаворизиране (Sverkos 2018, 95). Дали причината се крие в нищожния дял на римски граждани в хераклеийското общество? Надписите, с които разполагаме, внушават положителен отговор. Хераклеийският каталог споменава и „ефебарх“. Такова лице разполагало със сериозни правомощия в гимназиона: записвало новите ефеби; организирано и проверявало тяхното обучение; наказвало ефеби и налагало глоби на родителите им; всеки ден отбелязвало отсъстващи ефеби (Sharankov 2021, 29). Рядкото име Дида (в случая е бащино) привлича внимание. Така се казвал пеонецът, който убил проримски настроения син на Филип V – Деметрий – по заповед на бащата в 180 г. пр. Хр., след като го поканил на свещено пиршество в Хераклея (Sharankov 2021, 32). Този акт ускорил пагубния за Македонското царство финален сблъсък с Рим.

Писмото на император Галерий и цезар Максимин Дая от 307-308 година до хераклеийци (**фиг. 8**) било адресирано до кватуорвири („четирима мъже“) [= политарси или архонти] – главните градски магистрати (Sharankov 2016, 74). Налице е промяна в началото на IV век поне в техния брой от петима (политарси; виж по-горе) на четирима. Вероятни са и други изменения в хераклеийската администрация, настъпили през III век, но са нужни нови епиграфски данни за тях. Във всеки случай, както е вече отбелязано, липсват основания за изказани научни хипотези, че Хераклея загубила своя градски статут през втората половина на III век. Вероятно императорският рескрипт се отнасял до никакви привилегии, от които градът се лишил в предходен момент (Sharankov 2016, 65).

В споменатото по-горе писмо на Антонин Пий от 157/158 година до градските съветници на Партикополис (Сандански) императорът определил техния брой на 80, членския им внос – на 500 денария на човек (Sharankov 2016, 58). Вероятно съответните цифри за Хераклея по това време били близки. Имущественият ценз за градски съветник на Хераклея е също неизвестен. Любопитно е, че според римски закон градски съветник трябвало да притежава къща с поне 1500 покривни керемиди (Биърд 2019, 354).

Общински съветник на Хераклея бил най-вероятно Марк Улпий Есхиниан Лизандър (**фиг. 76**; виж точка 2.1.1). Градът почел в средата на II век своя починал съгражданин и благодетел с мраморна статуя (Sharankov 2017, 30-35, fig. 26):

³¹⁴ Изключени били така наречените *dediticii*, тоест предалите се на Рим по силата на капитулация.

³¹⁵ Последното 27-о име било изписано повторно по погрешка (Sharankov 2021, 31).

„Родината (почита) Марк Улпий Есхиниан Лизандър, син на Пир и Юлия, красив и добродетелен герой“.

Почетеният получил римско гражданство при император Траян (98-117), но още преди да стане Марк Улпий имитирал такова чрез окончанието Есхин-ианус (Sharankov 2017, 33). Очевидно силно било желанието му да бъде римски гражданин с произтичащите предимства. Името „Лизандър (Освободител)“ било разпространено в елинистическия свят, вероятно, заради популярността на спартанския пълководец Лизандър (втора половина на IV в. пр. Хр.). Това „историческо“ име било изключение за римско императорско време. То подсказва интерес/респект на родителите³¹⁶ към елинската история. Подобен етнокултурен консерватизъм на градския съвет издава и формулата καλὸς καὶ ἀγαθός („красив и добродетелен“), която била отживелица за II век (Sharankov 2017, 35). Вкопчването на хераклејци в етническите им корени едва ли било провокирано единствено от появата на съперника Партикополис. Преизползването на надписа през четвърти период като страница на вход е белег за пренареждане на социалната структура в Хераклея след силното земетресение в края на IV век и най-вече след обявяването на християнството за единствена официална религия. Старите богове си отишли окончателно, а с тях залязъл и свързаният с тях обществен елит, че и споменът за него.

Резюмирайки темата за административното устройство на Хераклея Синтика, градът се вписва в общата картина на градовете в римска Македония. Липсват основания за отклонения и през предходния, царски период. Почетният надпис на Лизандър (фиг. 76) подсказва известна консервативност в етнокултурната традиция на хераклејския елит. Граничното местоположение на града, изискващо сплотен колектив, е възможно обяснение за тази обществена особеност. Тя била вероятна причина и за подчертано слабото социално припознаване на траки в града до началото на III век.

5. СТОПАНСТВО

Като начало ще скицирам икономиката на Македония през елинизма (Charalampidis 2021), за което време данните за хераклејското стопанство са по-малко в сравнение с римския императорски период.

Огромно количество злато и сребро потекло към царството по време на Източния поход на Александър Македонски, проведен в рамките на десет години (334-324 г. пр. Хр.). В хазната му в Екбатана (днес Хамадан в Западен Иран) постъпили 180000 таланта, което се равнява на 4654,800 тона³¹⁷. Значителна част от персийското злато и сребро циркулирало в Македония и Южна Гърция, което довело до инфлация. В 330 г. пр. Хр. цената на брашното се повишила три пъти, а тази на хранителните продукти като цяло се удвоила за няколко години. Няколко слаби реколти през 330-320 г. пр. Хр. заради суша допринесли за ценовия скок. Предполагам, че установената вражеска атака срещу Хераклея (виж точка 2.1.1, северен стилобат) съвпада във времето неслучайно с тези неурожайни години. Касандър (305-297 г. пр. Хр.) използвал азиатското злато за усиляне инфраструктурата на царството и особено на неговата пътна система. Високият относителен дял на монетите му в Хераклея сред елинистическите екземпляри се дължи по-скоро на тази му съзидателна дейност, отколкото на вероятното разселване в района на илири-автариати. Основаването на градовете Касандрея (на Халкидическия полуостров, фиг. 1А) и Тесалоника/Солун подсилило стопанството. Паричното обръщение растяло от IV в. пр. Хр., ако се съди по увеличеното количество бронзови монети. Но търговията в натура все още била оживена през ранния елинизъм в страната. След смъртта на Касандър последвали вътрешни борби и инвазия на келти. Средата на III в. пр. Хр. в Македония била белязана с човешки загуби, намалени стада, ограбени ниви и обедняване на хората. Все пак Антигон II Гонат (277-239 г. пр. Хр.) успял да възстанови единството на страната, както и да създаде условия за възстановяване на икономиката. Стокооборотът между Македония, от една страна и

³¹⁶ Бащата носи типичното гръко-македонско име Пир, докато майката Юлия вероятно произхождала от семейство на римски граждани (Sharankov 2017, 34, footnote 53).

³¹⁷ Александър III приложил популярния атически стандарт за своето монетосечене.

Цикладите плюс Южна Гърция – от друга, бил интензивен. Царството изнасяло основно зърно, дървесина³¹⁸ и катран. Македонските пристанища в Дион, Пидна, Касандрея и особено Тесалоника (**фиг. 1А**) осъществявали оживена търговия с южногръцките градове и егейските острови. Антигон II Гонат оставил държавата в много по-добро състояние, отколкото я заварил. Многобройните му монети в Хераклея го потвърждават. Но северната граница останала уязвима и именно при неговото управление градът пострадал тежко от вражеска атака (виж точка 2.1.1, северен стилобат). Като цяло, Македония отстъпвала на елинистическите монархии на Птолеми и Селевкиди в стопанско отношение. Тя започнала да се конкурира с тях за Източното Средиземноморие при управлението на Филип V (221-179 г. пр. Хр.), при когото икономиката на царството бележи връх. Реформите му обновили селското стопанство, морската търговия и минното дело. Монетната циркулация в Македония нараснала осезаемо. Наложеният от Рим стопански ограничения след македонския крах при Пидна в 168 г. пр. Хр. (виж точка 4.2.2.1) затормозили македонската икономика. Същевременно масовото навлизане в нея на италиански търговци и други икономически имигранти след превръщането на страната в римска провинция допринесло за постепенен стопански растеж, ускорен при управлението на император Август.

Доказване на древно производство по археологичен път е убедително, ако са установени съответните производствени съоръжения, инструменти и принадлежности, суровини и заготовки, брак. Работихме основно в централната част на града, където не е обичайното място за такива находки. Стилиовият анализ за артефакти с художествени белези (например скулптури) и формално-типологичният метод за дълги серии от масови предмети за ежедневна употреба (като керамика) са друга възможност за установяване на местопроизводство, но с по-ниска степен на сигурност.

5.1. Занаяти

Каменоделството било традиционен поминък за елински и елинизирани области. Богатите залежи на мрамор в Македония допълнително предопределяли водещото му място в стопанството. Две кариери за добив на арагонит установихме на Кожух. Едната била използвана промишлено до средата на XX век. Тя лежи във високата северна част на възвишението (**фигури 5, 598, 599**). Втората се намира в северния край на седловината, непосредствено северно от Акропола (**фигури 563, 600**). Красивите шарки на арагонита били причина хераклеейци да го прилагат като облицовъчни плочи в северните помещения на площада от трети период (**фиг. 28, 41**). Арагонитът е сравнително мек камък – 4 степен за относителна твърдост и 21 за абсолютна твърдост по скалата на Фридрих Моос. За сравнение, най-твърд е диамантът – съответно 10 и 1600. Вероятно лесната обработка на арагонита изкушила хераклеейци да оформят колони от него въпреки посредствената им здравина (**фигури 100, 101**). Недовършени мраморни капители от периода средата на II – началото на III в. сл. Хр. указват изработване (или поне доработване) на място (**фигури 71В-С, 406, 407**). Незавършен е и каменен мортарий, натикан от речната вълна заедно с нещастните младежи в южната цистерна след земетресението в края на IV век (**фигури 297, 298, 300**). Дори каменни чаши с форма на бирена халба били дялани от мек варовик през втори период (**фиг. 601**)³¹⁹. Местен продукт били и каменните ръчни мелници (хромели) (**фигури 242, 469, 493, 495**). С железни каменоделски длета (Cholakov 2015, fig. 7/1-3) местни майстори оформяли старателно ръбовете на каменни блокове и през IV век пр. Хр. (**фигури 126, 127**), и през II-IV в. сл. Хр. (**фигури 312, 362**). Хераклеейско скулптурно ателие ваяло през II-III век надгробни плочи (**фигури 591, 592**). Разпознат е негов декоративен стил (Sharankov 2020, 102, #76, #95). По същото време местни каменоделци създавали оброчни плочки с различно качество, някои от които останали недовършени (**фигури 457, 458, 510**). Въпросът за гостуващи / наети каменоделци за архитектурната украса на площада през втори период стои отворен. Без съмнение поне част от нея била местно дело. Изработката на лъвските глави на корнизите например издава почерка на каменоделци с очебийно различно майсторство (**фигури 73, 110-114, 118-120**). Варира и качеството на каменните надписи – сравни например приблизително синхронните надписи на **фигури 584, 596** от една страна и **фиг. 76** – от друга. По-горе (точка 2.1.1,

³¹⁸ В 227 г. пр. Хр. Антигон III помогнал на разрушения от земетресение Родос с 15000 дървени трупи (Charalampidis 2021, 4).

³¹⁹ ПИН 100/2007 г.

северен стилобат) споделих, че колоните, рухнали от северния стилобат на форума, били направени от мрамор, какъвто се добива и днес край село Петрово, община Сандански, намиращо се на 20 км източно от Хераклея.

Знак за професионални строители са два оловни отвеса – цилиндричен от късноелинистическия период на форума³²⁰ и конусовиден преди V век на Акропола³²¹.

Производството на керамика в Хераклея обхваща глинени съдове, глинени лампи, теракоти, тухли, керемиди, тръби, антефикси и пр. Амфорните печати от края на IV в. пр. Хр. (фиг. 128E) разкриват собствено производство на тара в града от самото му основаване. Глинен калъп показва синхронно създаване на теракоти (фиг. 128F). Тяхното производство продължило до края на трети период, тоест до края на IV век, като разполагаме с най-много примери от II-III век (фигури 228, 239, 305, 437-456, 496-499, 511). Оцелелите калъпи датират от същото време (фигури 433-436). Върху две теракоти четем имената на грънчарите: „Протас, син на Менандър“ (?) (фиг. 481) и „Епикрат“ (фиг. 512). Повечето теракоти са глазирани. Репертоарът включва божества, гротески, владетели, театрални маски, като доминират изображения на Дионис и неговата свита. Епонимът Херакъл е подобаващо представен. Теракотите били запазена марка на Хераклея. Калъпи и отделни светилници доказват производство на лампи в града поне през втори период (фигури 480, 493A, 507). Хераклеяци произвеждали със сигурност разнообразни трапезни керамични съдове. Безспорно доказателство за глазирана продукция са глинени пръчки, на които се нареждали и окачвали съдовете в пещта през III век (фиг. 513, точка 2.2.3). Досега този начин на изпичане се датирал чак в късна Византия (XI-XIII век). Допускам, че и глазираните чаши с релефен образ на владетел били произведени в Хераклея през II-III век (фигури 247A-C, 304, 313B-C). Местен грънчар Дионисий рекламирал своите питоси чрез щамповане на името си върху тях (фигури 229, 464, 560). Установихме местни имитации от III век на атически глинени лампи (фиг. 480).

Тъкачеството било присъщо на всяко домакинство в древността. Стоици тежести за вертикален стан – глинени, оловни и каменни – го потвърждават за цялото съществуване на града (фигури 206B, 431A). Една носи името на тъкачка тракийка – Бензилис – през късноелинистическия период (фиг. 522A). Вероятно тъкачна манифактура функционирала през IV век северно от форума (точка 2.2.1). Химическите анализи не доказали боядисване на тъкани на това място (точка 2.2.1). При разкопките намирахме периодично раковини на морски охлюви от рода *turex* (фиг. 602)³²². В миналото (от средата на II хил. пр. Хр. до средата на XV век) извличали от тях багрило за оцветяване на тъкани в пурпурен цвят. Технологията била скъпа и трудоемка. От IV век цветът бил разрешен само за императора. Само че нашите раковини са малко на брой (а не десетки хиляди, каквито са необходими) и са цели – при вадене на охлювите черупките били чупени. Най-вероятно хераклеяските раковини служели за украса.

Постоянното използване на кирпич в Хераклея предполага неговото локално производство. През късния елинизъм работели с квадратен елински формат (фиг. 153), който заменили през късната Империя с правоъгълен римски (фиг. 459-461A; виж точка 2.2.1). Печената тухла прилагали през императорския период II-IV век за: арки и сводове (фигури 36C, 204, 231, 258, 274/1, 2, 388); страници на входове (фиг. 27, 30B); стени в смесен градеж / *opus mixtum* (фигури 29, 30, 36, 81, 347, 351, 375); по изключение за цяла стена или под на канал (фигури 37/1, 400/6). Прави впечатление, че дори през IV век продължавали да изграждат сводове и от камък (фигури 362, 402), а след земетресението в края на IV век вадели от рушевините преимуществено тухли, за да ги използват, примерно за под на църквата (фиг. 385/4). Липсват структури изцяло от тухла. Те били по финансовите възможности на имперските и провинциалните столици. Предполагам, че тухлите в Хераклея били внос – поне докато не регистрираме пещи за тях. Хераклеяският център притежавал керемидени покриви от основаването на града. Би трябвало да са местна продукция, но само пещи биха потвърдили допускането.

Железодобивът е загатнат чрез буци крица (фиг. 62; късен елинизъм). Без съмнение градът разполагал със свои ковачи (за инструменти, оръжие, строителни елементи – фиг. 605 и пр.), но следите им се губят засега.

³²⁰ ПИН 329/2018 г.

³²¹ ПИН 455/2021 г.

³²² Охлювите са определени от доцент д-р Ивайло Дедов (ИБЕИ-БАН).

Пещ за стъкло от първата половина на IV век е единственото производствено съоръжение, което сме разкрили (Vagalinski 2020b; **фиг. 357**). Не установихме какви форми стъклени съдове са били произведени в нея. Химически анализ разкри, че производителят следвал провинциално-римска рецепта, но при оцветяването прилагал средноазиатска. Относителният дял на стъклото в общия брой артефакти от разкопките ни е сравнително скромен. Възможно обяснение е цената му – от 10 до 20 пъти по-висока спрямо глинени съд със същите размери.

Стенописите в Хераклея, известни ни досега, са скромни и през елинистическия период, и през Принципатата (**фигури 37, 44-47, 367-370, 161, 163, 164**). Забелязват се растителни и геометрични мотиви, както и имитиране на мраморна облицовка. Детайлите в светилището на Немезида били изпълнени небрежно (**фиг. 47В**). Наличните примери били дело на местни хора без висока квалификация.

Обработката на кост е представена с многобройни игли за коса и такива (но значително по-малко) за шиене, лъжички, ашици за игра, пулове, висулки и пр. (Cholakov 2015, фигури 2, 3, 4/1-10, 6/2-6). Разпознатите заготовки са от еленови и овнешки рога, от дълги тръбести кости от домашни и диви бозайници, и от птица³²³. Например голям фрагмент от тибия на говедо бил разрязан надлъжно с трион. Талус (скочна кост) бил търкан с абразив четиристранно, докато се получила изтънена пластина. Така бил обработен и талус от елен. Глиги на нерези и глигани били рязани, а те са много твърди и предполагат занаятчийски умения. Следи по животинските кости показват категорично кланична техника на професионални месари: разсичане на закланите животни по дължината на гръбначния стълб; обезкостяване; характерен начин за отсичане на акромиона на лопатката за приготвяне на деликатеси; разсичане на гръдния кош със сагитални разрези; многократно разсичане на тръбести кости за достъп до костния мозък. Градът разполагал с месарници.

Оловото било масово употребявано от самото начало на града: пломби за спукани глинени съдове от всякакъв размер; оловни тежести за стан; оловни тежести за риболов; с разтопено олово заливали железните скоби (така наречените лястовичи опашки), скрепващи два съседни каменни блока (**фигури 33С, 95**), или жезла, свързващи два каменни елемента (примерно, колона с нейната база на **фиг. 221**); оловни тежести за прашка. Липсват преки следи от работа с мекото/ковкото и с ниска температура на топене олово – поти, калъпи. Не сме установили и очакваната работа с бронз, въпреки наличието на парчета от големи бронзови статуи (**фигури 222В, 334**) и различни бронзови артефакти.

Археоботанични изследвания установиха преобладаващо използване на дъб в сградите (за покриви, врати, подове) на Хераклея през всички периоди³²⁴. По някои проби личаха следи от дялане. Дъбът е високо ценен и днес заради своята здрава дървесина, годна и за строеж, и за огрев (развива висока температура). Той е и лесно достъпен на ниска надморска височина. Предпочитанието към здравия дъб е разбираемо: някои тегули тежали по 20 кг! (виж точка 2.2.3); наличен бил в близките планини. По-горе споменах, че древна Македония се славела със своите гори и дърводобив. Най-вероятно хераклеейци добивали дърва за строителство и огрев не само за свои нужди. Местните дърводелци прилагали в строежите и бор – черен и бял. По-рядко прибегвали до габър, клен, елша и ела. Дървесината на последната е лека и притежава добри механични свойства.

5.2. Селско стопанство

5.2.1. Земеделие

Парчета от хляб в културен пласт от началните десетилетия на Хераклея, тоест края на IV в. пр. Хр. (**фиг. 123/12=В**), разкриват бързо земеделско разработване на околния район. Въпросните две проби бяха запазени изключително добре (**фиг. 603**). Зърната не са били достатъчно смлени (ръчните мелници са основна причина), поради което бяха разпознати категорично – два вида пшеница (мека и едрозърнеста) и просо. Хромелите от обекта са обичайното археологическо доказателство за отглеждане на зърнени култури (**фигури 81, 81А, 81В, 242AD, 428/17, 469, 493, 495**). Дикел от IV в. с. Хр. е сред малкото земеделски сечива, достигнали до нас (**фиг. 604**)³²⁵. Железни косери са

³²³ Археозоологичните изследвания в Хераклея Синтика са дело на доц. д-р Лазар Нинов и докторант Теодор Тодоров – НАИМ-БАН.

³²⁴ Всички археоботанични анализи в Хераклея са изпълнени от доц. д-р Цветана Попова (НАИМ-БАН).

³²⁵ ПИН 294/2007 г.

очаквани за район с развито лозарство и днес: втори период, квартала северно от форума³²⁶; трети период, южно от северния стилобат³²⁷; VI век, Акропола (**фиг. 540**). Находки от питоси на място документират съхраняване на земеделски храни – зърно, зехтин (**фигури 462, 463, 489**). Плодни дръвчета – сливи и череши – регистрирахме за цялото време на Хераклея. Каква била организационната форма на земеделие на територията на Хераклея? Без съмнение македонските колонисти получили от царя парчета земя в своя собственост, каквато била практиката на Филип II (виж точка 4.2.1). Местните траки били прогонени от тези най-плодородни и удобни за обработка терени в близост до двете реки – Струма и Струмешница, в по-високите части на околните планини – Беласица и особено Огражден. Поне там тракийски села оцелявали. Такова било през II век „селото на Терес“ („Терепара“; виж точка 3.6). Известно е, че римският тип за селско стопанство *villa rustica* (смислово „чифлик“) бил въведен в земеобработването на Македония още в I в. пр. Хр. (Daubner 2018, 194). В територията на Хераклея попада най-вероятно селищна структура от I век в землището на село Дамяница (на около 10 км северно от Хераклея), чиито проучватели я определят като вила рустика. През III-IV век на това място се развил друг стопански комплекс, включващ и ковашко помещение (Гребска-Кулов et al. 2018, 35-36)³²⁸. Не е ясно в чия административна територия лежал – на Хераклея или на Партикополис. Но според писмото на император Антонин Пий до партикополци жителите на Хераклея запазили, поне отчасти, някогашната си поземлена собственост и след основаването на новия град и настъпилите вследствие на това териториални промени. Теренните ни издирвания установиха гъста мрежа от антични селищни обекти северно и южно от Хераклея (**фиг. 9**). Но без успешни геофизични измервания, последвани от археологически разкопки, няма как да се определи що за селищна форма били те: вили, домакинства на села и пр. Ясно е, че Хераклея разполагала със свой близък „зеленчуков пояс“, който прераснал в мрежа от извънградски селища в западна посока в ниската част на Огражден (**фиг. 594**). Наличието на града стимулирало селскостопанското производство в района на Средна Струма през Античността.

5.2.2. Животновъдство

Археозоологично изследване на около 15000 животински кости, открити при разкопките ни в Хераклея, хвърля светлина върху този отрасъл в нея.

Впечатлява изводът, че през цялото време на съществуване на града процентното количествено съотношение се запазвало. На първо място били свинете, на второ – овца и коза, на трето говеда, следвани от кучета, коне, мулета и магарета. Подредането е същото за Акропола, но с по-скромно видово разнообразие (**фиг. 607**).

При свинете преобладават млади животни от възрастови групи *juvenilis* и *subadultus*. Стопанската стратегия за тях преследвала повече приплоди, репродукция на стадата и месо с повече мазнини и сланина.

При дребния рогат добитък доминират кости от израснали индивиди, които били използвани за мляко и вълна, преди да ги заколят. Процентът на козите е значителен. И днес теренът и растителността са подходящи за тях. Сред находките има едри мъжки екземпляри (пръчове).

И при говедото преобладават възрастни индивиди. Относително малкият дял на говедото прави впечатление. Възможно обяснение е липса на достатъчно пасища за тях. По костите на говеда има ясни следи от физическо натоварване – за оран и впрягане в коли.

Домашните бозайници образуват над 92% от общото количество животински кости. Те били главен източник на храна от животински произход.

Незначителният дял на кости от коне, мулета и магарета е разбираем – те не служили за храна. Реално делът им бил по-голям.

Сред домашните птици превесът на кокошки е ясно изразен спрямо количеството на гъски и патици въпреки близките реки. Кокошките били едри, като половият диформизъм бил подчертано различим. Гълъбите били рядкост.

³²⁶ ПИН 109/2007 г.

³²⁷ ПИН 20/2020 г.

³²⁸ Проучвателите и на двата комплекса са гл. ас. д-р Сирма Александрова (ръководител) и гл. ас. д-р Люба Трайкова (зам. ръководител) – НАИМ-БАН. Ако пълната публикация на обекта от I век потвърди разпознаването, то това ще бъде най-ранната римска вила на територията на България.

Ловът бил слабо застъпен, което разкрива градско население със стара уседнала традиция. На първо място били зайците, следвани от елени/сърни, диви свине. Примерите за бобри, лисици, костенурки, мечка, кеклици, ястреби и гугутки са изключения. Дивите животни били преследвани заради месо и кожа.

Останките от риби принадлежат основно на сом, шаран и распер. Многобройни са тежестите за рибарски мрежи, изрязани от керемиди и тухли, които намирахме на обекта. По-рядко попадахме на железни и бронзови куки за риболов (**фиг. 606**).

Общото впечатление за менюто на хераклеЙци е: без екстри, но и без лишения.

Железни хлопки за добитък показват устойчивостта на формата през столетията: от помещение VI по северния край на форума, V-VI век (**фиг. 608**)³²⁹; Акропола, VI век, две хлопки (**фиг. 538**)³³⁰. Появата им в централната част на града и на Акропола била свързана с рухването на Хераклея след двете земетресения в края на IV и втората четвърт на V век. Много е вероятно последвалите ги силни наводнения, покрили околността с дебел пласт от глина и пясък, да са изместили стопанския фокус на хераклеЙци към животновъдството. Половинка от желязна ножица за стрижене на овце (Акропола, VI век) не се различава от ползваната до XX век форма (**фиг. 539**).

5.3. Търговия

ХераклеЙските амфорни печати от края на IV в. пр. Хр. са сигурен белег, че градът изнасял земеделски продукт (**фиг. 128E**). Дали бил вино или зърно зависи от формата на амфорите и от химически анализ на евентуално запазени останки от съдържанието. Тяхното изясняване предстои.

По същото време градът внасял храни от Северна Егея – от халкидическия град Акант (**фигури 1A, 128**) и от неуточнено селище (**фиг. 128D**). Търговските контакти на хераклеЙци били насочени от самото начало на юг към Егея и Средиземноморието. Както показва монетната циркулация в града, тази стопанска ориентация на Хераклея се запазила през цялото време³³¹. Любопитна подробност е, че при разкопките ни в града намирахме черупки от средиземноморски стриди – кулинарно потвърждение за южната връзка и намек за известен хранителен лукс.

Много скоро след анексирането на Македония от Рим в 148/146 г. пр. Хр. амфори със зехтин(?) постъпвали на хераклеЙския пазар (**фиг. 151**). Произведени в района на италиЙския пристанищен град Бриндизи, откъдето имало бърза връзка по море с изградения през 149-141 г. пр. Хр. Via Egnatia, те достигали до Амфиполис (естественото морско пристанище на Хераклея и неин областен център), за да поемат на север към Средна Струма. Италийски търговци (negotiatores) били основните играчи в движението на стоки между покореното балканско царство и късната Римска република (II-I в. пр. Хр.). Възможна е тяхна кантора и в Хераклея. Италийските бизнесмени кредитирали градове, създавали занаятчийски работилници, изграждали търговска мрежа, посредничели между градовете и римската власт. Стараели се да се интегрират в местното общество, затова участвали активно в обществения живот, като дарявали и заемали административни длъжности, създавали семейства с местните магнати. Така се оформял смесен елит. За разлика от Мала Азия, в Македония липсват всякакви данни за насилия срещу италийци през 88 г. пр. Хр., провокирани от Митридат (Daubner 2018, 186-187, 189).

По същото време Хераклея внасяла продукти и от Източното Средиземноморие в лицето на Родос според друг амфорен печат (**фиг. 152**). Изглежда градът бързо преодолял стреса от политическата загуба, заменяйки я с икономическата изгода от огромния пазар на Римската държава.

През периода втора половина на II век – началото на I век пр. Хр. Хераклея внасяла глинени лампи от Атика (**фигури 154A, 154B**), както и от други места на континентална Гърция (**фиг. 158A**). Импорт на керамика от Пергам през II-I в. пр. Хр. е също установен (точка 4.1).

Неколкократно споменаваният по-горе надпис на агораноми илюстрира добре уреден пазар в Хераклея в началото на I в. сл. Хр. (**фиг. 155**, точки 2.1.5, 4.2.1, 4.2.2.2). Градът се развивал успешно по това време. Хераклея получила от император Август някакви привилегии, съдейки по преторианци от града, които били записани през първата половина на I век в трибата на императора

³²⁹ ПИН 57/2017 г.

³³⁰ ПИН 90 и 163 / 2021 г.

³³¹ Цялостно публикуване на монетите в Хераклея предстои.

– Fabia. Хераклея разполагала и с право да контрамаркира монети на Август и Тиберий. Вероятно градът бил възнаграден заради подкрепа на Август в гражданските войни след убийството на Цезар (Sharankov 2016, 57).

Импортът на атически глиненни лампи продължил и около новата ера (фиг. 478). Вероятно се засилил през III – началото на IV век (фигури 615-617). През I – средата на II век в града се продавали керамични лампи от Средна Италия (фиг. 479).

Възходящото стопанско развитие на града през Принципата привличало икономически(?) заселници от далечни (отново) средиземноморски краища на Империята, както научаваме от два графита. Първият бил издраскан върху глинена купа (фиг. 609). Чете се [---]ς Μιλῆσιου, тоест „на еди-кого си от Милет“. Палеографски се датира в I-II век³³². В точка 3.6 посочих надгробен надпис от III-II в. пр. Хр., в който бащата на починалата е именуван „Милетец“. Най-вероятно стопанска перспектива в Хераклея привличала жители на прочутия западномалоазийски град. Странното за нас собственическо надписване на глинени съдове установихме и върху друг чиреп, който датира от края на IV век като стратиграфска позиция (фиг. 610). Сторила го хераклеяката Ендемия. Името е изключително рядко и се среща само в Македония. Графитът разкрива грамотност сред жителките на града³³³. Почти екзотична информация носи графит от края на III век. Това малко парче, изрязано от керамичен съд, е нещо като разписка за изплащане на пари. Върху едната страна е написано „За пари“ (фиг. 611A), а върху другата се чете: „На Зедария, син на Мерула, кархедонец, 3 денария и 4 аса.“ (фиг. 611B)³³⁴ Кархедон е Картаген, което означава на финикийски „Нов град“. Три древни селища носили това име: град на остров Кипър; столицата (в днешен Тунис) на едноименната империя в Северна Африка и вековен враг на Рим; град в Южна Испания, основан от пуните в края на III в. пр. Хр., който и днес се казва Картагена (Neiman 1966, 42). Очевидно става въпрос за метрополията Картаген.

Разбира се, хераклеяската търговия не загърбила провинция Тракия. Бизнес пътуването на Ксандър до Паутолия в средата на II век едва ли било изолиран случай (фигури 584, 585; точка 3.3). Но търговското преимущество на Средиземноморието и на преминаващия през Амфиполис магистрален Егнатиев път, вековните стопански връзки с юга преди създаването на провинция Тракия и, не на последно място, етнокултурният корен на хераклеяци диктували географската посока на хераклеяския бизнес.

Забележително е, че дори в трудните последни десетилетия на VI век хората на Акропола имали достъп до керамичен внос от столицата Константинопол (фиг. 545).

Щом заговорим за римски пътища, стигаме до известната Пойтингерова карта. На нея два близкостоящи, успоредни пътя водят от Хераклея към Филипи, но нито един към Амфиполис (фиг. 612). Изглежда средновековният копист сгрешил, защото няма място за два толкова близки пътя при тогавашния ландшафт – разливаща се, неканализирана Струма и заблатавявания северно от Амфиполис. При това в Анонимната Равенска космография от VII век липсва източният път (Garbov 2014, 68). Вероятно само един друм водел от Хераклея на юг към Амфиполис, а оттам – към Филипи. По хълмове покрай Струма пътят продължавал на север. Друг път с посока изток-запад свързвал Места с Вардар през Струма и Хераклея покрай Струмешница. Само че аргументирано проследяване на тези антични пътища изисква системно и трудоемко ГИС издирване на няколко добре подготвени археологически екипа.

Логично е Хераклея да е изнасяла по течението на Струма дървен материал за утвърдения и в македонско, и в римско време търговски център Амфиполис, но липсват данни.

Преобладаващите в Хераклея бронзови статуетки на Хермес (фигури 305A, 313D, 313E, 70, 501), а както ще видим в следващата точка и негови вотивни паметници, са косвено свидетелство за водещото място на търговията в хераклеяското стопанство.

³³² И разчитането, и датировката са дело на гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ). Археологическият контекст не позволява по-точна датировка.

³³³ Четенето и коментарът принадлежат на гл. ас. д-р Николай Шаранков (СУ).

³³⁴ Разчитане на Николай Шаранков (СУ).

6. РЕЛИГИЯ И ПРАЗНИЦИ

6.1. Светилища и храмове

Тракийското светилище в местността Скалата в землището на село Левуново е сред малкото документирано селищни обекти в района, предхождащи непосредствено основаването на Хераклея. То се извисява впечатляващо над река Струма, осигурявайки красива панорамна гледка във всички посоки (**фиг. 9/4**). Култови практики били извършвани там през втората половина на II хил. пр. Хр. и през VI-IV в. пр. Хр. Свещеното място било оградено частично с големи ломени камъни. Скалата била изсечена, за да се оформи равна площадка. Археолозите регистрирали още олтар от четири каменни плочи и дървена конструкция. Горял пласт около жертвеника заедно с многобройни фрагменти от счупени глинени съдове допълва представата ни за обряда. Хронологията на обекта е основана именно на откритата керамика (Домарадски et al. 1983, 34-35). Най-младите находки включват монета на Касандър. Очевидно светилището било изоставено след настаняването на македонските колонисти. Завареното от тях население било изтласкано извън района около града им.

Светилището на Немезида е единственото от 15-те верижни помещения на северния портик, чието предназначение установихме със сигурност (**фиг. 22/помещение 11; точка 2.1.1**). Фактът, че било обзаведено с преимущество, показва важната позиция на нейния култ в града. Светилището функционирало през IV век. Но откритите в него оброчни плочки били създадени в предходното столетие (Vagalinski et al. in the press). Най-вероятно, те били пренесени от предишно светилище на богинята, което пострадало при вражеското нападение в края на III век. Както олтарът до северната стена, така и двете каменни пейки също били изградени с преизползвани каменни архитектурни елементи (**фиг. 36A**). Външният олтар, пред входа, също включвал сполии (**фигури 36E, 50**). Мраморни изображения на богинята били подредени върху олтара, където светили три издълбани в камъка лампи (**фиг. 49; Vagalinski et al. in the press**). Централното била скулптура, от която оцелял долният край със стъпалата на богинята и краката на грифона вдясно от тях (**фиг. 613**). Изображения на гладиаторски принадлежности (шлем, тризъбец, къси криви и прави мечове) около Немезида доказват провеждане на гладиаторски игри в града (**фигури 48, 48A**). *Ludi gladiatorii et venationes* стрували скъпо, като правило били посветени на императора и понякога предизвикани от негово посещение в съответния град (Вагалински 2009, 123-124). Такива организирал например в 229 година съседният Партикополис. По това време (първите две трети на III век) тези игри траели три дни в градовете на римска Македония (Sharankov 2020, 107-110, # 84a). Хераклея не изоставала от своя съперник в обществените забавления. Най-вероятно елинистическият театър на града бил адаптиран за *munera*, каквато била практиката в източните римски провинции (Вагалински 2009, 76-78). Така постъпили и в недалечния Филипи през III век (Zarmakourı 2018, 280). Отзвук от проведени кървави представления е глазирана керамична плочка с релефни фигури, произведена най-вероятно в Хераклея. Представен е двубой между гладиатори-туникати, с чиито подгръващи двубои се откривала гладиаторската програма (Вагалински 2009, 119, 204, #121). Че двамата противници били реални лица, указват изписаните им имена – Сотерид и Аякс (Sharankov 2020, 112-113, 85). От същото място (землището на село Палат, община Струмјани) произхождат и глазирани глинени маски (Вагалински 2009, 119), които илюстрират пласмент на хераклейска продукция. Косвено свидетелство за интереса на хераклејци и към ловните зрелища са образи от арената, представени върху дисковете на атически глинени лампи от III – началото на IV век, намерени в некропола в местността Метлата (точка 3.1; **фигури 615-617**; Кузманов / Минчев 2018, тип XXVIII). *Edictum Thessalonicae* (380 година) окуражил ранни християни, които атакували светилището на Немезида, чупейки ожесточено нейните мраморни изображения и особено лицето ѝ (точка 2.1.1). След 388 година последвало силно земетресение. То разрушило форума и в частност светилището, запечатвайки историята за нас (**фиг. 36**). Богинята на отмъщението отвърнала на оскърблението! Фрагмент от дебела 0,06 м мраморна оброчна плочка с качествен/пластичен релеф на Немезида намерихме в свлечен по склона насип в северозападния ъгъл на форума (**фиг. 614**)³³⁵. Дали предходното светилище на богинята стояло на хълма? Възможно е, ако се имат предвид парчета от други

³³⁵ ПИН 213/2012 г.

мраморни скулптури, които откривахме в такъв преотложен пласт по северната граница на площада. Театърът на Филипи лежи на около 200 м от форума, в подножието на хълм. Хераклеяският би трябвало да се намира до агората/форума и недалеч от светилището на Немезида.

Предполагам храм на Херакъл бил разположен източно от форума (**фиг. 400/10**). Разкрихме малка част от западния му край с тухлена конха, каменен под и хоросанова мазилка отвътре заедно с части от мраморна статуя на героя в човешки ръст – кривак и крак (**фиг. 618**; Vagalinski in the press, fig. 3C). Мраморът е ситнозърнест млечнобял и старателно полиран като за епонима на града (**фигури 619A, 619B, 620**). Предполагам, че скулптурата принадлежи към иконографския тип „оксфордски Херакъл“, чийто прототип създадо ателието на Мирон в V в. пр. Хр. (Vagalinski in the press).

Акрополът на елинските градове приютявал жителите им при опасност, но и основните им светилища/храмове. Едва ли Хераклея правила изключение през елинистическия период. Указание за такава локализация са мраморен торс на богиня(?) и парче оброчна плочка на Акропола (**фиг. 553, 554**; точка 2.3). Съчетаването на форум и *area sacra* било типична комбинация за Италия и за римските провинции (Zargakoupi 2018, 294). Най-вероятно някои от култовете били „смъкнати“ на форума през втори период.

Раннохристиянската базилика разпознахме по плана (точка 2.1.7; **фигури 13/СИ** ъгъл на форума, **144/5, 177, 385, 386**). Липсваха всякакви артефакти, свързани с култа. Църквата е сред малкото надеждно (стратиграфски) датирани късноантични християнски обители – след 388 и преди 425 година. Не разполагаме с данни за раннохристиянската община на Хераклея преди това. Кръстовидни знаци върху тежести за стан например не са защитимо свидетелство за такава. През V, а вероятно и VI век, базиликата била централната, а вероятно и единствената обществена сграда на хераклеяци. Те дори я разширили на запад, уголемявайки притвора; измазвали я с хоросан, даже когато зидали с глина. Погребенията около нея били също израз на почит към храма Господен (точка 3.5). Подпечатаната с кръст керемида (**фиг. 484A**) издава християнска принадлежност и на погребания под нея, и на производителите. Керамичният образ на воин светец(?) разкрива християнско население през VI век на Акропола (**фиг. 555**), което се черкувало в базиликата най-вероятно. Как се вписва тази скромна картина на християнството в Хераклея в общата за Македония? Данни черпим основно от Новия завет. Апостол Павел проповядвал в Македония за първи път около 50 година. Мисиите му се ограничавали до големите градове Филипи, Тесалоника, Бероя и то сред еврейската диаспора в тях. Християнските общности в провинцията останали до Едикта на Галерий за религиозна толерантност (311 година, препотвърден през 313 г. с Миланския едикт) малки и слаби, съсредоточени във водещите селищни центрове. Членовете им били основно не-ортодоксални евреи или елинизирани такива, както и образовани жени от заможни семейства. Първите сведения за мъченици датират едва от 303-304 година от Тесалоника, като повечето от тези 11 души били именно жени. До IV век македонските християни се събирали в частни домове. Техни епископи се изявили публично чак на Сердикийския събор в 343 година. Църковни сгради в Македония се появили през IV-V век, и то главно в големите градове по инициатива на властите (Kurtatas 2011). Хераклея лежи далеч както от изброените водещи центрове, така и от главни пътища като Егнация, не е имала (като Стоби, например) еврейска общност, или поне липсват всякакви данни за евреи в града. Идеологическите промени се реализират от заможен и просветен елит – ще ограничи дългия списък до Ехнатон, Мартин Лутер, Маркс, Енгелс, Ленин и Мао Дзъдун. Така било и с християнството. От страниците дотук се налага изводът, че хераклеяските първенци били вкопчени в своята езическа етнокултурна традиция отчасти заради заобикалящата ги чужда племенна общност – през царско време, както и поради римския съперник Партикополис – през императорския период. Обществената среда в Хераклея не била хранителна за ранните християни. Едва постепенно налаганата от центъра религиозна промяна през IV век създавала предпоставки за активни християнски изяви. Допускам, че в хода на столетието – а именно то било времето на интензивно съперничество между езичество и християнство – напрежението в града между твърдите ядра на двете религии растяло. Накрая то избило в езическа демонстрация – трескаво обзавеждане³³⁶ с почти подръчни материали на светилище на силно езическата Немезида, и то в провокативната за християните връзка с гладиатурата – доста християни били избити на арените

³³⁶ Преди или след убийството на император Юлиан Апостат (361-363)?

в Империята през предходните 300 години. Християнската реакция видяхме. Хераклея замряла не само заради двете земетресения. В очите на централната власт и особено на победилата политически Църква, градът на македоните бил тежка сянка от езическото минало. Без съмнение и Партикополис пострадал от двата земетръса, но най-вероятно получил, за разлика от Хераклея, външна подкрепа и израснал до епископски център и пръв град на Средна Струма през V-VI век.

6.2. Богове и празници

Херакъл бил епоним на града³³⁷. Естествено е да откриваме многобройни доказателства за култа към него – теракоти, оброчна плочка, бронзова фигурка, оловна висулка, фрагменти от мраморна статуя (**фигури 457, 499, 500, 511, 562, 619А-В**; точки 2.2.1, 2.2.3, 2.3, 6.1). Кривакът на Херакъл стои върху бронзови монети на Хераклея, отсечени като реакция на основаването на града съперник Партикополис в края на управлението на император Траян или началото на това на Хадриан (ок. 117-120 г. сл. Хр.) (**фиг. 621**). Монетната емисия е малка и краткосрочна³³⁸. Чрез нея Хераклея афиширала своите дълбоки корени в македонската древност. Затова и на лицето на тези представителни монети виждаме македонски тип щит. Без съмнение Хераклея имала храм на Херакъл. Предполагам, че се издигал източно от форума (точка 6.1). Настоящите данни за култа към сина на Зевс датират от римския императорски период. В гроб от некропола в местността Метлата (точка 3.1) е намерена късноелинистическа глинена купа с релефна украса (така наречените „мегарски чаши“), представяща пет от подвизите на героя (Bozhinova 2015, 245, fig.12). Ефебите на града несъмнено почитали също своя патрон.

Артемида била сред най-тачените божества през Античността в района на Средна Струма. Производни имена от нейното били най-разпространените (точка 3.6), включително от Хераклея и нейната околност. Графитът върху глинена тежест за стан (**фиг. 522А**) е свидетелство за култ към сродната богиня Бендида сред местните траки през късния елинизъм. От императорския период разполагаме с анепиграфска оброчна плочка (**фиг. 458**, втори период, точка 2.2.1) и парче от друга неясен археологически контекст (**фиг. 622**)³³⁹:

Ἄρτ[έμιδι]
 ἔλα[φηβόλω]
 Μα[---]
 Προ[κλ--? ὕ]-
 πέρ [ἑαυτοῦ / τῶν ἰδίων]
 [ἀνέθηκεν].

„На Артемида еленубийца - Ма--- Прокъл (?) посвети за себе си/за близките си.“

Палеографски надписът може да се датира в периода I-II в. сл. Хр.³⁴⁰

Във фонда на Историческия музей в Петрич се съхранява и друга анепиграфска оброчна плочка на богинята (**фиг. 623**), открита край село Първомай³⁴¹. Същата иконография и стил на изпълнение притежават плочки от района на близкото село Левуново и Сандански. Изглежда били създадени в едно и също каменоделско ателие (Милчев 1960, 370). В Хераклея е намерена мраморна фигурка на елен (**фиг. 624**)³⁴². Дали била част от статуарна група, свързана с Артемида, остава под въпрос. Силата на култа към богинята ловджийка на Струма илюстрира и фактът, че нейно било главното светилище на Амфиполис – струмската столица през Античността (Mari 2018, 181, footnote 8).

³³⁷ В Македония имало 4 града с името Хераклея (Daubner 2018, 209, Fussnote 396).

³³⁸ Известни са 18 монети – случайни находки. Още 3 броя намерихме при разкопки на форума (Vagalinski in the press)

³³⁹ ПИН 68/2019 г.

³⁴⁰ Разчитането и датировката принадлежат на гл. ас. д-р Николай Шаранков (Софийски университет).

³⁴¹ Исторически музей – Петрич, инв. # 142. За елинистическа крепост край селото виж точка 4.1.

³⁴² Исторически музей – Петрич, инв. # 147.

Култът към бога на виното Дионис бил естествено популярен в лозарски край като Средна Струма. Негови и на свитата му теракоти датират в Хераклея главно от III век (**фигури 239, 437-441**). Теофорното име Дионисий носели мнозина хераклеяци (**фигури 229, 288, 464, 596**), а от друго име на бога, Бакхус, произлиза името на градския първенец и агонотет Тиберий Клавдий Бакхий (точка 4.2.2.2, **фиг. 596**). Свързвания с Дионис бръшлян виждаме както като релеф (**фиг. 379**, точка 2.1.6), така и като лично име (**фиг. 587**, точка 3.6). Театрални представления съпътствали празниците на Дионис. Хераклея имала както свой театър (**фиг. 76А**), така и произвеждала театрални маски (**фигури 444-446**).

Смята се, че култът на Немезида бил въведен в Македония по римско време, бидейки обвързан с кървавите зрелища на арената (Aristodemou 2016, 181). Археологическите данни в Хераклея датират от III-IV век (точки 2.1.1, 6.1, **фигури 48, 48А**). По това време нейният култ бил официален в Римската империя, като тъпканата от богинята женска фигура символизирала враговете на държавата и свръхгордостта (Vagalinski et al. in the press). Засега липсват свидетелства за практикуване култа на Немезида преди III век в Хераклея. Гладияторските принадлежности върху плочките са сигурно указание за провеждане на *ludi gladiatorii* в града. Мраморен релеф с бягащо/преследващо куче, който намерихме също в светилището на Немезида, е отзвук от осъществени *venationes* (**фиг. 625**).

Неясно е какви игри организирал агонотетът Тиберий Клавдий Бакхий около 100 година, нито със средствата на коя богиня били финансирани те (точка 4.2.2.2). Във връзка с тях градската управа издигнала/построила нещо. Допуска се, че празникът и съпътстващите го състезания били посветени на Артемида заради нейната популярност в района (Вагалински 2009, 25). Неотдавна бе аргументирана хипотеза, че въпросната богиня може да е била и Изида, чийто култ се разпространил в Средна Струма през императорския период. Нейни посвещения са намерени в местата на двете най-големи светилища на Артемида в района на Средна Струма – край близките села Левуново (**фиг. 9/4**) и Ласкарево (Sharankov 2021, 10-11). Посвещение в Партикополис също е адресирано до безименна богиня (Sharankov 2020, 86, #17). Очевидно нейният култ бил толкова известен на местните жители, че нямало нужда да се споменава името ѝ.

Многобройните изображения на Хермес в Хераклея подсказват силата на култа му в града (**305А, 313D, 313Е, 470, 501**) през императорския период. Статиграфската датировка на една от бронзовите фигурки – около 400 година (**фиг. 470**) – потвърждава дълбоките му корени в хераклеяското общество. Друга, също схематизирана бронзова статуетка на бога (**фиг. 626**)³⁴³ намерихме върху подовото ниво на езическата (култова?), обществена сграда от трети период (IV век, преди земетресението; **фиг. 380/19b**) в североизточния ъгъл на форума, пригодена през четвърти период за раннохристиянска базилика (**фиг. 386**). В нарушен културен пласт (насип и преровени рушевини) върху ареата на форума попаднахме на още една подобна фигурка на Хермес (**фиг. 627**)³⁴⁴. С несигурен археологически контекст от форума е долна половина от каменна оброчна плочка на Хермес (**фиг. 628**). Представен е в най-популярната му иконография в цялата Римска империя: фронтално, гол, в лявата ръка държи жезъл, а в дясната – кесия (Драганов 2011, 24). Изобразени са две от свещените му животни: петел от лявата страна на бога; глава на овен – от дясната. Запазеният надпис гласи:

[κατ' ὄ]νρον (= ὄνερον), „според сън“, т.е. посвещението било направено заради сън (в който най-вероятно се явил самият бог)³⁴⁵.

Хермес бил божество с доста разнообразни функции: водач на душите на мъртвите; помагач в търговия и забогатяване; закрилник на стадата, на пътниците и на атлетите; пратеник на Зевс и останалите олимпийски богове; носещ сънищата; изнамерил търговските мерки и теглилки, азбуките, числата, астрономията и астрологията; покровител на хитростта и на крадците (Драганов 2011, 6). Невъзможно е да се определи кое му качество търсели чрез бронзовите статуетки техните собственици хераклеяци. Датировката на една от фигурките (**фиг. 470**) след обявяването на християнството за официална религия не е изненада. Известни са примери на негови атрибути и дори цялостна иконография („Добрият пастир“), които били заимствани от ранното християнство

³⁴³ ПИН 348А/2018 г.

³⁴⁴ ПИН 121/2018 г.

³⁴⁵ Надписът е разчетен от гл. ас. д-р Николай Шаранков (Софийски университет).

(Драганов 2011, 42-43). Със сигурност Хермес бил почитан в гимназиона. И най-вероятно местните ефеби провеждали състезания в негова и на Херакъл чест. Че синът на Зевс и нимфата Мая закрилял и хераклеяския пазар, разбираме от надписа на тримата агораномии, издигнали негово изображение (**фиг. 155**, 2.1.5). Името на един от хераклеяските ефеби (Хермадион) в началото на III век е производно на божественото (**фиг. 288**, точка 4.2.2.2).

Смята се, че култът към римския император се оформил по времето на Август, но не се практикувал при неговия принципат (Daubner 2018, 235)³⁴⁶. След кремирането на Август съпругата му Ливия наградила със сумата един милион сестерции мъжа, който се закле, че видял императора да се възнася на небето. Август станал бог (Биърд 2019, 314). Как се чествал императорският култ, зависело от инициативи на местния елит в римска Македония, което определило голямото разнообразие на организационни прояви (Daubner 2018, 236). Култът към императора обединявал многобройните етноси, живеещи в провинцията. Като краен резултат било изградено общество, което днес наричаме Римска империя (Daubner 2018, 255). Най-ранният пример за императорския култ в Хераклея и изобщо за Средна Струма е разискваният по-горе надпис на тримата агораномии (**фиг. 155**, точка 2.1.5). Посвещението им от 34-35 година било отправено към осиновения син на Август и действащ император Тиберий³⁴⁷. Владетелят е наречен „божествен“ – най-ранната употреба в Македония на този епитет за римски принцепс (Sharankov 2021, 3). Вече е отбелязано, че агонотезията в римска Македония била тясно свързана с императорския култ. Нему вероятно били посветени и игрите, които Тиберий Клавдий Бакий организираше около 100 година в чест на неназована богиня (Sharankov 2021, 11; точка 4.2.2.2). Израз на същото почитание е релефен бюст на владетеля на дъното на керамична чаша (**фиг. 313В**). В годините 256-258 хераклеяци издигнали почетна статуя на сина на император Галиен – цезар Валериан Млади, който отговарял за балканските провинции (Sharankov 2021, 33-35; **фиг. 327**). След убийството на бащата в 268 година имената и титулатурата на сина му били заличени умишлено (*damnatio memoriae*). През трети период (края на III – края на IV век) надписът бил преупотребен като строителен материал в зидана база за статуя на форума (**фигури 326, 338/2**). Със сигурност гладиаторските и ловни зрелища в града били също посветени на управляващия император (Вагалински 2009, 124; Sharankov 2020, 109). Като правило култът към императора се помещавал в храма на главното божество в съответния град. За Хераклея липсват надеждни аргументи за определяне на двата. В провинциалната столица Тесалоника помещения с апсиди и ниши били смятани за библиотека, докато не намерили в тях императорски статуи (Zarmakoupi 2018, 268). Дали средното, осмо помещение по северния край на форума от трети период било определено за императорския култ? Възможно е, но липсват сигурни доказателства (**фигури 22, 23, 33-33С**).

Култа към Тракийския конник в Хераклея разпознаваме по негови теракотени плочки от края на III и края на IV век (**фиг. 305**, точка 2.1.4 помещение V; **фигури 451, 451А**, точка 2.2.1). Като случайна находка от Хераклея би могло да се определи част от мраморна оброчна плоча на Тракийския конник (**фиг. 630**; Милчев 1960, 369, табло VI/ обр. 2). Запазени са две бягащи надясно животни. Долното е куче, атакуващо горната фигура.

Богинята на победата е представена в Хераклея с мраморна статуя (**фиг. 205**, точка 2.1, помещение I). Стратиграфската датировка на скулптурата е средата на I – средата на II век. Иконографията напомня на прочутата ранноелинистическа статуя „Нике от Самотраки“. Теракотена фигурка от втори период е второ свидетелство за култ на Нике през Принципата (**фиг. 447**). Отпечатан силует на богинята установихме върху керамична тежест за стан от същото време. Нике в квадрига виждаме върху диска на италийска глинена лампа от периода I – средата на II век (**фиг. 631**)³⁴⁸.

Култът към древноиранския бог на светлината и побеждащото добро – Митра, проникнал в Италия още по времето на Помпей (първа половина на I в. пр. Хр.). Той бил най-разпространеният чужд култ на юг от Долен Дунав през II-III век. По долината на Струма култът на Митра се синкретизирал с почти всички божества, почитани там. Недалечната Пауталия (днес Кюстендил) била един от трите му култови центрове в римска Тракия. Врѣх в популярността на Митра бил периодът

³⁴⁶ Показателен е фактът, че от известните днес 265 каменни портрети на Август едва 1-2 са открити в Македония (Daubner 2018, 259).

³⁴⁷ Тиберий не одобрявал прекомерно високите данъци. Показателни са думите му: „Искам овцете ми да се стрижат, а не да се бръснат“ (Биърд 2019, 395).

³⁴⁸ Инв. # 828; тип XXIV по Кузманов / Минчев 2018. ПИН 36/2018.

средата на II – средата на III век. Установено е възраждане на култа му през IV век, но само в имперските столици. Хора от всякакви професии и социално положение почитали Митра. Сцената с убивания бика Митра (така наречената „тавроктония“) била характерна за релефи, поставени в светилищата му (Тачева 1982, 440, 442, 446, 447, 449, 450, 454). Заключение то важи в още по-голяма степен за свободни скулптури, каквато е хераклеиската (**фиг. 226**, точка 2.1.4, помещение II). Хераклея имала през втори период светилище на Митра. Но не помещение II на западния портик било то. Мраморната скулптура била хвърлена като част от насип след вражеската атака в края на III век. Така годините 282/283 стават *terminus ante quem* за датировката на мраморната пластика в рамките на втори период – най-вероятно след средата на II век.

Същите археологически контекст и датировка важат за теракотения бюст на египетския бог Сарапис (**фиг. 228**). Той е представен като Зевс-Сарапис: възрастен мъж с брада, мустаци, дълга коса и калатос на главата. Това е най-популярният му образ през Принципата. Култът станал особено разпространен от средата на II век, когато Антонин Пий и Марк Аврелий го припознали като официален закрилник и носител на императорските военни победи. Провинциалите почитали Сарапис главно заради тази му роля, изявявайки верноподанически чувства към принцепса (Тачева 1982, 59, 71, 75, 82, 83, 97, 103, 108, 109). Светилище на Сарапис и Изида било издигнато в 77/78 година в град Нейне, разположен северно от Хераклея край днешното село Долна Градешница, община Кресна (Sharankov 2020, # 10, 83-84). Култът им бил свързан с императорския. Известно е посвещение на Изида, направено в средата на II век, в светилище край село Ласкарево, община Сандански (Sharankov 2020, # 22, 86-88). Посветителят – имагинифер от Първи Италийски легион – осигурил статуя на богинята, както и фигурки на нея и Сарапис заради свое видение/сън. Хераклеиската теракота (**фиг. 228**) издава адепти на култа към Сарапис в града през втори период.

Мраморно орле може да се свърже с култа към „върховния“ бог Хюпсисос или Зевс Хюпсисос (**фиг. 632**)³⁴⁹. Култът бил силен в Македония. В този смисъл е логично да е имал свои привърженици в Хераклея. Фигурката намерихме върху ареата в насип и разрушения, предизвикани от земетресението в края на IV век (след 382 година).

Празникът Розалии (точка 4.2.2.2) се провеждал главно през май и бил посветен на паметта на починали предци. Бил обичаен за класическата гръко-римска култура.

Аная, дъщеря на Антигон, направила посвещение на Деметра в периода II – началото на I в. пр. Хр. Името на жената било популярно през елинистическия период главно в Илирия (Sharankov 2016, 67; 2020, 91, # 36). Надписът е рядко свидетелство за религиозния живот в Хераклея преди императорския период.

По време на някакво свещено пиршество в Хераклея в 180 г. пр. Хр. бил убит Деметрий – по-малкият син на Филип V (точка 4.2.2.2).

Като цяло, наличната информация за култовете и празниците в Хераклея се вписва в религиозната практика на антична Македония. Единствената особеност е представянето на разнообразни гладиаторски атрибути върху оброчните плочки на Немезида.

7. ЕТНИЧЕСКИ СЪСТАВ

Привлекателна за широката публика и деликатна за изследователите тема, изискваща максимална предпазливост. Такъв подход откриваме в обобщаваща публикация отпреди 12 години, очертала следните етнокултурни изводи за Средна Струма (между Кресненското дефиле на север и Рупелското на юг) през II-III век въз основа на надписи (Slavova 2010):

- Гръцко културно влияние прониквало в долината от Северна Гърция, Егейското крайбрежие и Мала Азия (Slavova 2010, 4);

- Хора с изцяло гръцки имена (лично и бащино) били концентрирани в южната част на областта, където попада и Хераклея Синтика (Slavova 2010, 41-42);

- Население с тракийски, гръцки и малоазийски произход съжителствало на Средна Струма;

- Липсват организирани групи от римски колонисти, както и редовни римски военни части.

³⁴⁹ ПИН 26/2020; За този култ виж Тачева 1982, 324-342.

Римските граждани с *tria nomina* били люде с римска военна кариера с нисък ранг. Съществувала практика мъжете от две-три последователни поколения или братя да служат във войската, за да получат римско гражданство. Примерите на хора с римски имена и цивилна кариера са рядкост и принадлежали на преселници от Егея/Мала Азия или на потомци на италиийски имигранти (Slavova 2010, 43-44);

- Хората със смесени гръко-римски имена предпочитали за своите надписи олтари, колони, плочи без релеф или стели със сцената „погребално угощение“³⁵⁰. Жители с изцяло или частично тракийски имена се ограничавали до надгробни плочи с бюстове или фигури на починали (**фигури 591, 592**). Заможните сред местните траки припознали по-престижната римска традиция за портрети на починалите близки (Slavova 2010, 46);

- Гръцкият характер на посветителните и надгробни надписи в областта, независимо от етническата принадлежност на поръчалите ги хора, личи в използваните изрази, както и във факта, че гръцкият бил официален в градската администрация (Slavova 2010, 46);

- Гръцките текстове били граматически правилни в градовете, докато в селата били пълни с грешки (Slavova 2010, 47);

- Някои особености на местния гръцки език имат паралел само в Северна Гърция (Slavova 2010, 49).

След този изчерпателен научен анализ (Slavova 2010) на етнокултурната реалност на Средна Струма през II-III век мога да се обърне по-уверено към етническата картина в Хераклея Синтика.

Твърди се, че македонските имена изчезнали бързо в покорена Македония след битката при Пидна (168 г. пр. Хр.). Връщането им в местната именна система и като цяло към македонския идентитет станало чак във II век, и то в планинските области на Горна Македония (Daubner 2018, 202, 227; **фиг. 1А**). Ако този извод е верен, то Хераклея била изключение. Епиграфските данни, включително от обсъдени по-горе надписи, показват, че градът държал на своите македонски имена през цялото време. Към списъка с популярните царски имена Антигон, Лизимах, Пир, Клеопатра и пр. ще добавя споменатия графит върху червенолакова купа от края на IV век (**фиг. 610**, точка 5.3). Изключително рядкото женско име „Ендемия“ се среща само в Македония.

Гръцки имена били, естествено, разпространени сред хераклеейци, от което не следва, че техните носители били само от гръцки или гръко-македонски произход.

Данните за чужди заселници в града са оскъдни засега – от Милет и Картаген (точки 3.6, 5.3). Те датират от елинизма и Принципата.

Дали илирийското име Аная (точка 6.2) било отзвук от преселените в района от Касандър автариати остава неясно.

Хераклея помогнала на Персей срещу римляните с боен отряд от 2000 келти (точка 4.2.2.1). Изглежда, немалка група гали живеела на административната територия на града. Друг е въпросът какво се случило с тях след Пидна. Засега липсват археологически и епиграфски доказателства за тяхното присъствие в района. Но той изостава все още като степен на археологическа проученост в сравнение с останалата територия на България.

Но какво станало със завареното от македоните местно тракийско население – синти и меди? Наличните археологически и епиграфски данни налагат извода, че то било прогонено поне от близкия район около новооснованата Хераклея. Тази практика била обичайна при създаването на македонски колонии. До началото на III век данните за траки в града са малко: „Террес“, ако името е тракийско (точка 3.6); „Бензилис“ (точка 2.3); „Дигепес“ – грънчар, изработвал питоси (Sharankov 2017, 28, footnote 42; 2021, 33)³⁵¹; „Местос“ – създавал теракоти (**фиг. 633**); „Местрия“ върху оброчна плочка на Немезида (Sharankov 2020, 89-90, # 32). В Рим в първата половина на I век преторианец от Хераклея (може би от административната територия на града) носил тракийското бащино име „Дизала“ (Sharankov 2016, 57; 2021, 33). Социалното издигане на мнозинството траки минавало през римската армия. Така те пробивали съсловното статукво. Паралелът с афроамериканците в съвременната американска войска е неизбежен. Скаркайдзес, дъщеря на Пир, от Терепара („селото на Терес“), издигнала след средата на II век надгробна плоча за своя починал съпруг – рим-

³⁵⁰ За нея виж точка 2.1.4 улица покрай западния портик; **фиг. 310**.

³⁵¹ Ако приемем, че Дигепес работил в града, а не в село в административната му територия.

ския гражданин Публий Елий Квинт (Sharankov 2016, 65). Най-вероятно траки живеели основно на административната територия на града, преимуществено в планинските части. Надписът на тракийката Скаркайдзес е свидетелство и за напреднал процес на смесени бракове в империя, където поданиците не били делени по етнос и вяра. Практичната римска власт държала на: плащане на данъците; служене в армията; почитане култа на императора като еманация на държавата. Изглежда консервативният хераклеийски елит не допускал траки до властови позиции до 212 година, когато Constitutio Antoniniana изравнила в юридическо отношение всички свободни поданици на империята, дарявайки им римско гражданство. Над 30 милиона жители в провинциите станали римляни по закон за една нощ. Това е най-масовият акт на даряване на гражданство в световната история (Биърд 2019, 427). Резултатът от него виждаме в ефебския списък на Хераклея от 214/215 година (фиг. 288, точка 4.2.2.2). Дванадесет от 24 ефеби били с тракийски произход. Конституцията на Каракала създавала нормативните условия за „тракийско Възраждане“ през III-IV век.

Неочаквана информация за прехода между Античност и средновековие в района на Хераклея носи криминалната история на Касандър (точка 3.3, фиг. 584). Славяните заварили местно население, от което усвоили и превели името на местността Рупите.

8. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Създадена като македонска колония на тракийска земя в средата на IV в. пр. Хр., Хераклея проявила завидна адаптивност в променящата се през вековете политическа и икономическа рамка. Постигали са го и други градове в древна Македония. Удивителното в случая е, че хераклеийци съчетавали тази гъвкавост със забележителна етнокултурна консервативност поне до Constitutio Antoniniana. Вековното гранично местоположение на града, изискващо силна колективна сплотеност, е възможно обяснение за този социален феномен.

Шанс е, че двете земетресения и последвалите ги наводнения от края на IV век и втората четвърт на V век „запечатали“ града, съхранявайки неговата архитектура в добро състояние до днес. От нас зависи доколко ще продължи историческият разказ за „града на Херакъл“. Настоящата книга е стъпка в тази посока. Интересното предстои!

Благодарности

На моите бивши студенти, докторанти и настоящи колеги – Иво Д. Чолаков, Сирма Александрова и Люба Трайкова – благодаря за дългогодишната и всеотдайна работа. Имах привилегията да разчитам на топ специалисти като епиграфа Николай Шаранков и архитекта Милена Каменова. Археолога и ГИС специалист Надежда Кечева бих искал да клонирам. Професионализмът и приятелството на геодезиста Атанас Каменаров внасяха допълнителна увереност и добро настроение в екипа. Архитект Силва Събкова подкрепи разкопките в труден, преходен период. Мнозина колеги и петричани помагача на теренните ни усилия да възстановим историята на Хераклея. Изброявам техните имена в азбучен ред, като се надявам да не пропусна някого (Зло да го забрави!): Алек Радков, Алекса Треновски, Александър Вътов, Ангел Григоров, Арина Корзун, Асен Коемджиев, Атанас Герчев, Атанас Динев, Бистра Божкова, Бойка Златева, Бони Петрунова, Борис Борисов, Боряна Русева, Валентин Парапунов, Вероника Генчева, Виктория Русева, Владимир Петков, Георги Атанасов, Георги Коджаандонов, Георги Лазарски, Георги Митрев, Георги Навяков, Гроздан Стайков, Дана Златанова, Даниел Делчев, Даниела Чернева, Десислава Тагарева, Деян Лесигярски, Добриня Харбалиева, Донка Канджикова, Дойчин Грозданов, Екатерина Джумалиева, Емил Нанков, Здравка Съботинова, Иван Вайсов, Иван Левков, Иля Шибаев, Кирил Велковски, Кръстю Чукалев, Лазар Нинов, Лили Грозданова, Любчо Кунгалов, Мария Костадинова-Аврамова, Мария Пашова, Мария Тасева, Методи Бисерков, Методи Златков, Мирослава Доткова, Наталия Ламбрева, Никола Кирилов, Николай В. Тупаров, Николай С. Тупаров, Павел Христов, Петър Зидаров, Петя Андреева, Петя Пенкова, Румен Миков, Севдалина Нейкова, Снежана Кирилова, Сотир Иванов, Теодор Тодоров, Тобиас Нойзер, Филип Колев, Христина Иванова-Анаплиоти, Християн Цанков, Цветана Попова, Цветанка Старчева, Юлия Вълева, Янко Петров. Започнахме археологическото проучване при петричкия кмет Вельо Илиев, с чиято подкрепа проведохме през 2013 г. първата

научна конференция за Хераклея. Със системната помощ на кмета Димитър Бръчков след 2015 г. заработихме с нужния размах. На три пъти (2018, 2019, 2021 г.) Министерски съвет отпусна целево финансиране за разкопките на Хераклея, без което нито щяхме да завършим разкриването на централния площад, нито да си позволим разкопки на Акропола, а те осигуриха богата информация за древния град. През 2018 г. отново Министерски съвет заплати LiDAR заснемане на избрани археологически обекти в страната, включително на Хераклея. Журналистите Мария Чернева (БНТ1), Ирина Вагалинска (която заедно със Сирма Александрова основа медийната платформа Archaeologia Bulgarica), Виктория Велкова (ТВ Запад), както и техни колеги от БНР, Нова телевизия и bTV превърнаха Хераклея в популярен обект, осмисляйки труда ни. Министерство на туризма също рекламираше редовно обекта. Добросъвестното редактиране на проф. дин Дилиана Ботева, гл. ас. д-р Николай Шаранков (и двамата от СУ „Св. Климент Охридски“) и на доц. д-р Здравко Димитров (НАИМ-БАН) ме накара да се почувствам по-спокоен като автор. Евентуалните грешки са моя „заслуга“.

Библиография / Bibliography

- Бийрѝд, М. 2019. История на древния Рим. София.
- Божкова, А. 2012. "West Slope" керамика от България. – Археология 53/2, 27-41.
- Ботева-Боянова, Д. 2021. Антични, късноантични и ранновизантийски извори за създаването на римската провинция Тракия. In: Делев, П. / Ботева-Боянова, Д. / Грозданова, Л. (ред.). Jubileus VIII. Завръщане към изворите. Част I: История и епиграфика. София. 11-21.
- Ботева, Д. 2016. Паметници и същност на така наречения Тракийски конник: отново и не за последен път... In: Делев, П. (ред.). ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ. Сборник в памет на проф. Димитър Попов. София. 91-105.
- Ботева, Д. 2000. Изображения-разкази върху оброчните релефи на Тракийския конник: I. Херосът в света на боговете. In: Jubileus III. Сборник в памет на проф. Б. Геров. София. 22-43.
- Ботева, Д. 1998. Тракийският Херос в системата на тракийския пантеон. In: Jubileus I. Юбилеен сборник в памет на акад. Д. Дечев. София. 23-27.
- Вагалински, Л. 2021. Хераклея Синтика (спасителни разкопки). – Археологически открития и разкопки през 2020 г., 682-683.
- Вагалински, Л. 2009. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София.
- Вагалински, Л. / Велковски, К. 2017. Хераклея Синтика, геофизично проучване. – Археологически открития и разкопки през 2016 г., 741-743.
- Вагалински, Л. / Иванов, С. 2012. Геофизично изследване на територията на обект "Античен град Хераклея Синтика с прилежащи некрополи в м. Рупите, землище на с. Рупите, община Петрич". – Археологически открития и разкопки през 2011 г., 301.
- Вагалински, Л. / Кечева, Н. 2018. Терени издирвания в община Петрич. – Археологически открития и разкопки през 2017 г., 616-618.
- Вагалински, Л. / Кечева, Н. / Чолаков, И. 2017. Издирване на археологически обекти в община Петрич. – Археологически открития и разкопки през 2016 г., 690-691.
- Вагалински, Л. / Чолаков, И. Д. 2009. Геофизични проучвания в Хераклея Синтика, край с. Рупите, Петричко. – Археологически открития и разкопки през 2008 г., 377-378.
- Ваклинова, М. / Комитова, Ц. 2014. Сграда I в античния и средновековен град Nicopolis ad Nestum, с. Гърмен, област Благоевград. – Археологически открития и разкопки през 2013 г., 509-511.
- Василева, М. 2012. Фибули от късножелязната епоха в древна Тракия (V-I в. пр. Хр.). Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София.
- Витрувий, За архитектурата. Превод от латински Елена Йонкова. София, 2021.
- Върбанов, В. 2020. Находка от денари от село Копривец, Русенско. – Известия на Националния археологически институт 46, 75-82.
- Генчева, Е. 2004. Римските фибули от България. Велико Търново.
- Гребска-Кулов, М. / Вайсов, И. / Иванов, Г. / Александрова, С. / Евлогиев, Й. 2018. Археологическо проучване на праисторическото селище Дамяница, етап 2. – Археологически открития и разкопки през 2017, 34-37.
- Грозданова, Г. 2018. Населението на Южна България VI-IX век (по археологически днни). София.
- Делев, П. 2013. История на племената в югозападна Тракия през I хил. пр. Хр. София.
- Димитров, З. 2007. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I-III в. с. Хр.) (= Дисертации 2). София.
- Димитров, З. / Иванов, С. 2007. Данни за коринтски ордер от античния град край Рупите, Петричко. – Археология 48/1-4, 142-150.
- Домарадски, М. et al. 2001. Материали за археологията на Средна Струма (= Разкопки и проучвания 27). София.
- Домарадски, М. / Гергова, Д. / Петрова, М. 1983. Проучвания на тракийско светилище и селища по долината на р. Струма. – Археологически открития и разкопки през 1982 г., 34-35.
- Драганов, Б. 2020. Типология на бронзовите статуетки изобразяващи Хермес-Меркурий от териториите на провинциите Долна Мизия и Тракия. – Годишник на Националния археологически музей 14, 223-250.
- Драганов, Б. 2011. Култът на Хермес в римските провинции Долна Мизия и Тракия. Автореферат. София.

- Живков, В. 2022. Културата между Долен Дунав и Стара планина през периода от средата на II в. пр. Хр. до началото на II в. сл. Хр. (по археологически данни от Северна България). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София (непубликувана).
- Иванов, М. 2013. Coena funebris върху надгробните плочи от провинция Тракия. In: Рабаджиев, К. / Попов, Х. / Дамянов, М. / Кацарова, В. Studies in memory of Academician D. P. Dimitrov. София. 394-407.
- Јованов, М. 2022. Пајонските градови преку новите археолошки откритија. In: Јакимовски, А. / Саракински, В. Пајонија и пајонците. Кочани. 197-213.
- Кечева, Н. 2019. Теренни издирвания и верификация на резултати от въздушно лазерно сканиране (Airborne LiDAR) на територията на общ. Петрич. – Археологически открития и разкопки през 2018 г., 688-690.
- Колев, Ф. 2015. Топография и архитектура на Партикополис през римската епоха. In: Гюрова, М. (ред.). Българско е-Списание за Археология. Supplementum 4. Филови четения. Културно-историческо наследство: проучване и опазване. София. 159-173.
- Кузманов, Г. 1992. Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей. София.
- Кузманов, Г. / Минчев, А. 2018. Антични лампи. Колекция на Регионален исторически музей Варна (= Известия на Националния археологически институт 45). София.
- Мартинова, М. 2006. Спасителни археологически разкопки на ул. „Княз Александър I“ и ул. „Отец Паисий“ – Търговски център в Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2005 г., 235-236.
- Меламед, К. 2018. Езически погребален обред в средновековна България VII-IX век. София.
- Меламед, М. 1993. Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко. – Археология 35/2, 36-46.
- Милчев, А. 1960. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет 53/1, 361-463.
- Милчев, А. 1959. Към култа на Тракийския конник в долината на Средна Струма. – Археология 1/1-2, 68-73.
- Павличенко, Н. А. 2020. Mensa ponderaria из Пантикапея. – Археологическите вести 29, 50-59.
- Рабаджиев, К. 2015. Херакъл (Херкулес) в тракийските провинции на Римската империя. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis 5, 257-286.
- Рујак, З. 2020. Цареви кули. Книга I. Струмица.
- Стоянова, Д. 2005. Йонийски рамки за врати в елинистическа Тракия. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum IV. Stephanos Archaeologos in honorem Professoris Ludmili Getov. Sofia. 654-670.
- Тачева, М. 1982. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.). София.
- Тонкова, М. / Гоцев, А. 2008. Светилището при Бабяк: проучвания в сектор „Топ“ и сектор „Юг“. In: Тонкова, М. / Гоцев, А. (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София. 65-72.
- Топтанов, Д. / Данаилова, К. 1996. Спасителни проучвания на некропол в м. „Червените скали“ край с. Рупите, Петричко. – Археологически открития и разкопки през 1995 г., 82.
- Торбов, Н. 2018. Ножът – маҳара или sica, оръжие от II в. пр. Хр. – началото на II в. София.
- Трайкова, Л. 2017. Коланът южно от Долен Дунав – края на III – началото на VII век. София.
- Харковска, А. / Петров, П. / Милаковска, З. / Накова, В. 2010. „Вулканът Кожух“ (ЮЗ България) – подреждане на пъзела. – Списание на Българското геологическо дружество 71, 1-3, 149-166.
- Цървов, И. 2019. Мерителна маса (sekomata) от Никополс ад Иструм. – Известия на РИМ – Велико Търново 3, 73-78.
- Шаранков, Н. 2021. Император Север Александър в Долна Мизия и Тракия през (233-)234 г. сл. Хр. и дейността на долномизийския управител Деций. In: Делев, П. / Ботева-Боянова, Д. / Грозданова, Л. (ред.). Jubilaeus VIII. Завръщане към изворите. Част I: История и епиграфика. София. 285-315.
- Шаранков, Н. 2018. Епиграфски открития. – Археологически открития и разкопки през 2017 г., 731-734.
- Akhmedov, I. 2018. Matrices from the Collection of K.I. Ol'shevsckij. The North Caucasian group of Early Medieval imprinted decorations. In: „To make a fairy's whistle from a briar rose“. Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday. Nyiregyháza. 505-528.
- Alexandrov, S. 2018. The Early and Middle Bronze Age in Bulgaria: Chronology, Periodization, Cultural Contacts and Precious Metal Finds. In: Alexandrov, S. / Dimitrova, Y. / Popov, H. / Horejs, B. / Chukalev, K. (eds.). Gold and Bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age. Sofia. 85-96.
- Alexandrova, A. 2020. Roman Temporary Military Camp from the 2nd Century BC near the Village of Polenitsa, Sandanski Municipality, SW Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica 24/2, 41-77.
- Altmayer, K. 2014. Die Herrschaft des Carus, Carinus und Numerianus als Vorläufer der Tetrarchie. Stuttgart.
- Andonova, M. 2015. The Coins from the Necropolis “Metlata” near the Village of Rupite (f. Muletarovo), Municipality of Petrich. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD), International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= Papers of the American Research Center in Sofia 2). Sofia. 255-269.
- Aristodemou, G. 2016. Nemesis' Cult and the Arena Spectacles. Evidence from the Black Sea Region. In: Manoledakis, M. (ed.). The Black Sea in the Light of New Archaeological Data and Theoretical Approaches. Oxford. 181-204.
- Boteva, D. 2012. Ancient Literary Tradition on Moesi/Moesia (mid 1st c. BC – mid 1st c. AD). In: Vagalinski, L. / Sharankov, N. / Torbatov, S. (eds.). The Lower Danube Limes (1st – 6th c. AD). Sofia. 9-22.
- Boteva, D. 2000. The Votive Reliefs of the Thracian Horseman as a Sign System: an Attempt at Modelling the Thracian Mythology. In: Proceedings

- of the 9th International Symposium of Austrian Association for Semiotics "Modelling History and Culture". Graz, 1996 (= *Angewandte Semiotik* 16/17). Vol. II. Wien. 961-972.
- Boteva, D.* 2000a. A propos des "secrets" du Cavalier Thrace. – *Dialogues d'Histoire Ancienne* 26/1, 109-118.
- Boteva, D.* 1999. Following in Alexander's Footsteps: The Case of Caracalla. In: *Ancient Macedonia. Sixth International Symposium. Vol. I. Thessaloniki*. 181-188.
- Boteva, D.* 1997. A New Approach to the Monuments of the Thracian Horseman. – *Archaeologia Bulgarica* 1/1, 25-29.
- Boyadzhiev, K. / Chukalev, K.* 2018. Rescued Treasures of Bulgaria. Sofia.
- Bozhinova, Y.* 2015. Hellenistic and Roman Necropolis near the Village of Rupite, Petrich Municipality. In: *Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD)*, International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= *Papers of the American Research Center in Sofia* 2). Sofia. 238-254.
- Bozkova, A.* 2005. Hellenistic Cantharoi from Southwestern Bulgaria. In: *Rabadjiev, K. (ed.). Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum IV. Stephanos archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov*. Sofia. 46-51.
- Bozkova, A.* 2002. Pottery with Geometric Decoration and Related Wares. In: *Bozkova, A. / Delev, P. (eds.). Koprivlen vol. I. Sofia*. 133-144.
- Bozhkova, A. / Delev, P.* 2012. Archaic Pottery with Painted Geometric Decoration from South-Western Bulgaria. In: *Tiverios, M. / Misailidou-Despotidou, V. / Manakidou, E. / Arvanitaki, A. (eds.). Archaic Pottery of the Northern Aegean and Its Periphery (700-480 BC)*. Thessaloniki. 69-77.
- Callataj, F. de* 2017. Coin Deposits and Civil Wars in a Long-term Perspective (c. 400 BC – 1950 AD). – *The Numismatic Chronicle* 177, 313-338.
- Charalampidis, G.* 2021. Economy of Macedonia during Hellenistic Period: a Synopsis. – *Academia Letters*, Article 3453.
- Chatzinikolaou, K.* 2018. Artemis/Diana/Bendis(?) Votive Reliefs from Macedonia. Aspects of Its Romanization. In: *Fournier, J. / Parissaki, M.-G. (eds.). Les communautés du Nord Égéen au temps de l'hégémonie romaine*. Athènes. 363-375.
- Chergarov, N.* 1999. Conservation and Restoration of Brass Application of Roman Emperor's Chariot from Philippopolis. – *Archaeologia Bulgarica* 3/1, 71-77.
- Chiriac, C. / Boțan, S.-P.* 2014. Roman Glass in the Western Pontic Area (1st – 3rd Centuries CE). In: *Cojocaru, V. / Coșkun, A. / Dana, M. (eds.). Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during Hellenistic and Roman Periods*. Cluj-Napoca. 525-553.
- Cholakov, I. D.* 2015. Handcraft Production in Heraclea Sintica (on archaeological data). In: *Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD)*. International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= *Papers of the American Research Center in Sofia* 2). Sofia. 126-143.
- Cholakov, I. D.* 2008. A Roman Production Center for Terracottas in Heraclea Sintica (Southwest Bulgaria). – *Archaeologia Bulgarica* 12/1, 55-76.
- Daubner, F.* 2018. Makedonien nach den Königen (168 v. Chr. – 1 n. Chr.). Stuttgart.
- Delev, P.* 2012. A Roman General on the Danube. L. Scipio and His War on the Scordisci. In: *Hauser, M. / Feodorov, I. / Sekunda, N. / Dumitru, A. (eds.). Actes du symposium internationale le livre. La Roumanie. L'Europe. Tome III*. 431-444.
- Evangelidis, V.* 2022. The Archaeology of Roman Macedonia. Urban and Rural Environments. Oxford.
- François, V.* 2017. La vaisselle Byzance. Paris.
- Garbov, D.* 2015. Roman and Early Byzantine Rural Landscapes along the Middle Strymon: a Preliminary Overview. In: *Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD)*, International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= *Papers of the American Research Center in Sofia* 2). Sofia. 54-85.
- Garbov, D.* 2014. The Tabula Peutingeriana: a changing value for the interpretation of Roman road networks and ancient topographies along the Middle and Lower Strymon. – *Papers of the American Research Center in Sofia* 1, 59-72.
- Garlan, Y.* 2014. Métrologie et épigraphie amphorique grecque. Le cas des timbres akanthiens « à la roue ». – *Dialogues d'histoire ancienne supplément* 12, 185-200.
- Gerov, B.* 1977. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde I. Das II und III Jahrhundert (101-284). In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II.6. 110-181.
- Graefe, R.* 1979. Vela erunt. Die Zeltdächer der römischen Theater und ähnlicher Anlagen. Mainz.
- Hammond, G. (ed.)* 1981. *Atlas of the Greek and Roman World in Antiquity*. Park Ridge.
- Hayes, J. W.* 1986. *Excavations at Saraçhane in Istanbul*. Princeton.
- Isings, C.* 1957. *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen / Djakarta.
- Ivanova, N. / Andreeva, P. / Reho, M. (eds.)*. *The Mirror of Time. Female Beauty of Time*. Sofia.
- Jarić, J.* 2011. The Barbarians and the Big Cities: Destruction, Renewal and Transformation of the urban settlements in Macedonia during the Early Middle Ages. – *The Macedonian Historical Review* 2, 29-50.
- Kazarow, G.* 1938. *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*. Budapest.
- Klenina, E. / Biernacki, A.* 2018. Mensae Ponderariae from the North-Western Black Sea Region. Preliminary Approach. In: *Vagalinski, L. / Raycheva, M. / Boteva, D. / Sharankov, N. (eds.). Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Territories and Identities" (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016)* (= *Bulletin of the National Archaeological Institute* 24). Sofia. 289-298.
- Koleva, M.* 2015. Towards Roman Provincial Art: Small Pieces from Heraclea Sintica. In: *Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD)*. International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= *Papers of the American Research Center in Sofia* 2). Sofia. 280-291.
- Kreucher, G.* 2003. *Der Kaiser Marcus Aurelius Probus und seine Zeit*. Stuttgart.
- Kyrtatas, D. J.* 2011. Early Christianity in Macedonia. In: *Robin, J. / Lane Fox, L. (eds.). Brill's Companion to Ancient Macedon: Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC-300*

AD. Leiden / Boston. 585-599.

Lazar, I. 2003. The Roman Glass of Slovenia. Ljubljana.

Ma, J. 2018. The Polis in a Cold Climate: Propositions, Consequences, Questions. In: Kalaitzi, M. / Paschidis, P. / Antonetti, C. / Guimier-Sorbets, A.-M. (eds.). Βορειοελλαδικά. Tales from the lands of the ethne. Essays in honour of Miltiades B. Hatzopoulos (= ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 78). Athens. 309-324.

Ma, J. 2011. Court, King, and Power in Antigonid Macedonia. In: Fox, R. L. (ed.). Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC – 300 AD. Brill's companion to Ancient Macedon. 520-543.

Mari, M. 2018. Macedonian Cities under the Kings: Standardization or Variety? A View from Amphipolis. In: Kalaitzi, M. / Paschidis, P. / Antonetti, C. / Guimier-Sorbets, A. – M. (eds.). Βορειοελλαδικά. Tales from the lands of the ethne. Essays in honour of Miltiades B. Hatzopoulos (= ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 78). Athens. 179-197.

Mays, L. / Antoniou, G. / Angelakis, A. 2013. History of Water Cisterns: Legacies and Lessons. – Water 5, 1916-1940.

Milcheva, R. 2015. Roman Gravestones with Portraits from the Middle Struma Valley. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD), International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= Papers of the American Research Center in Sofia 2). Sofia. 292-303.

Mitrev, G. 2015. On the Borders and Urban Territory of Heraclea Sintica. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD). International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= Papers of the American Research Center in Sofia 2). Sofia. 47-53.

Mitrev, G. 2003. Civitas Heracleotarum: Heraclea Sintica or the Ancient City at the village of Rupite (Bulgaria). – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 145, 263-272.

Moorhead, S. 2012. The Coinage of the Later Roman Empire, 364-498. In: Metcalf, W. (ed.). The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage. Oxford. 601-632.

Nankov, E. 2017. Sekoma: a volume standard for liquids from Parthicopolis. In: Nankov, E. (ed.). Sandanski and Its Territory during Prehistory, Antiquity and Middle Ages. Current trends in ar-

chaeological research. Proceedings of an International Conference at Sandanski, September 17-20, 2015 (= Papers of the American research Center in Sofia 3). Veliko Tarnovo. 170-184.

Nankov, E. 2015. In Search of a Founder and the Early Years of Heraclea Sintica. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD), International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= Papers of the American Research Center in Sofia 2). Sofia. 7-35.

Nankov, E. / Stoyanova, D. 2015. Stone Door of a Roman Tomb from the Necropolis of Heraclea Sintica. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD). International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= Papers of the American Research Center in Sofia 2). Sofia. 270-279.

Neiman, D. 1966. Carchêdôn = "New City". – Journal of Near Eastern Studies 25/1, 42-47.

Neykova, S. 2015. Scientific and Ethical Approaches to the Restoration of Terracotta Finds from Heraclea Sintica. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD). International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= Papers of the American Research Center in Sofia 2). Sofia. 156-167.

Pafumi, S. 2016. Su un tipo statuario femminile di età ellenistica (cd. Niobide Louvre-Napoli) e lo scultore Nikeratos di Atene. – Herom 5/2, 236-266.

Parissaki, M.-G. 2015. Reconstructing the Tribal History of the Middle Strymon Valley: the Impact of the Muletarovo Inscription. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD), International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= Papers of the American Research Center in Sofia 2). Sofia. 36-46.

Paschidis, P. 2006. The interpenetration of civic elites and court elite in Macedonia. In: Anne-Marie Guimier-Sorbets, Miltiades B. Hatzopoulos, Yvette Morizot (eds.), Rois, cités, nécropoles : institutions, rites et monuments en Macédoine. (Μελετήματα 45; Athènes 2006) 251-268.

Paunov, E. / Dimitrov, D. 2000. New Data on the Use of War Sling in Thrace (4th – 1st century BC). – Archaeologia

Bulgarica 4/3, 44-57.

Peeva, N. 2010. Two Late Roman Anepigraphical Votive Plates from Heraclea Sintica, SW Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica 14/3, 59-63.

Południkiewicz, A. 2011. "Megarian" bowls from Tell Atrib. In: Classica Orientalia. Essays presented to Wiktor Andrzej Daszewski on his 75th Birthday. Warszawa. 425-439.

Raptis, K. 2015. Did the Byzantine potters use to fire glazed wares upright or upside down? Some remarks on the firing procedure of the Byzantine glazed wares. Thessaloniki.

Rocco, M. 2010. The Reason behind constitutio Antoniniana and Its Effect on the Roman Military. – Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 46, 131-156.

Rotroff, S. I. 1991. Attic West Slope Vase Painting. – Hesperia 60, 59-102.

Rustoiu, A. 1997. Fibulele din Dacia Preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.). București.

Sarantis, A. 2016. Eastern Roman management of barbarian states in the Lower-Middle Danube frontier zones, AD 332-610. In: Bugarski, I. / Heinrich-Tamáska, O. / Ivanišević, V. / Syrbe, D. (Hrsg.). GrenzÜbergänge. Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the Middle Danube. Remshalden. 41-65.

Sekulov, V. / Shterjov, M. 2022. The Horse of Pilav Tepe. – Acta Musei Tiberiopolitani 3, 135-149.

Sekunda, N. 2012. Macedonian Armies after Alexander 323-168 BC. Oxford.

Sève, M. 2018. Comment estimer l'importance régionale de la colonie de Philippes à la lumière des données architecturales? In: Fournier, J. / Parissaki, M.-G. (eds.). Les communautés du Nord Égéen au temps de l'hégémonie romaine. Athènes. 300-319.

Sharankov, N. 2021. Five Official Inscriptions from Heraclea Sintica Including a Record of the Complete cursus honorum of D. Terentius Gentianus. – Archaeologia Bulgarica 25/3, 1-43.

Sharankov, N. 2020. Inscriptions from the Middle Strymon Region (4th c. BC. – 4th c. AD): New Readings and Interpretations. – Archaeologia Bulgarica 24/2, 79-123.

Sharankov, N. 2017. A Verse Epitaph and Other Unpublished Inscriptions

- from Heraclea Sintica. – *Archaeologia Bulgarica* 21/1, 15-38.
- Sharankov, N.* 2016. Heraclea Sintica in the Second Century AD: New Evidence from Old Inscriptions. – *Archaeologia Bulgarica* 20/2, 57-74.
- Sharpe, F.* 2006. From Hieron and Oikos: the Religious and Secular Use of Hellenistic and Greek Imperial Bronze Statuettes. PhD thesis. Indiana University.
- Shwan, C.* 2019. The Life Cycle of Late Roman Bronze Coins – A Tutorial.
- Sielhorst, B.* 2016. Hellenistische Agorai in Epirus – zur Entstehung von Urbanität in der “Provinz”. In: Schwarzer, H. / Nieswandt, H.-H. (eds.). “Man kann es sich nicht prächtig genug vorstellen!” Festschrift für Dieter Salzmann zum 65. Geburtstag. Band II. Greven. 655-666.
- Slavova, M.* 2010. The Struma Valley Revisited: Cultural Encounters in Roman Times on the Balkans (the Epigraphic Data). – *Archaeologia Bulgarica* 14/2, 39-51.
- Sourlas, D.* 2012. L'agora romaine d'Athènes. Utilisation, fonctions et organisation intérieure. In: Chankowski, V. / Kavronis, P. (eds.). Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marches antiques. Bordeaux / Athènes. 120-138.
- Spawforth, T.* 2006. The Complete Greek Temples. London.
- Stoyanova, D.* 2007. The Greek Door in the Tomb Architecture of Macedonia, Thrace and Asia Minor. In: *Ancient Macedonia 7. Macedonia from the Iron Age to the Death of Philip II.* Thessaloniki. 531-550.
- Stoyanova, D. / Tzochev, Ch.* 2016. The Tomb with the Panthers in Zhaba Mogila, Strelcha: Preliminary Observations. – *Proceedings of the National Museum of History* 28, 99-122.
- Sverkos, E.* 2018. Roman Names in the Macedonian Ephebic Catalogues: Some Observations. In: Kalaitzi, M. / Paschidis, P. / Antonetti, C. / Guimier-Sorbets, A. – M. (eds.). Βορειοελληνικά. Tales from the lands of the *ethne*. Essays in honour of Miltiades B. Hatzopoulos (= MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 78). Athens. 69-112.
- Strootman, R.* 2011. Kings and Cities in the Hellenistic Age. In: Nijf, O. M. / Alston, R. (eds.). *Political Culture in the Greek City after the Classical Age.* Leuven / Paris / Walpole. 141-153.
- Thompson, D.* 1973. Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience. Aspects of the Ruler Cult. Oxford.
- Tsagaridi, E.-B.* 2018. The Significance of Gold in the Late Classical and Hellenistic Burials of Macedon. In: Kalaitzi, M. / Paschidis, P. / Antonetti, C. / Guimier-Sorbets, A. – M. (eds.). Βορειοελληνικά. Tales from the lands of the *ethne*. Essays in honour of Miltiades B. Hatzopoulos (= MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 78). Athens. 422-435.
- Touratsoglou, I. P.* 2006. Greece and the Balkans before the End of Antiquity. Athens.
- Tzochev, Ch.* 2021. The architecture of the 4th century B.C. monumental tomb at Starosel. – *Archäologischer Anzeiger* 2, 96-167.
- Vagalinski, L.* in the press. The Cult of Heracles in Heraclea Sintica. In: *Studia Archaeologica Universitatis Sercidensis. Supplementum.*
- Vagalinski, L.* 2023 in the press. Archaeological Data on Enemy Attack in the Roman Colony of Deultum. In: Vagalinski, L. / Sharankov, N. / Raycheva, M. / Boteva, D. (eds.). *Conflicts and Catastrophes in Roman and Late Antique Thrace.* Fourth Roman and Late Antique Thrace conference, Burgas, 12-16 October 2020. Sofia.
- Vagalinski, L.* 2021. A New Marble Female Statue in Heraclea Sintica. – *Archaeologia Bulgarica* 25/3, 5-56.
- Vagalinski, L.* 2020. Heraclea Sintica and Some of Its Recently Found Marble Sculptures. – *Archaeologia Bulgarica* 24/2, 1-39.
- Vagalinski, L.* 2020a. The End of Heraclea Sintica. In: Popovic, I. / Petkovic, S. (eds.). *ILLYRICUM ROMANUM.* Studiola in honorem Miloje Vasic. Monographs No 73. Belgrade. 2020, 214-222.
- Vagalinski, L.* 2020b. Late Roman glass furnace in Heraclea Sintica. In: Tončinić, D. / Kaić, I. / Matijević, V. / Vukov, M. (eds.). *Studia honoraria archaeologica. A Commemorative volume to celebrate the 65th birthday of Prof. Mirjana Sanader (Opuscula archaeologica).* Zagreb. 479-485.
- Vagalinski, L.* 2019. Late Roman Civic Basilica in Heraclea Sintica. In: Farkas, G. I. / Neményi, R. / Szabó, M. (eds.). *VISY75. Artificem commendat opus.* Pécs. 558-567.
- Vagalinski, L.* 2018. A Late Roman Golden Necklace Found in Heraclea Sintica, SW Bulgaria. In: Klenina, E. (ed.).
- Sacrum et Profanum.* Volume in honor of A.B. Bernacki (= *Novae. Studies and Materials VI*). Poznan. 103-111.
- Vagalinski, L.* 2015. Recent Archaeological Data about Heraclea Sintica. In: Vagalinski, L. / Nankov, E. (eds.). *Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD).* International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= *Papers of the American Research Center in Sofia 2*). Sofia. 86-125.
- Vagalinski, L.* 1997. On the Upper Chronological Limit of the Votive Reliefs of the Thracian Horseman. – *Archaeologia Bulgarica* 1/2, 46-50.
- Vagalinski, L. / Nankov, E.* (eds.) 2015. *Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD).* International conference, Petrich, 19-21.09.2013 (= *Papers of the American Research Center in Sofia 2*). Sofia.
- Vagalinski, L. / Sharankov, N. / Kamenova, M.* in the press. *Heraclea Sintica: Nemesis at the Arena.* In: Blazevska, S. / Snively, C. / Gebhard, E. (eds.). *Between East and West. Stobi and the Cities of the Roman Provinces in the Balkans.* Proceedings of the International Archaeological Conference, Stobi, September 28-30, 2018.
- Varbanov, V.* 2007. Barbarian invasions in the provinces of Moesia Inferior and Thracia between A.D. 138-192 (according to the numismatic data). In: Vagalinski, L. (ed.). *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD).* Sofia. 153-170.
- Wild, J. P.* 1976. The Gynaecia. In: Goodburn, R. / Bartholomew, P. (eds.). *Aspects of the Notitia Dignitatum.* Papers presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974. *BAR Supplementary Series* 15. 51-58.
- Wolfram, H.* 1990. *Die Goten.* München.
- Zábojník, J. / Holeščák, M.* 2018. Avar bow, Avar arrow. In: Drauschke, J. / Kislinger, E. / Kühtreiber, K. / Kühtreiber, T. / Scharrer-Liška, G. / Vida, T. (Hrsg.). *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte.* Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag. Mainz. 481-487.
- Zarmakoupi, M.* 2018. Urban Spaces and Housing in Roman Macedonia: Thessalonike, Philippi, Amphipolis and Dion. In: Fournier, J. / Parissaki, M.-G. (eds.). *Les communautés du Nord Égéen au temps de l'hégémonie romaine.* Athènes. 264-297.
- Zirra, V.* 2017. Fibule de Schemă La Tène din România. Craiova.

SUMMARY

1. Introduction

Heraclea Sintica or *Herakleia* on the *Strymon* is situated in the Rupite locality, on the land of the eponymous village in the municipality of Petrich, in south-west Bulgaria (**figs. 1, 1A**). *Heraclea* occupied mainly the southern slope of the Kozhuh elevation, known as Dzhonkov peak (224 m), as well as the field to the south and west (**figs. 4, 5, 5A**).

In Antiquity, the city lay near the boundary between Thrace and Macedonia (**fig. 7**).

The present study is based on findings from the archaeological exploration of *Heraclea* and its territory conducted in 2007-2021. The focus is on the unearthed architecture and its chronology.

The aim of this monography is to establish reliable chronology of the development of the city.

As early as the first year of archaeological excavations, 2007, we identified four settlement periods. At that time, they loosely covered the first four centuries AD. In the process of research over the following years, this archaeological chronology, which resulted from field work, was expanded and refined: first period = after 88 BC to the middle of the 1st century (after 41 AD); second period = after 41 AD until the end of the 3rd century (after 282/283 AD); third period = after 282/283 until the end of 4th century (after 388); fourth period = after 388 – second quarter of 5th century (between 425 and 457); fifth period = after 457 until the end of 5th century. To avoid confusion, we retained the initial numbering of the periods, despite the fact that *Heraclea* has an approximately 250-year-old history prior to the so-called “first” period.

In accordance with the aim of the present study, the principal method in this book is the stratigraphic one. Thus, the chronology has been derived by archaeological means.

The absolute chronology is mostly based on more than 3000 stratified coins.

2. Unearthed city architecture

2.1. The central square (site 2)

The central square (*agora*, *forum*) is located at the south foot of the Kozhuh elevation, i.e. in the foothills of the southern slope of its southernmost peak, called Dzhonkov peak (**figs. 5, 13**).

Heraclea Sintica was founded by Macedonian colonists in the middle of 4th century BC, during the reign of Philip II of Macedon. From the middle of 2nd century BC on, the city belonged to the Roman province of Macedonia. It is appropriate to compare its main square with the local ones.

The Hellenistic *agora* of *Heraclea* lies on a comparatively flat place, at the foot of its Acropolis. From its beginning, i.e. from the second half of the 4th century BC, the *Heraclea agora* had a bearing wall, which supported the selected terrace from the north, west and south (**fig. 144/3, 12, 422A**). Thus, the *agora* measured 56 m (north-south) x almost 56 m, or an area of 3136 m². A small cobblestone section suggests that (**figure 273A/1**) the Hellenistic *agora* was more modestly furnished than the forum succeeding it.

It appears that an attack provoked by the First Mithridatic War (89-85 BC) led to a significant re-modelling of the *agora*, which took place during the first settlement period. An *agora* of almost rectangular shape can be traced (**422B**). The alteration of the *agora* was accompanied by the application of mortar in the construction.

The second settlement period introduced the most considerable changes in the plan of the central *agora* (**figure 422C**). A rectangular *forum* was constructed. It was surrounded by three sides with strong porticos built with mortar and provided with marble stylobates – the so-called *porticus triplex* – which was a Roman innovation. The west and south portico of *Heraclea* had a lower floor, which was underground as per the paved area. This construction allowed for increasing the area of the forum to the west and the south. It seems that Heracleans included elements of the Doric order in the new forum. It is likely that the enemy attack during the 160s AD was launched before the completion of the forum construction. After the assault, the forum was lavishly renovated in the Corinthian style. During the second period, the Heracleian forum measured 70.60 m (east-west, including the east and the west portico) x 61 m (north-south, together with the 15 chain premises and the south portico), amounting to an area of 4306.60 m² (**fig. 422C**). What makes a strong impression is that the central square of the Roman colony *Philippi* exceeded the Heracleian one by only 10%. The latter, however, was larger than the one in *Dion* – the official religious centre of Macedonia. In general terms, these figures imply that *Heraclea* had significant financial (and demographic?) resources at its disposal during the first three

centuries AD. The forum in *Heraclea* exceeded the area of its preceding *agora* by approximately 27%. It is reasonable to assume that Roman *Heraclea* was larger than the Hellenistic one. The economic advantages of the inclusion of the city in the Roman state, which controlled the entire Mediterranean and the regions belonging to it, were considerably more than the disadvantages of the loss of state sovereignty in 168 BC.

A powerful enemy attack at the end of the 3rd century (after 282/283 AD) left its traces all over the *forum*. After that, the Heracleans started its ambitious restoration and renovation (**fig. 422D**). The three porticos were reconstructed with preserved elements of the architectural order from the second period. The ruins over the area were levelled out and on top of them was laid a new pavement made of reused limestone slabs of the former. The walking level was raised by approximately 1 m. The two cisterns in the south-west corner of the *forum* from the second period also functioned during the third one. Next to the north-west corner of the forum, a civic basilica was erected. Most probably, it was the reason for the addition of fourth, north portico, constructed with *spolia*. The graphic reconstruction of the architectural order on the north stylobate is presented in **figs. 423, 424**. The northern side of the new portico was occupied by fifteen newly-built chain premises. The semi-circular plan of the larger ones, the alcoves in the northern walls, the colour plaster, the altars, the marble decoration and tiling are indicative of their religious function. One of the premises was a sanctuary of Nemesis. The two newly-constructed buildings (the civic basilica to the west and a pagan temple (?) to the east) confirm the impression of the administrative, political and representative character of the north part of the *agora*.

A massive earthquake struck at the end of the 4th century (after 388 AD), when the *forum* was still unfinished. Nature destroyed the central square in *Heraclea*. Its citizens could not afford to restore it. The public building (pagan temple?) next to the north-east corner of the *forum* was converted to an early Christian church (**fig. 422/purple**). The civic basilica was turned into economic premises. The two cisterns were also buried. The canals, however, were repaired and adjusted to the higher daytime surface (**fig. 417/3**). Organized life in *Heraclea*, which had lost its splendour, continued during the fourth period.

The hope was short-lived. Another severe earthquake after 425 AD broke the fighting spirit of the Heracleans who had protected their city from enemy attacks for hundreds of years. After a short interruption, life in the centre of the city was restored (after 457 AD; **fig. 422/brown**), but only partially and in a very modest way: poor dwellings in some of the fifteen chain premises and in the porticos of the forum. Only the early Christian three-aisle basilica was extended to the west during the fifth period but it was also built only with masonry and clay binder. The walls inside, however, were plastered in white mortar again. The *forum* was totally derelict. The Heracleans buried their closest people in it and in preferred proximity to their church. An anthropological analysis confirms their difficult life.

2.2.4. Chronology and characterisation of the studied dwellings

It appears that, as early as the foundation of the city, the lower end of the southern slope of the Kozhuh hill next to the central square was occupied by craftsmen's dwellings. Naturally, they were also damaged in the enemy attacks archaeologically registered on the *agora/forum*, but similarly to the square, they quickly recovered. Only after the earthquake in the second quarter of the 5th century did its depopulation occur.

The studied small parts of residential estates reveal good infrastructure – streets, staircases, canals – all adapted to the steep terrain. Both the manner of construction of the dwellings and the finds in them reveal moderately wealthy, working city population. Examples of some elements of luxury are rare.

The archaeological survey of houses of noble Heracleans is forthcoming. Indirect evidence of those are two marble table legs (**figs. 579-580**). They are illustrative of the economic upturn of the city during the second period.

2.3. Acropolis

It is located on the southern slope of the Kozhuh hill, in whose foothills lies the *forum* (**figs. 5, 515, 516**).

The earliest traces of human presence on the Acropolis are pieces of clay vessels relating to the Late Neolithic period (generally speaking, c. 5000 BC) and the Late Chalcolithic period (as a whole, c. 4000 BC).

Early Hellenistic coins indicate habitation on the Acropolis at that time. They belong to the east Macedonian city of *Krenides*, the future *Philippi*, minted in the periods of 360-356 BC and 353-352 BC; to Alexander the Great (336-323 BC) and Cassander (305-297 BC). Life continued on the Acropolis in the 3rd – 2nd century BC according to fragments of cups with relief decoration (so-called Megarian bowls; **fig. 520-521**).

The fortification wall constructed with mortar binder is the oldest construction preserved *in situ* we unearthed (figs. 523/3, 524/3, 525/1). The curtain wall was reinforced with a rectangular turret (figs. 525/2, 526). This Roman fortification wall was built prior to 28-27 BC and was damaged after that. I assume that it was erected after the enemy attack during the First Mithridatic War (89-85 BC) and suffered damages in an enemy assault in the middle of the 1st century AD. Today, this protected area is approximately 8063 m², but 2000 years ago it was larger due to the intense erosion in the very steep eastern periphery. I suppose that the wall was repaired and continued to protect the Heracleans even after the middle of the 1st century AD. Without regular maintenance, it would not have been preserved to such an extent so as to serve as support for the curtain wall of the 6th century (fig. 524/3, 5).

We also excavated a late antique residential building (figs. 525, 528). We distinguished between two construction stages. The year 450 AD is *terminus post quem* for stage 1 of this house. Its existence was quite brief. It burned down after 461/465 AD (figure 530/2b). A group of people settled (or were accommodated) on the Acropolis after the second major earthquake. Phase 2 of the Late Antiquity building on the Acropolis is far better preserved (fig. 525). It is dated to the middle of the 6th century. It was exactly during phase 2 that the new fortification wall was erected (figs. 523/5, 524/5, 525/5). To the south, it leaned against the earlier Roman curtain wall, following its course. The end of phase 2 occurred soon after 569/570 AD (fig. 548), following an enemy attack. Most probably, the Acropolis was damaged during one of the first Avar onslaughts against the Eastern Roman Empire. During the second phase, the people were militarised and with a good standard of life. It is very likely that they guarded/controlled the roads along the two rivers – Struma and Strumeshnitsa.

After the end of the 6th century, there are no traces of inhabiting the Acropolis whatsoever.

2.4. Fortification system

2.4.1. East fortification wall (site 1)

Based on stratified finds, we managed to date this fortification wall to after the 1st century and before 253-257 AD (figs. 565/8, 566/4, 567, 568).

2.4.2. Fortification walls on the Acropolis

The mortar curtain wall was built around the middle of the 1st century BC. The defence of the Acropolis from the west, north and east was facilitated by steep slopes. Undoubtedly, it was fortified as early as the foundation of the city but, so far, we have not established the Hellenistic fortification at the top. Five hundred years later, a new curtain wall doubled the Roman one (figs. 523/5, 524/5). It, however, had nothing in common with the city destroyed after two consecutive, strong earthquakes (at the end of the 4th century and in the second quarter of the 5th century) but protected the militarised group of people controlling the roads along Struma and Strumeshnitsa Rivers. This last fortification in *Heraclea* was deserted at the end of the 6th century.

2.4.3. Chronology of the fortification system

The Hellenistic fortress of *Heraclea* currently remains unknown. Undoubtedly, the city had one from its very beginning, at least on the Acropolis. The archaeologically registered enemy attacks at the end of the 4th century BC, the middle of the 3rd century BC, in 168 BC, in the second half of the 2nd century BC and at the beginning of the 80s BC necessitated the maintenance of the fortification by the Heracleans. Until the middle of the 1st century AD, the city remained near the border (first of the Macedonian kingdom, and later of the Roman state) and was regularly threatened from the north by enemy onslaughts of various tribal groups, among which the Thracians-Maedi and the Celts-Scordisci were especially persistent. The violent Thracian (?) incursion during the First Mithridatic War (89-85 BC) appears to have provoked the reinforcement of the Acropolis defence with a strong mortar fortress (figs. 525/1, 2, 563/2). After the 1st century BC was erected the first (?) fortification wall, which protected the central part of the city on the southern slope of the Kozhuh hill, together with the entire southern slope of its Dzhonkov peak (fig. 563A). We have uncovered a small section of this curtain wall (figs. 563/6, 566/4), which marks the northeast corner of the new fortress. Its eastern curtain wall followed the end of the first non-flood terrace (fig. 563/9), east of which flowed a tributary of Struma River until the middle of the 20th century. The western curtain wall coincides most probably with the clearly defined ridge (figs. 563/7, 570/2). This western curtain wall presses so tightly against the mortar fortress of the Acropolis that the latter was integrated into the north-west corner of the new stronghold (fig. 563/2). It

is no accident that to the west of the presumed western curtain wall lies a necropolis of *Heraclea* (fig. 563/8). There are no field data about the course of the southern curtain wall of this fortress. A possible reference point about the location of the southern curtain wall is the stone projectile shot at the city (fig. 466; section 2.2.1). It weighs 7.5 kg and could have been launched with the popular during the late Roman Empire *onager* at a maximum distance of approximately 130 m. Taking into consideration the location where the military stone ball was discovered (figs. 465, 563/the red dot), we can outline the probable course of the southern curtain wall (fig. 563/11). The resulting irregular quadrangle measures approximately 380 m along the axis north-south at about 626 m along the axis east-west and about 23.35 ha protected area and a perimeter of approximately 2000 m (fig. 563). I have to emphasize the fact that this fortress was built during the second phase of the thriving second period of *Heraclea* (the middle of the 2nd – the end of the 3rd century AD).

3. Necropoleis and burial rite

With one exception, these have not been systematically studied by archaeologists.

3.1. Western necropolis in the Metlata locality

It lies to the west of *Heraclea* (fig. 563/5). 167 graves have been studied, with an area of approximately 750 m², which fit the chronological framework of the late 4th century BC – the late 4th century AD. During the initial period from the end of the late 4th century BC to the middle of the 3rd century BC, burial structures were large and various. Over the next period from the middle of the 3rd century to the middle of the 2nd century BC, it can be observed that burial structures became smaller and more uniform. There is a noticeable continuity in the types of burial structures before and after the middle of the 2nd century BC, when *Heraclea* became part of the Roman state. After the middle of the 3rd century BC, Hellenistic grave plates started to be reused as building material for the Late Roman burial structures. There are two noticeable coincidences between the development of the burial structures and the archaeological history of the city. A reduction in the variety and size of the former started after the enemy attack in the middle of the 3rd century BC. The re-use of old tombstones began after *Heraclea* was destroyed by fire at the end of the 3rd century. This strong attack forced Heracleans to resort to using the gravestones of their predecessors.

Graves containing rich grave goods were typical of the period until the middle of the 3rd century BC. Gold ear-rings and pectorals are dated to the “Macedonian period” of *Heraclea* (figs. 575-577). Gold gifts were reserved for the Macedonian royal family and those closest to them. Weapons (spears; a curved fighting knife fig. 574) are also discovered in burials until the middle of the 2nd century BC, i.e. until the fall under Roman dominion. The researcher established impoverishment (in terms of number of objects and luxury) and uniformity of the grave goods after the middle of the 2nd century BC. As regards the manner of burying, cremation was practised until the second half of the 2nd century AD, with the two forms being in use – *in situ* (in the grave) and outside the grave structure. Inhumation was predominant throughout the period, and during the 3rd – 4th century AD it was the only way of burial in the necropolis. During the early Hellenistic period, the east orientation (of the head of the deceased) was widespread. After the middle of the 3rd century BC, other kinds of orientation were used increasingly often. There is no clear ordering of graves before the middle of the 2nd century BC, whereas the later ones were arranged in rows. Steady continuity in the necropolis can be observed, with the changes being gradual. This situation suggests a large enough and economically dominant ethnic and cultural nucleus which remained intact over the centuries while successfully and quickly absorbing alien individuals allowed in or imposed in the city.

3.4. The Tofilitsa locality necropolis

It lies to the south-east of *Heraclea* on a high hill located on the right/south bank of Strumeshnitsa River, close to where it flows into Struma River (fig. 9/2). The necropolis is tumular. One tumulus with four burials and five ritual pits has been studied. The manner of burial was cremation – two *in situ* and two at the side. The graves were surrounded with low walls/circles made from quarry stones without binder. Such enclosed cremations are known in necropoleis in Hellenistic and Roman Macedonia.

3.5. Burials in the city (figs. 339-345, 475-477). They are dated to the 5th century, when the city was declining after the two consecutive massive earthquakes at the end of the 4th century and the second quarter of the 5th century.

3.7. A summary regarding the *Heraclea* necropoleis

The location of the necropoleis of ancient cities marks the boundaries of their built (and often protected) area. The west and south necropolis of *Heraclea* hold burials from the early Hellenistic to the late Roman period, i.e. throughout the effective functioning of the city as such. The so-called “horizontal stratigraphy” of its necropoleis has not been established. According to the position of the cemeteries, the area of the Macedonian *Heraclea* coincided to some extent with that of its Roman continuation (figs. 9/1, 3, 563/4, 5, 8), which is an indication of the comparatively constant number of citizens during all these centuries. The topographic continuity in the graveyards of *Heraclea* also implies an ethnic and cultural one. The data about the burial rite in the necropolis in the Metlata locality support this conclusion.

4. Governed territory and administrative structure

4.1. Governed territory

Neither the ancient sources, nor the present archaeological research shed light on the boundaries of the surrounding territory governed by *Heraclea* (*chora*) or even changes in its area over the centuries. Results from archaeological field surveys reveal how the settlement system in the region developed. The sites pre-dating the foundation of *Heraclea* are really few. This conclusion coincides with information from ancient written sources about a sparsely populated region during the 5th – 4th centuries BC. The Roman conquest in the middle of the 2nd century BC caused significant changes in the use of the land. The settlement network was most dense in the period of the 1st – 4th centuries owing to *pax Romana*. It was especially populated around (south and north of) *Heraclea* (figs. 594, 595).

4.2. Administrative structure

There are no direct data about the period of the second half of the 4th century BC – the beginning of the 1st century AD (= from the foundation of *Heraclea* to the Principate of Tiberius). Therefore, the presented global picture of Macedonia from those times serves to provide some guiding information about *Heraclea*.

We have at our disposal reliable facts about the city authorities and institutions in *Heraclea* during the Roman imperial period thanks to the availability of inscriptions. The earliest one dates from 34/35 AD (fig. 155). The body of *agoranomoi* comprised three people. During the second half of the 1st century – the beginning of the 2nd century the city was governed by five *politarchai*. *Heraclea* had a treasurer and an *agonothetes* (fig. 596). A donation from the 180s AD mentions a “treasurer”, a *gerousia* with its ἐπιμελητής (curator), and a registrar (*mnemon*).

Inscriptions clearly reveal that during the 1st century in *Heraclea* there already existed a stable city elite, with hereditary leading social position.

The ephobic institution was documented in an inscription from 214/215 AD (fig. 288).

A letter of Emperor Galerius and Caesar Maximinus Daia in 307-308 AD to the *Heracleans* (fig. 8) was addressed to “*III viri*” (= *politarchai* or *archontes*) – chief magistrates of the city. There was a change at the beginning of the 4th century at least in their number – from five (*politarchai*; see above) to four. It is likely that there were other adjustments in the *Heracleian* administration which occurred in the 3rd century; however, new epigraphic data about them are needed.

5. Economy

5.1. Crafts

Two quarries for the mining of aragonite were established on Kozhuh hill. One was in industrial use until the middle of the 20th century. It is located in the higher, northern part of the hill (figs. 5, 598, 599). The second is in the northern end of the saddleback immediately to the north of the Acropolis (figs. 563, 600). The beautiful aragonite colours were the reason why *Heracleans* used it as facing tiles in the northern premises of the square from the third period (figs. 28, 41). It is possible that the easy working of the aragonite tempted the *Heracleans* to use it for columns despite its medium strength (figs. 100, 101). Unfinished marble capitals from the period of the middle of the 2nd – the beginning of the 3rd century AD point to their making (or at least finishing) *in situ* (figs. 71B-C, 406, 407). Also unfinished is a stone *mortarium*, shoved by the river wave together with unfortunate youths in the southern cistern after the earthquake

at the end of the 4th century AD (figs. 297, 298, 300). Local craftsmen diligently shaped the edges of the stone blocks with masonry chisels both during the 4th century BC (figs. 126, 127) and during the 2nd – 4th century AD (figs. 312, 362). Gravestones were sculpted in the Heracleian sculpture workshop during the 2nd – 3rd century (figs. 591, 592). Its decorative style has been identified. At the same time, local stonecutters made votive plates of various quality, with some of them remaining unfinished (figs. 457, 458, 510). The question about visiting/hired stonecutters to work on the architectural decoration of the square during the second period remains open. The columns, which collapsed from the north stylobate of the *forum*, were made of marble, which is still mined near the village of Petrovo, Sandanski municipality, located 20 km to the east of *Heraclea*. The production of ceramics in *Heraclea* consisted of pottery, clay lamps, terracotta, bricks, roof tiles, pipes, antefixes and others. The amphorae stamps from the end of the 4th century BC (fig. 128E) reveal local production of clay containers in the city from its very foundation. A clay mould attests to the synchronous making of terracottas (fig. 128F). Such production continued until the end of the third period, i.e. until the end of the 4th century AD, with the most numerous examples being available from the 2nd – 3rd century AD (figs. 228, 239, 305, 437-456, 496-499, 511). The surviving moulds date from the same time (figs. 433-436). Terracottas were the trademark of *Heraclea*. Moulds and some candlesticks prove the production of lamps in the city, at least during the second period (figs. 480, 493A, 507). Heracleians must have produced various ceramic tableware. Clear evidence of glazed production are the clay sticks used for arranging and hanging clay vessels in the kiln during the 3rd century AD (fig. 513). Previously, this manner of firing was dated not earlier than the Late Byzantine Empire (11th – 13th century). We established local imitations of Attic clay lamps from the 3rd century AD (fig. 480). Weaving was typical of every household in antiquity. Hundreds of weights for vertical loom – made of clay, lead and stone – confirm this fact for the entire duration of the existence of the city (figs. 206B, 431A). It is likely that weaving manufacture functioned during the 4th century AD north of the *forum*. The regular use of adobe in *Heraclea* suggests its local production. During the late Hellenistic period, work was performed in the square, Hellenic format (fig. 153), which was replaced during the late Empire with the rectangular, Roman one (figs. 459-461A). The presence of metallurgy is implied by the lumps of mill-bars (fig. 62; late Hellenistic period). A glass furnace from the first half of the 4th century AD is the only production facility we have discovered (fig. 357). The wall paintings in *Heraclea* known to us so far were executed in a simple way both during the Hellenistic and the Principate period (figs. 37, 44-47, 367-370, 161, 163, 164). The existing examples were created by people lacking specialist qualification. Bone working is represented by numerous hair pins and needles (but much fewer), spoons, knucklebones, counters, pendants, etc. (figs. 2, 3, 4/1-10, 6/2-6). The identified workpieces are made from antlers and ram horns, from long and tubular bones of farm and wild animals, and from birds. Traces left on the animal bones undoubtedly indicate the slaughtering techniques of professional butchers. Archaeobotanical studies established the predominant use of oak in the buildings (for the roof, doors and floors) in *Heraclea* during all periods. On some samples, there were visible traces of carving. Local carpenters also used white and pitch pine in the construction process.

5.2. Farming

5.2.1. Agriculture

Pieces of bread in a culture layer from the first decades of *Heraclea*, i.e. the end of the 4th century BC (fig. 123/12=B) reveal the fast agricultural development in the surrounding region. The two samples under consideration were exceptionally well preserved (fig. 603). This made possible the identification of two types of wheat (soft and large-grain) and millet. The hand mills from the site are the usual archaeological proof of growing cereal crops (fig. 81, 81A, 81B, 242AD, 428/17, 469, 493, 495). A hoe from the 4th century AD is among the few agricultural tools known to us (fig. 604). Reaping hooks are predictable for a region with developed viticulture even today: second period, the dwelling estate north of the *forum*; third period, south of the northern stylobate; 6th century, the Acropolis (fig. 540). *Pithoi* finds *in situ* document the preservation of agricultural foods (figs. 462, 463, 489). For the entire duration of *Heraclea*, we discovered fruit trees – plums and cherries. How was agriculture organised on the territory of *Heraclea*? Undoubtedly, Macedonian colonists were given ownership of some pieces of land by the king, which was the usual practice of Philip II. Our GIS field surveys established a dense network of ancient settlement sites north and south of *Heraclea* (fig. 9). However, without geo-physical studies followed by archaeological excavations, it is not possible to determine their exact settlement form: *villae rusticae*, village households or others.

5.2.2. Stock-breeding

Archaeozoological study of about 15000 animal bones discovered during our excavations in *Heraclea* shed light on this sector of the economy. What makes a strong impression is that throughout the existence of the city, the percentage ratio remained unchanged. Swine took the first place, sheep and goats – the second, and cattle – the third. Farm animals constituted over 92% of all animal bones. They were the main source of animal food. The general impression of the Heracleans' diet is: no indulgencies, but no privations, either.

5.3. Trade

Heracleian amphora stamps from the end of the 4th century BC are a sure sign that the city exported agricultural produce (**fig. 128E**). At the same time, the city imported foods from the North Aegean – from the Chalcidian city of *Akanthos* (**figs. 1A, 128**) and from a certain unspecified settlement (**fig. 128D**). The Heracleans' commercial contacts were directed from the very beginning to the south – the Aegean and the Mediterranean. As indicated by the circulation of coins in the city, *Heraclea* retained this economic orientation throughout its history. Soon after the annexation of Macedonia by Rome in 148/146 BC, amphorae with olive oil (?) arrived at the Heracleian market from the west (**fig. 151**). They were produced in the region of Brindisi. Meanwhile, according to another amphora stamp, *Heraclea* imported products from the East Mediterranean, namely from Rhodes (**fig. 152**). During the second half of the 2nd century – the beginning of the 1st century BC, *Heraclea* imported clay lamps from Attica (**figs. 154A, 154B**) as well as other parts of continental Greece (**fig. 158A**). Import of pottery from Pergamon during the 2nd – 1st century BC has also been recognized. An inscription by *agoranomoi* illustrates a well-organised market in *Heraclea* at the beginning of the 1st century AD (**fig. 155**). The import of clay lamps from Attica also continued around the turn of the common era (**fig. 478**). It probably increased during the 3rd – the beginning of the 4th century AD (**figs. 615-617**). During the 1st – the middle of the 2nd century, ceramic lamps from Central Italy (**fig. 479**) were sold in the city. What is notable is that even in the difficult last decades of the 6th century AD, the people on the Acropolis had access to the import of pottery from the capital of Constantinople (**fig. 545**).

6. Religion and festivals

6.1. Sanctuaries and temples

The Thracian sanctuary in the Skalata locality on the land of the village of Levunovo is among the few documented settlement sites in the region immediately preceding the foundation of *Heraclea* (**fig. 9/4**). It was abandoned after the settlement of Macedonian colonists.

The sanctuary of Nemesis is one of the few known/excavated ones in the vast Roman Empire. It is the only one of the 15 chain premises of the north portico, whose purpose we recognized with certainty (**figs. 36, 36A**). The sanctuary functioned in the 4th century AD. However, the votive plates discovered in it were created during the previous century (**figs. 48, 48A, 49, 50**).

A temple which presumably belonged to *Heracles* was located to the east of the *forum* (**fig. 400/10**). We uncovered a small part of its west end with a brick conch, stone floor and mortar plaster inside, together with parts of a marble human-sized statue of the hero – a club and a leg (**figs. 618, 619A, 619B, 620**).

Acropoleis of Hellenic cities sheltered their citizens in times of danger, and also accommodated their main sanctuaries/temples. It is unlikely that during the Hellenistic period *Heraclea* was an exception in this respect. An indication of such a location are a marble torso of a goddess (?) and a piece of a votive plate found on the Acropolis (**figs. 553, 554**).

An early Christian basilica was recognised by its plan (**figs. 13/NE corner of the forum (figs. 144/5, 177, 385, 386)**). There were no artefacts connected with the cult whatsoever. The church is among the few (stratigraphically) reliably dated, late antique, Christian temples in south-west Bulgaria – after 388 AD and before 425 AD. In the 5th and probably also the 6th century, the basilica was the central and maybe the only public building of the Heracleans. A roof-tile stamped with a cross (**fig. 484A**) reveals the Christian affiliation of the buried underneath it and that of the producers. The ceramic image of a warrior-saint (?) reveals the presence of Christian population on the Acropolis in the 6th century (**fig. 555**).

6.2. Gods and festivals

Heracles was the city's eponym. It is only natural that we discovered numerous proofs of his cult – terracottas, a votive plate, a bronze figurine, a lead pendant, fragments from a marble statue (**fig. 457, 499, 500, 511, 562, 619A-B**). Heracles' club is depicted on bronze coins of *Heraclea* minted as a reaction to the founding of the rival city of *Parthicopolis* at the end of Emperor Trajan's rule (c. 117 AD) (**fig. 621**). Undoubtedly, the city's ephebes also honoured their patron.

Artemis was among the most worshipped deities in Antiquity in the region of Middle Struma River. A graffito on a clay loom weight (**fig. 522A**) is evidence of a cult of the closely related goddess Bendis among the local Thracians in the Late Hellenistic period. We have an anepigraphic votive plate from the imperial period (**fig. 458**, second period) and a fragment of another one from an unclear archaeological context (**fig. 622**). Paleographically, the inscription can be dated to the 1st – 2nd centuries AD. The History Museum in Petrich houses another anepigraphic votive plate of the goddess (**fig. 623**).

The cult of the god of wine Dionysus was obviously very popular in a viticultural region like the Middle Struma River. Terracottas from *Heraclea* of him and his *thiasus* are dated mainly to the 3rd century AD (**figs. 239, 437-441**). Many Heracleans carried the theophoric name of Dionysius (**fig. 229, 288, 464, 596**) and similar ones, including the city dignitary and *agonothetes* Tiberius Claudius Bacchius (**fig. 596**). Theatre performances accompanied the festivals of Dionysus. *Heraclea* had its own theatre (**fig. 76A**) and also locally produced theatrical masks (**figs. 444-446**).

It is believed that the cult of Nemesis was introduced in Macedonia in Roman times. The archaeological data in *Heraclea* are from the 3rd – 4th centuries AD (**figs. 48, 48A**). The gladiators' attributes on the plates are a clear indication of holding *ludi gladiatorii* in the city. A marble relief with a running/chasing dog, which we discovered in the same sanctuary of Nemesis, is a reflection of organised *venationes* (**fig. 625**).

It remains unclear what kind of games the *agonothetes* Tiberius Claudius Bacchius organised c. 100 AD, nor with the funds of which goddess they were financed. It is assumed that the festival and its accompanying contests were dedicated to Artemis because of her popularity in the region. Recently, a hypothesis was proposed that the goddess in question could have been Isis, whose cult spread in the region of Middle Struma River during the imperial period.

The multiple images of Hermes in *Heraclea* imply the power of his cult in the city during the imperial period (**figs. 305A, 313D, 313E, 470, 501, 628**). Hermes was certainly honoured in the gymnasium as well. Most probably, the local ephebes organised contests in his and Heracles' honour. The fact that Hermes also protected the Heracleian marketplace is made clear in the inscription by the three *agoranomoi*, who erected his image (**fig. 155**).

The earliest example of the imperial cult in *Heraclea* and generally in the region of Middle Struma River is the above-mentioned inscription by the three *agoranomoi* (**fig. 155**). Their dedication from 34-35 AD was directed at Augustus' adopted son and successor Emperor Tiberius. The ruler is called "divine" – the earliest use in Macedonia of this epithet for a Roman *princeps*. The emperor was also seemingly the dedicatee of the games which Tiberius Claudius Bacchius organised c. 100 in honour of an unnamed goddess. A fragment from a statue base (?) with the name of Emperor Hadrian is chronologically the next example of the cult to the Roman Emperor. Another manifestation of that veneration is a relief bust of the same Emperor at the bottom of a ceramic cup (**fig. 313B**). In the period of 256-258 AD, the Heracleans erected a honorary statue of Emperor Gallienus' son – Caesar Valerianus Junior, who was responsible for the Balkan provinces (**fig. 327**). The gladiator and hunting spectacles in the city were certainly dedicated to the ruling Emperor, too.

The cult of the Thracian Rider in *Heraclea* can be identified through his terracotta tablets from the end of the 3rd and the end of the 4th century AD (**figs. 305, 451, 451A**).

The goddess of Victory is represented in *Heraclea* with a marble statue (**fig. 205**). The stratigraphic dating of the sculpture is the middle of the 1st – the middle of the 2nd century AD. The iconography resembles the famous early Hellenistic statue of "Nike of Samothrace". A terracotta figurine from the second period is the second proof of the cult of Nike during the Principate (**fig. 447**).

The scene with Mithras slaying a bull (the so-called "tauroctony") was typical of reliefs placed in his sanctuaries. This conclusion is valid to an even greater extent for free sculptures, like the Heracleian one (**fig. 226**). During the second period, *Heraclea* had a sanctuary of Mithras. The years 282/283 AD are *ter-*

minus ante quem for the marble sculptures during the second period – most probably after the middle of the 2nd century.

The same archaeological context and dating are valid for the terracotta bust of the Egyptian god Sarapis (fig. 228).

A marble eagle can be associated with the cult of the “Most High” god Hypsistos, or Zeus Hypsistos (fig. 632). The cult was really powerful in Macedonia.

We learn about the *Rosalia* festival from an inscription of the 180s AD.

Annaia, daughter of Antigonos, made a dedication to Demeter in the period of the 2nd – the beginning of the 1st century BC.

Demetrius – the younger son of Philip V of Macedon – was murdered during some holy feast in *Heraclea* in 180 BC.

As a whole, the available information about the cults and festivals in *Heraclea* is consistent with the religious practice in ancient Macedonia. The only peculiarity is the presentation of various gladiators’ attributes on votive plates of Nemesis.

7. Ethnic composition

The city kept using typical Macedonian personal names all the time. The data about foreign settlers are so far scanty – from Miletus and Carthage. They are dated to Hellenism and the Principate. The available archaeological and epigraphic evidence leads to the conclusion that the local Thracian population was driven away at least from the nearby region around the newly founded *Heraclea*. Until the beginning of the 3rd century AD, the data about the Thracians in the city are few. The Thracians mainly lived on the administrative territory of the city, mostly in the mountainous areas. It seems that the conservative Heracleian elite did not allow Thracians to the positions of power until 212 AD, when *Constitutio Antoniniana* made all free subjects of the Empire legally equal, granting them Roman citizenship. We can see the result of this cardinal social act in the ephebic catalogue of *Heraclea* from 214/215 AD (fig. 288). Twelve out of twenty-four ephebes were of Thracian origin. The Edict of Caracalla created the normative conditions for the “Thracian Renaissance” during the 3rd – 4th century AD.

8. Conclusion

Founded as a Macedonian colony on Thracian lands in the middle of the 4th century BC, *Heraclea* demonstrated enviable adaptability in the changing political and economic framework over the centuries. This was also achieved by other cities in ancient Macedonia. What is extraordinary in this case is that Heracleians combined their flexibility with remarkable ethnic and cultural conservatism, at least until *Constitutio Antoniniana*. The centuries-old border location of the city requiring strong collective cohesion represents a possible explanation of this social phenomenon.

It was a matter of chance that the two earthquakes and the following floods from the end of the 4th and the second quarter of the 5th century “sealed” the city, preserving its architecture in good condition to the present day. It only depends on us how long the historical account of “the city of Heracles” will be. The current book represents a step in this direction. The most interesting parts are yet to come!